

У.ЖҰРАЕВ, И.САИДЖОНОВ

ДУНЁ
ДИНЛАРИ
ТАРИХИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ
ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ
РЕСПУБЛИКА ТАЪЛИМ МАРКАЗИ

У.Т. ЖУРАЕВ, Й.С. САИДЖОНОВ

ДУНЁ ДИНЛАРИ ТАРИХИ

*Умумтаълим ва янги турдаги мактаблар
уқувчилари учун уқув қўлланма*

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1998 ЙИЛ

Масъул муҳаррир:

тарих фанлари доктори, профессор К.НОРМАТОВ

Тақризчилар:

тарих фанлари номзоди, доцент А.САЙФУДДИНОВ,

Тошкент вилояти

педагогик ходимлар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш институти

ижтимоий фанлар кафедрасининг катта ўқитувчиси Ф.ФИЁСОВ.

халқ маорифи аълочиси Й.НУРХУЖАЕВ

Жўраев У.Т., Саиджонов Й.С.

Дунё динлари тарихи: Ўқув қўлланма // Масъул муҳаррир: К.Норматов / У.Т. Жўраев, Й.С. Саиджонов. — «Шарқ», 1998. — 176 б.

Сарл олдида: Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги Республика таълим маркази.

1. Автордош.

ББК 86.3я721

СЎЗ БОШИ

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши 1991 йилда «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар туғрисида»ги Қонунни қабул қилган эди. Мазкур Қонун фуқароларнинг муайян динга ёки бошқа бир эътиқод йўсинига ўз муносабатини белгилаш ва ифодадалаш ҳамда ҳеч қандай монеликсиз динга эътиқод қилиш ва диний расм-русумларни адо этиш ҳуқуқларини таъминлайди, ижтимоий адолат ва тенгликни, фуқароларнинг динга муносабатидан қатъи назар, уларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимоя қилинишини кафолатлайди, диний ташкилотларнинг фаолияти билан боғлиқ муносабатларни тартибга солиб туради.

Қонун қабул қилинганидан кейин Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги 1992/1993 ўқув йилидан бошлаб умумтаълим мактабларида ва янги турдаги мактабларда «Дунё динлари тарихи» курсини ўқитишни жорий этди.

«Дунё динлари тарихи» ўқитилаётган бўлса-да, бу курсда фойдаланиладиган дарслик ёки қўлланма ҳозирча яратилгани йўқ. Биз мавжуд аҳволни ҳисобга олган ҳолда эътиборингизга ҳавола қилинаётган қўлланмани тайёрлашга журъат этдик.

Дастлабки уринишлардан бири сифатида мазкур қўлланманинг ҳамкасбларимизга ва ўқувчиларга жиндай бўлса-да нафи тегса, савобли ишни бажардик, дея мамнун бўлардик. Дарвоқе, унинг тузилиши ва мундарижаси хусусида ўзларининг қимматли мулоҳазалари ва таклифларини билдирадиган ҳамкасбларимизга олдиндан миннатдорчилик изҳор этамиз.

МУАЛЛИФЛАР

ВИЖДОН ЭРКИНЛИГИ ВА ДИН

Дин одамзодни ҳеч қачон ёмон йўлга бошламайди. Дин бу дуненинг уткинчи эканини, охиратни эслатиб туради. одам боласини ҳушёр бўлишга, харом йўллардан узоқ юришга, яхши бўлишга, яхши из қолдиришга ундаб туради.

И.А. КАРИМОВ.

1. «ДУНЁ ДИНЛАРИ ТАРИХИ» КУРСИНИНГ АСОСИЙ МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ

Ҳар қандай укув курсининг мақсад ва вазифалари булганидек, «Дунё динлари тарихи» курсининг ҳам мақсад ва вазифалари мавжуд.

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси умумтаълим мактабларида дин эмас, динлар тарихи ўрганилади.

«Дунё динлари тарихи» курсининг асосий мақсади куйидагилардир:

— Дин нима ва у қандай пайдо булган. нега у яшайди, деган саволга жавоб бериш.

— Диннинг ижтимоий-иқтисодий, гносологик ва психологик илдизлари ҳақида билим бериш.

— Диннинг жамиятда бажарадиган ижтимоий, маънавий, рухий вазифалари ҳақида билим бериш.

— Ибтидоий, халқ-миллий ва жаҳон динлари тарихи ҳақида маълумот бериш.

— Халқ-миллий ва жаҳон динлари асослари ҳақида маълумотлар бериш.

— Диннинг моҳияти ва унинг кишилик жамияти тараққиёти турли босқичларида тутган мавқеи ҳақида маълумотлар бериш.

— Жамиятни маънавий камол топтиришда диний қадриятларнинг аҳамиятини ёритиш.

— Исломда Қуръони каримдан кейинги иккинчи манба ҳисобланган Ҳадис илмини ривожлантириш ишига улкан ҳисса қўшган ва бутун ислом олами тан олган улуг бобокалонларимиз ҳаёти ва ижоди билан таништириш, ҳадисларнинг тарбиявий аҳамиятини кенг талқин этиш.

— Улуг ҳамюртларимизнинг тасаввуф такомилида буюк хизматлари ҳақида билим бериш.

— Ислом динининг Марказий Осиё халқлари маданиятига таъсири ҳақида маълумот бериш.

— Мустакил мамлакатимизда динга нисбатан муносабатнинг тубдан ўзгарганлиги, диний, хусусан, исломий қадриятларни тиклаш йулида қилинаётган саъй-ҳаракатлар ҳақида тушунчалар бериш.

— Дунёвий давлат ва диннинг узаро муносабатлари ҳақида, Ўзбекистон Республикаси «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонуни-нинг мазмуни ҳамда шу сингари бошқа масалалар ҳақида тушунчалар бериш.

«Дунё динлари тарихи» курсининг юқорида басн этилган мақсадлари бевосита унинг вазифаларини белгилаб беради.

Вазифалар эса «Дунё динлари тарихи» курси ерда-мида дин ҳақида ёш авлод онгида Истиқлолга қадар шакллантирган биреқлама ва маҳдуд қарашларни бар-тараф этишдан, инсоний хислатларни тарбиялашда диннинг катта аҳамиятга эга эканлигини кўрса-тишдан, Ислом ва бошқа динлар қадриятларига ҳур-мат билан қараш, уларни қадрлаш, бошқа динларга ва уларнинг вакилларига ҳурмат билан муносабатда бўлиш, Исломда тафсир, ҳадис илми ва суфийликни ривожлантиришга салмоқли ҳисса қушган улуғ ҳам-юртларимиз билан фахрланиш каби юксак фазилат-ларни тарбиялашдан иборатдир.

2. ВИЖДОН ЭРКИНЛИГИ ТУШУНЧАСИНИНГ МАЗМУНИ, УНИНГ МОҲИЯТИ, ЎТМИШДА ВИЖДОН ЭРКИНЛИГИНИ АМАЛГА ОШИРИШДА ЙЎЛ ҚЎЙИЛГАН КАМЧИЛИКЛАР

~~Виждон~~ Виждон эркинлиги нима? Виждон эркинлиги — бу, фуқароларнинг у ёки бу динга эътиқод қилиш ёхуд ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқидир. Ўзбекистон Конституциясининг 31-моддасида зикр этилганидек, «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафо-латланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингли-ришга йўл қўйилмайди»¹. Демак, бирон-бир киши бошқа одамларга сен у динга, сен бу динга эътиқод қиласан ёки сенинг бирор динга эътиқод қилишга ҳақинг йук, сен бединсан деб айтолмайди ва у ёки бу

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 1992. 15 бет.

ақидага буйсунишга мажбур этолмайди. Ҳеч ким диндор кишини «Диний эътиқодингиздан қайтинг», деб ҳам мажбурлай олмайди. Динга ишониш ёки ишонмаслик, диндор ёки даҳрий бўлиш ҳар кимнинг шахсий иши. Бу қонуний ҳуқуқ Ўзбекистон Конституцияси ҳамда Ўзбекистоннинг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тугрисида»ги Қонуни билан кафолатланади.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти 1948 йилдаёқ қабул қилган «Инсон ҳуқуқлари Декларацияси»да виждон эркинлиги ҳуқуқи инсоннинг энг нуфузли ҳуқуқларидан бири эканлиги қонунлаштирилган эди¹.

Бинобарин, виждон эркинлиги демократиянинг ажралмас таркибий қисмидир. Виждон эркинлиги дейилганда, айти пайтда фуқароларнинг динга муносабатидан қатъи назар, уларнинг тенг ҳуқуқлилиги, барча динларнинг қонун олдида тенглиги, динга эътиқод қилиш ёки қилмасликка нисбатан ҳеч қандай мажбурият йўқлиги, масжид, черков фойдасига мажбурий йиғимлар тушлашнинг тақиқланганлиги, давлатнинг масжид, черков ички ишларига аралашмаслиги, диний эътиқодлар туфайли узаро адоват ва нафрат қўзғатишнинг тақиқланиши ҳам тушунилади.

Виждон эркинлигининг кафолатлари нималардан иборат? Кафолатлар купқирралидир. Бу — аввало динларнинг ва диний ташкилотларнинг давлатдан ажратилганлиги; барча фуқаролар учун маориф ва маданият эшикларининг очиқлиги; мактабнинг диндан ва диний ташкилотлардан ажратилганлиги; диндорларнинг диний эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган муайян шароитларнинг яратиб берилганлигидан иборатдир.

Октябрь тунтаришидан кейин собиқ СССР давлати, шунингдек, иттифоқдош республикалар конституцияларида виждон эркинлиги масаласига ҳам муайян эътибор берилган эди, албатта. Масалан, Ўзбекистоннинг 1978 йилда қабул қилинган Конституциясининг виждон эркинлигига бағишланган 50-моддасида шундай деб ёзилган эди: «Ўзбекистон ССР гражданининг виждон эркинлиги, яъни ҳар қандай динга эътиқод қилиш ёки биронта динга ҳам эътиқод қилмаслик, диний маросимларни бажариш ҳуқуқи кафо-

¹ Каранг: Инсон ҳуқуқлари тугрисида халқаро билль. «Адолат», Т., 1992 йил.

латланади. Диний эътиқодлар туфайли адоват ва нафрат кўзгатиш тақиқланади. Ўзбекистон ССРда дин давлатдан ва мактаб диндан ажратилган».

Асосий Қонуннинг ушбу талаблари амалда қандай бажарилган эди? Амалда Конституция талабларига риоя этилмади, аксинча, бу талаблар қупол равишда бузилди. Бу, уз навбатида, иккиюзламачиликни вужудга келтирди, яъни бир томондан виждон эркинлиги эълон қилинди, иккинчи томондан эса амалда виждон эркинлиги таъминланмади. Натижада одамлар уртасида муқаддас ҳисобланган меҳр-оқибат, иймон йуқолди. Халқимизнинг мингйилликлар давомида таркиб топган урф-одатлари унутила бошланди.

3. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ «ВИЖДОН ЭРКИНЛИГИ ВА ДИНИЙ ТАШКИЛОТЛАР ТЎҒРИСИДА»ГИ ЯНГИ ҚОНУНИНИНГ ҚАБУЛ ҚИЛИНИШИ

Миллий мустақилликка эришиш ва давлат, жамият ҳаётини демократиялаш жараёни динга, диний ташкилотларга муносабатни ўзгартириш масаласини кун тартибига қўйган эди.

Динга муносабат амалда хайрихоҳлик томонга ўзгарди ҳам. Айни замонда, диндан ўз мақсади йулида фойдаланишга уриниш, уни ягона ҳукмрон мафкурага айлантириш, ислом давлатини вужудга келтириш йулида ҳаракат қилувчилар ҳам пайдо бўлганлигини биламиз. Шундай бир қонунга эҳтиёж сезилдики, бу қонун янгича шароитда диннинг, диний ташкилотларнинг жамиятдаги ўрнини конкрет белгилаб бермоғи лозим эди. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши 1991 йилда қабул қилган қонун «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида» деб аталади.

Бу қонунда мамлакатимизда яшовчи барча халқларнинг виждон эркинлиги, хоҳиш-истаклари, дунёқарашлари, динларнинг ўзига хос томонлари инобатга олинган. Қонуннинг 3-моддаси «Виждон эркинлиги ҳуқуқи» деб аталганким, бу тушунчанинг мазмуни хусусида биз юқорида тўхтаб ўтдик.

Қонуннинг 4-моддаси «Фуқароларнинг динга муносабатидан қатъи назар тенг ҳуқуқлилиги» деб номланган.

Шундай қилиб, Ўзбекистон фуқаролари, динга

муносабатидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар. Расмий ҳужжатларда фуқаронинг динга муносабати кўрсатилиши мумкин эмас, фуқаронинг узи шуни истаган ҳол эса бундан мустаснодир. Фуқароларнинг динга муносабатига қараб, уларнинг ҳуқуқларини чеклаш ва уларга имтиёз белгилаш, душманлик ва адоват уйғотиш, уларнинг диний ёки даҳрийлик эътиқоди муносабати билан боғлиқ ҳис-туйғуларини ҳақорат қилиш, шунингдек, муқаддас қадамжо ҳисобланган диний иншоотларни (масжид, мадраса, мақбара) оёқости қилиш қонунга мувофиқ жазоланиши, ҳеч кимнинг уз диний эътиқодига кўра, қонунда белгиланган мажбуриятларни бажаришдан буйин товлаши мумкин эмаслиги каби масалалар мазкур моддада уз ифодасини топган.

Қонуннинг 5-моддаси эса «Динларнинг ва диний ташкилотларнинг давлатдан ажратилиши» деб номланган.

Хўш, бу ибора қандай маънони англатади? Бу дегани — мамлакатимизда динлар ва диний ташкилотлар давлат ишига аралашмайди, айти пайтда эса давлат диний ташкилотларнинг қонунларга зид бўлмаган фаолиятига аралашмайди, демакдир. Шунингдек, бу ибора давлат диний ташкилотлар зиммасига давлатнинг қандайдир вазифаларини бажаришни юкламайди, диний ташкилотлар давлат вазифаларини бажармайди, давлат диний ташкилотларнинг фаолиятини ҳамда даҳрийликни тарғиб қилишга оид фаолиятни маблағ билан таъминламайди, деган маънони ҳам англатади. Айти чоғда қонуннинг мазкур моддаси давлат маблағи ҳисобига илмий тадқиқотлар олиб боришни чеклаб қўймайди.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаш зарурки, диний ташкилотлар давлатдан ажратилган бўлса-да, улар жамиятдан ажратилмаган. Бинобарин, диний ташкилотлар ижтимоий ҳаётда қатнашиш ҳуқуқига эгадирлар. Диний ташкилотларнинг ходимлари ҳам барча фуқаролар билан баб-баравар сиёсий ҳаётда қатнашиш ҳуқуқига эгадирлар. Диний ташкилотлар ва диндорларнинг Ўзбекистон Конституцияси ва бошқа қонунларига зид хатти-ҳаракат қилишлари мумкин эмас.

Қонунга кўра, диний ташкилотлар сиёсий партиялар фаолиятида қатнашиш, сиёсий партияларга молиявий мадад кўрсатиш ҳуқуқига эга эмаслар. Шунингдек,

диний ташкилотлар, диндорлар ва бошқа фуқаролар диндан давлатга, Конституцияга қарши тарғибот олиб боришига, узаро нифоқ, нафрат қузғатишига, миллатлараро адоват уйғотишига, қонуний равишда ва демократик йул билан тузилган хокимият ва бошқарув идораларига ҳамда давлат вакилларига нисбатан ғайриқонуний усуллар билан тазйиқ ўтказиш учун фойдаланишига йул қуйилмайди.

Давлат турли динларга эътиқод қилувчи ва уларга эътиқод қилмайдиган фуқаролар ўртасида, турли эътиқоддаги диний ташкилотлар ўртасида узаро муро-са ва ҳурмат ўрнатилишига кўмаклашади. Шунингдек, давлат диний мутаассиблик ва виждон эркинлигига хилоф экстремизмга, муносабатларни карама-қарши қуйиш ва кескинлаштиришга қаратилган хатти-ҳаракатларга йул қуймайди.

Мазкур тартибларни бузганлар эса қонунга бинан жавобгарликка тортилади. Хусусан, Ўзбекистон Республикасида Жиноят кодексининг 147-моддасида диний эътиқод масаласига душманлик билан муносабат оқибатида жамоат тартибининг бузилиши содир этилса, диний иншоотлар ноқонуний йул билан эгаллаб олинса, диний мурасасизлик тарғиб этилса, 3 йилгача озодликдан маҳрум этиш ёки 2 йилгача ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм этиш белгиланган. Агар диний мурасасизлик зуравонлик, қирғин билан содир этилса, шунингдек, бундай қонунга хилоф хатти-ҳаракатга балогатга етмаганлар жалб этилса ёки бошқа оғир оқибатларга олиб келса, 3 йилдан 10 йилгача озодликдан маҳрум этиш жазоси тайинланади.

Диндорларни қандай диний адабиётлар, уқув адабиётлари билан таъминлашни диний ташкилотларнинг ўзлари ҳал этадилар. Диний ташкилотлар ўз Низомларига асосан мустақил иш олиб борадилар. Диний ташкилотлар раҳбарларини ўз Низомлари асосида сайлайдилар ёки тайинлайдилар.

Қонуннинг 6-моддаси ҳам жуда муҳимдир. Бу модда «Мақтабни диндан ва диний ташкилотлардан ажратиш» деб аталган.

Буни қандай тушунмоқ керак? Буни қуйидагича тушунмоқ керак: бизда давлат ўқув юртларида диний таълим берилмайди, яъни умумий таълим, урта махсус, олий билим юртлари ўқув режаларига дин даре сифатида киритилмайди. Чунки давлат билим юртлари дунёвий билимлар берувчи билим юртларидир.

Бироқ, бу фуқаролар диний таълим олиш ҳуқуқига эга эмаслар, деган гап эмас.

Хуш, диний таълим қай тариқа амалга оширилади? Қонунга кура, фуқаролар узлари истаган тилда диний таълим олишлари мумкин. Бундан ташқари, белгиланган тартибда рўйхатга олинган низомларга эга диний ташкилотлар уларга мувофиқ катта ёшдаги кишиларга ва болаларга диний таълим бериш учун ўқув юртлари ёки гуруҳлари ташкил этиш, шунингдек, таълимни бошқа шаклларда олиб бориш ҳуқуқига эгадирлар. Бунинг учун улар ўзларига қарашли ёки ўзларига фойдаланиш учун бериб қўйилган бинолардан фойдаланишлари мумкин.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, болалар мактаб ёшига етгандагина диний таълимга жалб этилиши мумкин. Бунда ҳам ўқувчилар мактабдаги машғулотлардан кейингина, ота-оналарининг ёки улар ўрнини босувчи шахсларнинг ёзма розилиги билангина, балоғат ёшига етганлар эса ўз хоҳишларига кўра ташкилий равишда диний таълим олишлари мумкин. Умумтаълим мактабини ташлаб диний мактабга кетиб қолишга йул қўйилмайди.

Диний мактаблар фақатгина расмий диний ташкилотлар қошидагина очилишига рухсат этилади, улардаги машғулотлар умумтаълим мактабларидаги машғулотлар тугагандан сўнг бошланади.

Қонунда белгиланганидек, катта ёшдаги кишиларга ва болаларга диний таълим беришга фақат махсус диний маълумотга эга шахслар ҳақлидирлар. Бунда улар ўз фаолиятини диний бошқарма ижозати билангина амалга оширишлари шарт.

Ўзича ўқиб сабоқ олган ва ҳужжати бўлмаган, синовдан утмаган кишиларга хусусий тартибда диний сабоқ беришга рухсат этилмайди. Қайси туманда, шаҳарда ёки маҳаллада қандай диний мактаб очилганидан диний бошқарма ёки марказ хабардор бўлиши ва бу диний мактаблар назорат остида бўлмоғи лозим.

Юқорида айтилган тартибларнинг бузилиши қонунга мувофиқ жавобгарликка тортишга олиб келади. Хусусан, эндиликда Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 222-моддаси «Диний таълим бериш тартибини бузиш» деб аталади. Мазкур моддага кўра, махсус диний маълумотга эга бўлмай туриб ҳамда диний бошқарма, марказнинг ижозатини олмай диний таълим бериш, шунингдек, хусусий тар-

тибда диний таълим бериш — энг кам ойлик иш ҳақининг 5 ҳиссасигача бўлган миқдорда жарима солинишига сабаб бўлади.

Дунёвий умумий таълим мактабларида динлар тарихи, жумладан Ислом дини тарихи урганилади.

Қонундаги яна бир энг муҳим талаб — бу диний партиялар тузилишига йул қуйилмаслиги ҳақидаги қоидадир (7-модда). Кейинчалик бу қоида Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳам ўз ифодасини топди. Бинобарин, Конституциянинг 57-моддасида шундай қайд этилган: «Диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолият кўрсатиши тақиқланади»¹. Ўзбекистон Президенти И.А. Каримов бу масала хусусида тўхталар экан: «...Биз дин пешволарига, узимизга ухшаган мусулмон биродарларимизга бир нарсани такрор ва такрор уқтирмақчимиз: дин ўз йули билан, давлат ўз йули билан. Диний партиялар тузиб, ҳокимият таллашиб юришлар Худога ҳам сўмайди. Ислом дини инсонларни камтарликка, камсуқумликка ундайди. Мусулмон фарзанди кечиримли бўлади. Мусулмон фарзанди бировни кофир, бировни художўй деб тоифаларга ажратмайди... Сабаби, бандасининг устидан бандаси эмас, Худонинг узи ҳукм чиқаради»², дейди.

4. ЎЗБЕКИСТОНДА ДИНГА ВА ДИНИЙ ТАШКИЛОТЛАРГА МУНОСАБАТНИНГ ЎЗГАРИШИ

Шуролар ҳукмронлиги йилларида биз Москва ва Россиянинг бошқа шаҳарларида яратилган, рус мактабларига мўлжалланган дарслик ва қўлланмалар асосида таълим олдик. Россия ва Европа тарихини кўпроқ ургандик, рус маданиятини кўпроқ тарғиб этдик. Ўзбекистон тарихини эса қисман, рисолалар воситасида ургандик.

Инсониятга Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Мирзо Улугбек, Али Қўшчи, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби машҳури жаҳон даҳо олимлар ва шоирларимизни, Абу Абдул-

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 1992. 19-бет.

² Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т., 1994. 15-бет.

лоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий, Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий, Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ас-Самарқандий ад-Дорамий каби улуғ муҳаддисларни тарбиялаб берган ислом маданияти эса реакцион маданият деб қораланди.

Совет давлати иккинчи жаҳон уруши йилларидагина динга ва диний ташкилотларга муносабатини узгартиришга мажбур бўлди. Чунки уруш даврида динга ишонувчилар ва даҳрийларни, давлат билан диний ташкилотларни бир-бирига қарама-қарши қуйиш ҳалокатли оқибатларга олиб келиши мумкин эди. Чунончи, диндорлар ҳам урушнинг дастлабки кунлариданоқ, уз ватанпарварлигини намоён этган эдилар. Буни пайқамаслик ва инобатга олмаслик мумкин эмас эди. Натижада 1943 йилда православие черкови патриархлиги қайтадан тикланди. Уша кезларда Урта Осиё ва Қозогистон мусулмонлари диний бошқармаси ташкил этилди. Бухорода Мир Араб мадрасаси иш бошлади. Аммо булар совет давлатининг динга нисбатан муносабати туб моҳиятини узгартира олмади.

60-йиллардан бошлаб виждон эркинлигини амалга ошириш яна қийинлаша бошлади. 1961—1986 йилларда (25 йил давомида) собиқ СССРдаги мусулмон диний уюшмаларининг сони 1546 тага камайиб кетди¹.

1984—1987 йилларда атиги 18 тагина масжид очилди, холос². Хуш, бундай сиёсат юритиш билан жамиятда диндорлик камайишига эришилдими? Йўқ, амалда бунинг акси рўй берди.

Дин ва диний ташкилотлар яшамокда. Бинобарин, Ислом дини 14 асрдан бери буюк ва ҳаётий таълимот сифатида инсонлар қалбидан жой олганини XX асрда ҳам исботлади.

Хуш, нега шундай? Авваламбор, Ислом дини (бошқа динлар ҳам) инсонлар уртасида маърифат тарқатади, инсонлар уртасида хуш ахлоқ-одоб, ақл-инсоф, меҳр-оқибат гоёларини тарғиб қилади. Одамларни ростгуй, диенатли бўлишга даъват этади.

Президент И.А. Каримов бошчилигидаги Ўзбекистон давлати ва ҳукумати дин ва диний ташкилотларга, диндорларга бўлган эски сиёсатни бутунлай инкор этдилар.

¹ «Наука и религия», 1987 йил, 11-сон, 23-бет.

² «Наука и религия», 1990 йил, 1-сон, 2-бет.

Эндиликда бу соҳага тамоман янгича қараш асосида, яъни умуминсоний қадриятлар, умумхалқ манфаатлари, инсон ҳуқуқини ҳимоя қилиш, мамлакатда янгича, демократик ва инсонпарварлик муҳити барқарорлигини таъминлаш, миллатлараро муносабатларни уйғунлаштириш, кишиларнинг тинч, озода яшашига пухта замин яратиш манфаатлари нуқтаи назаридан изчил ёндошилмоқда.

Ўзбекистонда виждон эркинлиги, дин, диний ташкилотлар ва диндорларга нисбатан давлат сиёсатида туб узгаришлар булганлиги нималарда намоён бўлмоқда?

Биринчидан, виждон эркинлиги масаласининг, давлат билан диний ташкилотлар уртасида муносабат масаласининг мустаҳкам ҳуқуқий негизи яратилди. Бу ҳуқуқий негиз — Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонундир.

Иккинчидан, Ўзбекистон Конституцияси ҳамда «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонунда фуқаролар ва диний ташкилотлар учун кафолатланган ҳуқуқий имкониятлар тула руёбга чиқарилмоқда. Диннинг мавқеи тикланыпти, барча диний уюшмаларга, мазҳаб ва жамоаларга қонун доирасида очиқ ва дахлсиз фаолият кўрсатиш имконияти яратилмоқда.

Учинчидан, Ўзбекистон ҳукумати мусулмонларнинг хоҳиш-истакларини инобатга олиб ислом дунёсининг муқаддас ёдгорликларини, тарихий обидаларни диний ташкилотлар ихтиёрига ўтказди.

Тўртинчидан, янги масжидлар очилмоқда, эскилари таъмирланмоқда

Бешинчидан, дин арбоблари ва руҳонийлар учун оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш имконияти яратилди. Диний ташкилотларга ўз даврий нашрларини чоп этиш йўлидаги тўсиқлар олиб ташланди. Диний адабиётларнинг чоп этилиши сезиларли кўпайди. Хусусан, Қуръони карим ва ҳадислар ўзбек тилига таржима қилиниб чоп этилди.

Олтинчидан, ҳамюртларимиз Ҳажга ва Умрага, Макка ва Мадинага зиёрат, диний фарзани адо қилишга бориб келмоқдалар. Биргина мисол: мабодо, 80-йилларда бутун собиқ Иттифоқ бўйича 25-30 киши ҳажга борган бўлса, 1991 йилда Ўзбекистондан 1500 киши, 1992 йилда 4500 киши ҳаж сафарига борди. Йил сайин уларнинг сони кўпайиб бормоқда.

Еттинчидан, республикамизда муқаддас Рамазон ва Қурбон ҳайитлари байрам кунлари деб эълон қилинди.

Саккизинчидан, диний ташкилотлар халқаро алоқаларни кенгайтириш имконига эга бўлдилар.

Туққизинчидан, Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Диний ишлар қўмитаси ташкил этилди. Шунинг баробарида Халқаро Ислом тадқиқот Маркази фаолият курсатмоқда.

Унинчидан, машҳур диний арбобларнинг таваллудига бағишланган юбилейлар ва анжуманлар катта тайёргарлик билан кенг кўламда нишонланмоқда.

Президент И.А. Каримов буюк аждодларимизни улуғлаш масаласи хусусида шундай деган эди: «Халқимизнинг тарихий хотираси ажойиб номларга бой. Купгина алломаларимиз маънавияти кенг ва айни вақтда қисмати оғир бўлган сиймолардир. Улар узларини ҳақиқатга ташна ва ўзи ҳақиқат бўлган халққа бағишладилар. Буюк аждодларимизнинг улуғ номлари, халқ хотираси ва унинг тақдири муносиб давом этишга лойиқдир»¹.

Номи, хотираси халқ хотирасида абадий яшашга ҳақли ва лойиқ бўлган буюк алломаларимиздан бири Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ат-Термизийдир (Абу Абдуллоҳ Исмоил ал-Бухорийнинг шогирди). Очиги, бунингдек буюк аждодимиз борлигини Ўзбекистон аҳолисининг асосий қисми билмас эди. Ваҳоланки, бундан 1200 йил олдин Ат-Термизий тўплаган ҳадислар кўп асрлардан буён авлоддан-авлодга утиб келганди. «Улар ўз долзарблигини сира йўқотган эмас», — дейди Ҳиндистондаги Ислом марказининг раҳбари Аҳмад Закариё.

1993 йилнинг 16-18 сентябрь кунлари тасаввуф илмининг султони, Ислом дини софлиги йулида хизмат қилувчи таълимотни яратган буюк аллома, бизни бутун оламга танитган улуғ олим, асрлар оша мусулмон оламида инсонларга «Шайх Баҳоуддин», «Хожаи Бузург», «Шоҳ Нақшбанд» ва бошқа муътабар номлари билан машҳур бўлган улуғ бобокалонимиз Саййид Баҳоуддин Нақшбанднинг 675 йиллик юбилеи нишонланди.

Маълумки, 1389 йилда 73 ёшида вафот этган Баҳоуддин Нақшбанд Бухоро шаҳри яқинидаги

¹ «Халқ сузи» газетаси, 1993 йил 18 сентябрь.

Қасри Орифонда дафн этилган. Турли даврларда Бухорода ҳукмронлик қилган мусулмон ҳукмдорлар Баҳоуддин Нақшбанд мазорини обод қилишни уз бурчи деб ҳисоблаганлар. Авлиёнинг мазори нажотбахш муқаддас қадамжолардан бирига айланган эди.

Совет тузуми даврида бу меъморий мажмуа ташландиқ аҳволга тушиб қолди. Эл азиз тутган Баҳоуддин Нақшбанд халқ хотирасидан учирилишга маҳкум этилди. Бироқ, одил вақт ҳеч қандай куч халқнинг тарихини ва тарихий хотирасини йўқота олмаслигини яна бир қарра исботлади. 1991 йилнинг декабрь ойида Президентимиз И.А. Каримов илк бор Қасри Орифонга келиб, Нақшбанд ҳазратларининг хоки пойини зиёрат қилдилар. 1992 йилнинг 2 октябрида Юртбошимиз авлиё мақбарасига иккинчи маротаба зиёратга келди. Айни шу сана улуғ авлиё ва донишманд муборак номининг абадий тикланиши, хотирасининг халқимизга қайтарилиши санаси ҳисобланади. Чунки уша йилнинг 4 ноябрида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси «Баҳоуддин Нақшбанд таваллудининг 675 йиллигига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш ҳақида» қарор қабул қилди.

Қарорда жумладан шундай дейилган эди: «Куплаб фуқаролар, уламолар ва Мовароуннаҳр мусулмонлари идорасининг 1993 йилда Шарқ халқлари тафаккури тараққиётига катта ҳисса қўшган аллома Баҳоуддин Нақшбанд таваллудининг 675 йиллигини нишонлаш ҳақидаги таклифлари қабул қилинсин».

Республика юбилей комиссияси тузилди. Бухородаги Баҳоуддин Нақшбанд меъморий мажмуаси тула таъмирланди ва ободонлаштириш ишлари ҳали ҳам давом этмоқда.

1993 йилнинг 16-18 сентябрь кунлари улуғ бобокалонимизнинг 675 йиллиги тўйи нишонланди. Мовароуннаҳр мусулмонлари идорасининг нашри бўлмиш «Ислом нури» газетасида эълон қилинган мақолада жумладан қуйидагиларни ўқиймиз «...Тасаввуф — бу, содда қилиб айтганда, Ислом динимизнинг асосий манбалари бўлмиш Қуръони карим ва Суннати Набавийда келган улуғ инсоний фазилатларни, одоб ва ахлоқни юксак даражаларга кўтаришга сўрам берадиган, Аллоҳнинг муҳаббатини дунё ва барча борлиқ муҳаббатидан устун қўйишга ўргатадиган, барча разил сифатлардан покланишга олиб келадиган бир

таълимот демакдир... Нақшбандия тариқати эгаллашга чақирадиган сифатлар қуйидагилардир:

1. Қуръони карим ва Ҳадис талабларига тула риоя қилиш.

2. Аҳли суннат ва жамоат ақидасига мувофиқ эътиқодда бўлиш.

3. Қуръони карим ҳофизлари, уламолар, фуқаролар ва фуқароларни иззат-ҳурмат қилиш.

4. Дилни турли гина-адоват, гиллу ғашлардан пок тутиш.

5. Нафсни тўқ қилиб, очкузлик балосидан қутулиш.

6. Қули очиқ, сахий бўлиш.

7. Очиқ чеҳра, хушмуомалали бўлиш.

8. Одамларга тили ва қули билан бирор озор ва азият етказмаслик.

9. Узига нисбатан қилинган ёмонлик, беодоблик ва камчиликларни кечириб юбориш.

10. Каттаю кичикдан узининг фойдали насихат ва маслаҳатларини дариг тутмаслик.

11. Ҳеч ким билан адоват, хусумат ёки низо қилмаслик, балки мурасасоз бўлиш.

12. Ўзидаги борига қаноат қилиб, узгаларнинг бойлигига кўз олайтирмаслик, яъни таъмагир бўлмаслик.

13. Узининг барча ҳожатларини ёлғиз Аллоҳнинг узидан сўрашлик.

14. Халоскорлик ва нажот фақат ростгўйликда деб билиш.

15. Аллоҳга етишнинг ягона йули Унинг пайғамбари Муҳаммад алайҳиссаломга эргашиш билан эканлигига тула ишонч ҳосил қилиш.

16. Ўзини ҳеч кимдан улуг ёки афзал деб билмаслик, балки узини бу оламда йўқ деган тасаввурга эга бўлиш.

17. Унга ҳасад қилган ёки фитна қилган кишилардан уч олиш ўрнига уларни Аллоҳнинг узига ҳавола қилиш.

Бу тариқатнинг шундай машойихлари борким, улар ҳимматларининг олийлигидан тоғлар ҳам кичиклик қилиб қолади, деб рисоаларини тугатади аксарият тазкиранавислар.

Қаранг, мухтарам жамоат! Агар шу фазилатларни ўзлаштирадиган олийҳиммат кишилар халқимиз ичида кўпайса, ахир, бу кимнинг фойдаси?»¹.

1993 йилнинг 23-24 октябрь кунлари Ўзбекистон Республикаси раҳбариятининг қарори билан дунё

¹ «Ислом нури» газетаси. 1993 йил, 30-сон.

муҳаддисларининг имоми, улуғ юртдошимиз Имом ал-Бухорий таваллудининг 1220 йиллигига ва унинг ҳаёти, илмий меросини кенг тарғиб этишга бағишланган «Имом Бухорий ҳаёти ва даври» мавзусида халқаро илмий анжуман утказилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов анжуман қатнашчиларига табрик мактуби йўллади. Унда жумладан бундай дейилган эди: «Ўзбекистонда туғилиб вояга етган алломамиз ҳадис илми ривожига қўшган улкан ҳиссаси билан жаҳонга танилган, Ислом динининг бешиги — Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунаввара аҳлининг, дин пешволари ва олимларининг таҳсинига сазовор бўлган. Шу кунларда улуғ бобомиз руҳини шод этиш, ҳаёти ва илмий меросини тарғиб қилиш борасида утказилаётган тadbирлар Имом Исмоил ал-Бухорий номи ва асарлари асрлар оша барҳаётлигидан далолатдир»¹.

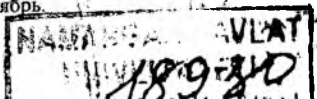
Тошкент Ислом олий мактабининг Имом ал-Бухорий номи билан аталиши, 4 жилдли «Ҳадис», яъни «Ал-Жомеъ ас-саҳийҳ» (Ишонарли тўплам) тўпламлари, шунингдек «Ал-адаб ал-муфрад» (Адаб дурдоналари) китобининг ўзбек тилида нашр этилиши ҳам буюк алломага бўлган беқиёс ҳурмат-эътибор рамзидир.

1992 йил апрель ойида Президент И.А. Каримов бошчилигидаги Ўзбекистон делегацияси Саудия Арабистонига расмий ташриф билан борди. Саудия Арабистони подшоси Фаҳд ибн Абдул Азиз ҳазрат олийлари эҳтиром ифодаси сифатида Юртбошимизга Каъбатуллоҳнинг устига ёпиладиган Кисва — каъбапушнинг бир парчасини ҳадя қилган эди. Президент И.А. Каримов ушбу Кисвани Имом ал-Бухорий масжидига тортиқ қилганларким, буюк алломанинг ёрқин хотираси ҳурматида курсатилган бу ҳурмат барча мусулмонларни қувонтириб юборди.

1993 йил эса Аҳмад Яссавий йили деб эълон қилинди. Билганингиздек, Хожа Аҳмад Яссавий тасаввуф илмининг йирик намояндаларидан бири. 30 октябрда Тошкентда «Абадий қадриятлар ва Аҳмад Яссавий» мавзусида халқаро илмий-маърифий анжуман утказилди.

Бугунги кунда Ўзбекистонда 15 та диний конфессия фаолият курсатмоқда. Қонун доирасида уларга

¹ «Халқ сузи» газетаси. 1993 йил 23 октябрь.

тенг шароит яратиб берилган. Уларнинг қонунга мос истақлари рўёбга чиқарилмоқда. Масалан, 1997 йилда Республика Вазирлар Маҳкамаси Тошкент ва Ўрта Осиё архиепископи Владимирнинг Муқаддас Успенский кафедрал собори ҳузурида диний-маъмурий марказ очиш, 1998 йилда эса Епархиянинг 125 йиллигини нишонлаш туғрисидаги таклифларини қўллаб-қувватлаб, бу борада тегишли қарорлар қабул қилганлиги фикримизнинг далилидир

Юқорида келтирилган мисолларнинг барчаси мустақил Ўзбекистон давлатида виждон эркинлиги тула амалга ошириляётганлигининг исботидир.

Президент И.А. Каримов дин, давлат ва дин муносабатлари масалаларига доимо катта эътибор билан қараб келмоқда. «Биз, — деган эди Юртбошимиз, — бундан кейин ҳам барча шарт-шароитларни яратиб берамиз. Диний расм-русумларга, байрамларга, диний тарбия ва таълимга доимо эътибор берилади. Айни замонда биз дин пешволарига, ўзимизга ўхшаган муслмон биродарларимизга бир нарсани такрор ва такрор уқтирмоқчимиз: дин уз йўли билан, давлат уз йўли билан.

... Дин давлатдан ажратилгани билан жамиятдан ажратилган эмас. Бинобарин, жамиятнинг маънавий ҳаёти билан диний муносабатларни уйғунлаштириш тақозо этилади. Назаримда, улуғ аждодимиз Хожа Баҳоуддин Нақшбанд таълимоти бу борада бизга бениҳоя қўл келади. Ул зотнинг «Аллоҳ дилингда, қўлинг ишда бўлсин» деган ҳикматли шиорини биз бу соҳада дастуриламал қилиб олсак янглишмаган бўламиз, деб уйлайман. Давлатнинг иши давлатники, диннинг иши динники бўлиши лозим. Бу нозик ва мураккаб масалада муносабатларнинг ўзаро ҳурмат ва ишонч асосида қурилиши ягона мақбул йўлдир.

Давлат диндор фуқароларнинг диний эътиқод ва ҳақ-ҳуқуқларини қанчалик ҳурмат қилса, диндорлар ҳам давлат қонунлари ва сиёсатини шунчалик ҳурмат-эҳтиром қилишлари шарт. Шундагина ҳеч кимнинг ҳеч кимдан кўнгли қолмайди»¹.

¹ Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т. , 1994. 15; 73—75-бетлар.

ИЛК ДИНИЙ ТАСАВВУРЛАРНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ

1. ДИН НИМА? ✓

«Дин» арабча сўз бўлиб, ўзбек тилида «ишонч», «ишонмоқ» деган маъноларни англатади.

Диний нуқтаи назарга кўра дин — илоҳий кучларга, худога, пайгамбарларга, фаришталарга, муқаддас китобларга, охиратга, бутун яхши-ёмонлик Яратганининг иродаси билан бўлишига ишонмоқлик, шайтон ва иблислардан сақланишдир.

Дин — бу, табиат, жамият, инсон ва унинг онги, яшашдан мақсади ҳамда тақдири инсониятни бевосита қуршаб олган атроф-муҳитдан ташқарида бўлган, уни яратган, айна замонда инсонларга бирдан-бир «тугри», «ҳақиқий», «одил» ҳаёт йўлини курсатадиган ва ургатадиган илоҳий қудратга ишонч ва ишонишни ифода этадиган маслақ, қараш, таълимотдир.

Динлар Аллоҳ таоло томонидан ўз пайгамбарлари орқали башарият оламига жорий этилажаги зарур бўлган Илоҳий Қонунлардир. Дин — азалдан инсоннинг Тангри билан алоқа қилишга эҳтиёжидир¹.

Дунёвий илм нуқтаи назари буйича эса дин — ижтимоий-тарихий ходиса.

Дин — кишилик жамияти тарихий тараққиётининг маълум босқичида пайдо бўлган ижтимоий онг шаклларида бири.

Дин — муайян таълимотлар, ҳис-туйғулар, тоат-ибодатлар ва диний ташкилотларнинг фаолиятлари орқали намоён бўладиган олам, ҳаёт яратилишини тасаввур қилишнинг алоҳида тариқаси, уни идрок этиш усули; оламда инсоният пайдо бўлгандан то бизгача ўтган даврларни илоҳий тасаввурда акс этишидир. Комил инсонни тарбиялашда салмоқли тарбияловчи қудратга эга бўлган маънавий-ахлоқий кучдир.

Диннинг нима эканлиги турлича изоҳланса-да, умумий нуқтаи назар шуки, дин — ишонмоқ туйғусидир. Ишонмоқ туйғуси инсониятнинг энг теран ва энг гўзал руҳий-маънавий эҳтиёжларидандир. Дунёда дини, ишончи бўлмаган халқ йўқ. Чунки

¹ Қаранг: А. Шоший. Ислом арконлари. Т., 1993. 14-бет.

муайян халқ динсиз, эътиқодсиз, бирор-бир нарсага ишончсиз ҳолда яшай олмайди.

Диннинг жамиятда бажарадиган ижтимоий, маънавий, руҳий вазифалари қуйидагилардан иборатдир:

Биринчидан, ҳар қандай дин ўз муҳиблари учун тулдирувчи, овутувчи (компенсаторлик) вазифасини бажаради. Масалан, инсонда доимий эҳтиёж ҳосил бўлиши ҳодисасини олайлик. Инсон ўз ҳаёти, турмуш тарзи, табиат ва жамият билан бўлган муносабатлари жараёнида ҳаётий эҳтиёжи, мақсадларига етишиши иложсиз бўлиб кўринганида, унда қандайдир маънавий-руҳий эҳтиёжга зарурият сезган. Ана шундай эҳтиёж диний эҳтиёж эди. Дин бу уринда маънавий-руҳий эҳтиёжни қондирувчи, тасалли берувчилик вазифасини бажарган ва ҳали ҳам бажармоқда.

Иккинчидан, муайян дин ўз таълимот тизимини вужудга келтиргач, узига эътиқод қилувчиларни, жамоани шу таълимот доирасида сақлашга ҳаракат қилган ва ҳозирда ҳам шундай. Бу ижтимоий ҳодиса диннинг бирлаштирувчилик вазифаси деб аталади. Дин ҳамisha муайян ижтимоий, этник ва маънавий ҳаётнинг ўз таъсирида бўлишига интилади. Бу таъсирнинг мунтазамлигини таъминлаш мақсадида дин халқларнинг ижтимоий ҳаётига, ахлоқий муносабатларига, шунингдек, ҳатто адабиёти ва санъатига ҳам таъсир утказди.

Учинчидан, ҳар бир дин ўз қавмлари турмушини тартибга солиш, назорат қилиш вазифасини бажаради. Динлар ўз урф-одатларининг, маросим ва байрамларининг қавмлари томонидан ўз вақтида қатъий тартибга амал қилган ҳолда бажарилишини шарт қилиб қўяди.

Тўртинчидан, дин алоқа боғлашлик вазифасини ҳам бажаради, яъни ҳар бир дин ўз қавмларининг бирлигини, жамият билан шахснинг узаро алоқадорликда бўлишини таъминлашга интилади. Бунда у ёки бу динга эътиқод қилувчи кишиларнинг ўз динидаги бошқа кишилар билан боғлиқликда бўлиши, урф-одат ва ибодатларни жамоа бўлиб бажариши назарда тутилади.

Бешинчидан, дин вазифаларининг фалсафий, назарий жиҳатлари ҳам мавжуд. Бу вазифа — инсонга яшашдан мақсад, ҳаёт мазмунини, дорулфано ва дорулбақо дунё масалаларига ўз муносабатини билдириб туришидан иборатдир.

2. ДИННИНГ ИЖТИМОЙ, ГНОСОЛОГИК ВА ПСИХОЛОГИК ИЛДИЗЛАРИ

Диннинг илдизи дейилганда нима тушунилади?

Диннинг илдизи — диннинг вужудга келиши, унинг қайта тикланиши зарурияти ва имкониятини, умуман, унинг салоҳиятини яратувчи омиллар йиғиндисидир.

Бу илдизлар уч қисмдан иборат. Уларнинг бирон-тасисиз диннинг вужудга келиши мумкин эмас эди. Қуйида ана шу илдизлар ҳақида сўз юритамиз.

а) Диннинг ижтимоий-иқтисодий илдизи

Дин мавжуд булган барча асрлар ва ҳамма даврларда диннинг бирламчи илдизи ҳамиша унинг ижтимоий-иқтисодий илдизи бўлиб келган. Хуш, ижтимоий-иқтисодий илдиз дейилганда нимани тушунмоғимиз керак? Ижтимоий-иқтисодий илдиз дейилганда, — динни вужудга келтирган кундалик ҳаётий шарт-шароитлар йиғиндиси тушунилади. Хуш, улар нималарни ўз ичига олади? Булар:

биринчидан, ибтидоий одамзот меҳнат қуролларининг заиф булганлиги;

иккинчидан, ибтидоий одамларнинг бутун ҳаёти табиат инжиқликларига боғлиқлиги;

учинчидан, ибтидоий жамият ишлаб чиқаришининг аянчли аҳволи;

туртинчидан, ибтидоий одамнинг табиатдаги кучларга қарши курашдаги заифлиги, ожизлиги ва бунинг оқибатида уларини эзиб келган табиатнинг стихияли ҳодисаларидан, кучларидан пайдо булган қўрқув.

Қуриниб турибдики, диннинг келиб чиқишига пировардида жамият иқтисодий тараққиётининг паст даражаси сабаб булган.

б) Диннинг гносологик илдизи

Диннинг пайдо бўлишида ижтимоий-иқтисодий илдиз катта роль уйнаса-да, бироқ, фақат биргина ижтимоий-иқтисодий илдизнинг ўзиёқ диннинг пайдо бўлиши учун старли асос эмас эди. Диннинг пайдо бўлиши учун гносологик илдиз ҳам зарур. Бунинг учун инсонда дунёни билиш қобилияти, тафаккури ҳам шаклланган, нафақат шаклланган, айни пайтда улар

маълум даражада камол топган бўлиши ҳам керак эди. Масаланинг бу томони диннинг гносологик илдизи дейилади («гносология» грекча суз бўлиб, «гносис» — билиш, «логос» — таълимот деган маънони англатади). Бинобарин, диннинг гносологик илдизи — ташқи оламнинг ибтидоий кишилар («ақл-идрокли одамлар») миясида, тасаввурида, онгида акс этишидир. Бироқ, бу инъикос уша замонларда нотўғри, мавҳум, бузилган, тасаввурий ва асотирий тарздагина бўлиши мумкин эди, холос. Чунки ибтидоий одамлар ташқи олам, табиат ҳодисалари сабабларини билмас, билишга ожиз эдилар.

Шундай қилиб, дин жамиятнинг муайян босқичида (юқори палеолит даврида, бундан 20-40 минг йил аввал), кишиларда маълум даражада тараққий топган тафаккур қилиш қобилиятининг пайдо бўлиши натижасидагина юзага келган ижтимоий онг шаклидир. Табиат ва жамиятдаги турли-туман ва доимо ўзгариб турадиган, баъзан озиқ-овқат, кийим-кечак манбаи бўлиб, баъзан эса уларга офат ва талофат келтириб турадиган ҳодисалар кишиларнинг эътиборини, уй-фикрини ўзига қаратмаслиги мумкин эмас эди.

в) Диннинг психологик илдизи

Инсон борлигида психологик хусусиятлар мавжуд бўлган жонзотдир. Бу психологик хусусиятлар — хаёл суриш, фантазия қила олиш, хотира, диққат, ички кечинмалар (қайғу, ғам, хурсандчилик ва бошқалар), туш куриш кабилардан иборатдир.

Инсон психологик кечинмаларсиз яшай олмайди. Кунгилсиз, оғир кечинмалар ва биринчи навбатда қўрқув, даҳшатга тушиш ҳамда қайғу муқаррар салбий ҳис-туйғу ва тасаввур яратади. Инсон эса доимий қўрқув ва узлуксиз ташвишли кечинмалар остида яшай олмайди. Бинобарин, у доимо таскин берувчи, салбий ҳис-туйғуларни вақтинча булса ҳам енгиллаштирувчи қандайдир кучга эҳтиёж сезган. Дин ана шундай куч сифатида майдонга чиққан.

3. ИЛК ДИНИЙ ТАСАВВУРЛАРНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ

Кишилик жамияти тарихида дин булмаган даврлар ҳам учрайди. Ибтидоий жамоа тузуми даврида,

аниқроғи, бундан 30 минг йил аввал ҳозирги қисфадаги одамлар шакланган. Фанда бу одамлар «ақл-идрокли одамлар» деб номланади. Бу одамлар меҳнат қилиш асносида кўп нарсаларни билиб, урганиб олганлар. Улар қуёшга ва юлдузларга қараб ерда мулжал олишни урганганлар, йил фаслларини алмашилиб туришини билганлар. Аёллар юзлаб усимликларни, уларнинг фойдали ёки зарарли хоссаларини ажрата олганлар. Эркаклар эса ҳайвонларни, уларнинг излари ва феъл-атворини яхши билганлар. Ибтидоий одамлар жароҳатларни ҳамда айрим касалликларни даволашни урганиб олганлар. Улар бармоқ, қарич, қадам билан санашни ҳам билганлар.

Шундай булса-да, «ақл-идрокли одамлар» табиатнинг купгина ҳодисалари қаршисида ожиз булганлар ва улардан кўрққанлар. Момақалди роқ гумбирлаган, яшин чақнаб уй-жойга урилган ва одамлар бундан узларини ҳимоя қила олмаган. Ёки тусатдан бошланган довул қайиқларни ағдариб юборган ва балиқ овловчилар сувга чукиб кетишган. Ёхуд ёввойи ҳайвонлар подаси бошқа жойларга кетиб қолган ва овчилар орасида очлик бошланган. Купгина касалликларни умуман даволай олмаганлар, натижада бутун бир уруғлар қирилиб кетган.

Зилзила, сув тошқини, бурон, сел, ўрмонлардаги ёнғин ва бошқа шу каби табиатнинг даҳшатли ҳодисалари уларни ваҳимага солиб қўйган.

Албатта, бу табиат ҳодисаларининг уз табиий сабаблари бор, лекин қадимги одамлар бу сабабларни билмаганлар. Шунинг учун ҳам улар ушбу ҳодисалар олдида ожиз қолганлар.

Одамлар ҳодисаларнинг ҳақиқий сабабларини билмагач, уларни гайритабиий кучлар вужудга келтираётир, демак, осмонда қандайдир қудратли куч бор, у ҳамма нарсани бошқариб туради, осмондаги бу қудратли куч бутун осмонни кесиб утувчи олов — уқёйни отади, у эсиб довул ҳосил қилади, у овга ё халақит беради ёки ердам беради, деб уйлаганлар.

Шу тариқа, одамларда дунёни бошқариб турувчи гайритабиий кучларга ишонч пайдо бўлган. Одамлар бу кучларни руҳлар деб, улардан энг қудратлиларини илоҳлар деб атаганлар.

Одамларнинг нималарга эътиқод қилиши уларнинг маъшулотларига боғлиқ булган. Масалан, деҳқон наздида узининг ҳаёти боғлиқ булган табиат ҳодисала-

ри илоҳлари — экинларига нур сочадиган куёш худоси, далаларга намлик ёғдирадиган булут худоси асосий ҳисобланган. Чорвадор учун эса унинг подаси ҳомийлари асосий худо ҳисобланган ва ҳоказо.

Ибтидоий одам худоларни одам қиефасида, баъзан эса жониворлар шакл-шамойилида тасаввур қилган. Ёғочдан ёки тошдан худонинг тасвирини қирқиб ясаган. Бундай тасвирлар бут деб аталади. Бутлар энг фахрли жойларга урнатилган.

Одамлар илоҳларга илтимослар, масалан, овнинг муваффақиятли чиқиши тўғрисидаги, ёмғир ҳақидаги, соғлиқ ҳақидаги дуолар билан мурожаат қилганлар. Улар илоҳлар марҳаматига сазовор бўлиш учун ергача эгилиб, бутларга сажда қилганлар, турлитуман қурбонликлар қилишган. Совгалар олиб келишган. Худонинг қурбонликни қабул қилганлиги белгиси сифатида бутнинг лабларига қон суртишган.

Ибтидоий жамиятдаги «ақл-идрокли одамлар» уйқу ва улим каби табиий ҳодисаларнинг сирини билмаганлар. Бу ҳодисаларни ҳам улар гайритабиий кучнинг, яъни инсон танасидаги жоннинг ҳаракати, деб тушунганлар. Уйқу вақтида жон танадан учиб чиқиб кетади, бутунлай чиқиб кетиб қайтиб келмаганда улим содир бўлади, деб тасаввур қилганлар.

Хулоса қилиб шуни айтмоқчимизки, дин пайдо бўлишидаги асосий сабаб — табиат кучлари ва ҳодисаларининг одамлар устидан ҳукмронлиги, уларнинг бу кучлар табиатини ва ҳодисалар сабабларини билмасликлари, бунинг оқибатида уларнинг бу кучлар, ҳодисалардан қўрқувга, даҳшатга тушиб қолганликларидир.

Табиат ҳодисаларининг сабабларини билмаслик эса у даврда ишлаб чиқарувчи кучларнинг ниҳоятда паст даражаси билан изоҳланади.

Синфий жамиятда табиат кучлари олдидаги қўрқув, даҳшат, ожизликка ҳукмрон синф олдидаги ожизлик ҳам қўшилган.

Фан ибтидоий одамларда диний эътиқод пайдо бўлганлигини қандай аниқлайди? Бу уринда археология фанининг хизмати жуда катта. Биргина мисол келтирамиз. Археологлар бундан бир неча минг йиллар аввал яшаган кишиларнинг қабрларини топишганида ва қазилма ёдгорликларни ўрганишганида, қабрларга марҳум билан бирга озиқ-овқат, меҳнат қуроллари, зеб-зийнатлар қўйилганини аниқлашди. Бу ҳол

одамларда руҳга ишониш вужудга келганлигидан гувоҳлик беради, яъни руҳ (жон) танага қайтади. Ушанда одамга бу дунёда керак ҳамма нарса унга тагин зарур бўлади, деб уйлаганлар.

Бу фикрни бундан 4000 йил олдинги Сурхондарёдаги Сополлитепа ёдгорликлари ҳам тасдиқлайди. Сополлитепа қабрлари очилганда, мурдалар ёнида ҳар хил буюмлар, хум, товоқ, хурма, коса каби идишлар топилган. Марҳумнинг охиратда танавул қилиши учун шу идишларга овқат солиб қўйганлар. Вафот этганлар шарафига қўй, эчки ва бошқа ҳайвонлар сўйишган ва унинг бир қисмини марҳумга инъом қилишган. Вафот этган одам у дунёда ўз ҳаётини яна давом эттиради, деб устидаги кийимлари билан кўмишган.

ИБТИДОЙ ДАВРДА ПАЙДО БЎЛГАН ДИНИЙ ТАСАВВУРЛАРНИНГ ТАРИХИЙ ШАКЛЛАРИ

1. ТОТЕМИЗМ

Диний тасаввурларнинг шакллари жамият ҳаётининг шароитига боғлиқ бўлиб, унинг ўзгариши диний қарашларда ҳам муқаррар ўзгаришларга олиб келади. Диний тасаввурлар шаклларига уруғчилик тузуми шаклланаётган даврда пайдо бўлган тотемизм, анимизм, фетишизм, шомонизм, магия (сеҳргарлик) кабилар киради.

Тотемизм (индесслар тилида «о тотем», яъни «унинг уруғи» деган маънони англатади) — диний тасаввурларнинг энг қадимги шакллари билан бири. Унинг моҳияти — ишонувчиларнинг ўзлари билан айрим ҳайвонлар, ўсимликлар орасида ғайритабиий алоқа, яқинлик, қон-қариндошлик бор, деб фараз қилишларидан иборатдир. Тотемизмда — уруғ-қабилла, хусусан, шу уруғ ҳар бир аъзосининг ҳаёти ва фаровонлиги айна шу уруғнинг ҳақиқий аждоди ҳисобланган «тотем» — ўсимлик ёки ҳайвонга боғлиқ деб ишонилади. Муқаддас жойларда сақланадиган бирор уруғ руҳини ифодаловчи ҳайвон ёки ўсимлик сурати солинган тош, тахтачалар тотем руҳларининг макони саналади. Ҳайвон ёки ўсимлик шу уруғ ёки қабилла учун тотем, бинобарин, муқаддас ва ҳомий ҳисобланган. Шунинг учун ҳам кишилар тотемнинг ёрдамига муҳтож бўлганлар, унга сеҳр ёрдамида таъсир қилишга уринганлар.

Тотемизм билан боғлиқ тасаввурларнинг анъанавий комплекси — уруғнинг янги туғилган аъзоларига, яъни тирик авлодларга «пок йўл» билан тотемнинг утиб қолишига ишониш, сеҳр-жоду йўли билан тотемга таъсир қилиб, муайян уруғ ёки қабилла ҳудудида уша хилдаги ҳайвон ёки ўсимликларни кўпайтириш ва уларнинг моддий фаровонлигини таъминлаш, тотем тимсоли бўлган нарсанинг ҳалокати унинг авлодини ҳалокатга олиб боришига ишонишдан иборат бўлган.

Авваллари тотемлар сифатида фақат ҳайвонлар, шунда ҳам ов ҳайвонлари эъзозланган. Бироқ, кейинчалик қариндошлик муносабатлари бошқа ҳайвонларга ҳам, баъзи ҳолларда эса ўсимликлар, табиат ҳодиса-

ларига (ёмғир, қуёш, шамол ва ҳоказо) ҳам тарқалган. Қуш, нега шундай булган? Маълумки, тотемизм кенг тарқалган Австралиянинг географик жойлашувидаги узига хослик уни узоқ вақт ташқи оламдан узиб қуйган эди. Натижада қитъанинг туб аҳолиси тараққиётдан орқада қолиб кетган. Иккинчидан, Австралиянинг табиий шароити унинг барча ҳудудида деярли бир хиллиги билан ажралиб туради. Австралияда инсон кураш олиб бориши зарур булган йиртқич ҳайвонлар булмаган. Улар фақат овчилик ва термачилик орқасида кун курганки, бу ҳол уларнинг тараққиётини секинлатган, албатта. Натижада XIX асрда Австралияга европаликлар кириб кела бошлаган даврда ҳам Австралия аҳолиси сайёр қабилалардан иборат булиб, улар ҳали ерга ишлов беришни, чорвачилик билан шуғулланишни, бичиш-тикишни, идишлар ясашни, металлга ишлов беришни, ов қуроллари ясашни (масалан, уқ-ёй) билмас эдилар. Буларнинг барчаси улар ҳаётида, динида узига хосликни келтириб чиқармай иложи йуқ эди.

Австралия халқлари қабилаларидаги уруғлар (тотем) 10 дан 30 тагачани ташкил этар эди. Бу халқ шундай қолюқ бўлса-да, уларда бир яхши одат ҳам бор эдики, уни айтиб утмасликнинг иложи йуқ. Бир тотем уруғи аъзоларининг узаро никоҳга киришлари мумкин эмас эди.

Австралияликларда жинсий ва индивидуал тотем ҳам мавжуд эди.

Жинсий тотемнинг маъноси шуки, бир қабиладаги барча эркакларнинг тотеми алоҳида, аёлларнинг тотеми алоҳида булган. Масалан, эркакларнинг тотеми куршапалак булган бўлса, аёлларники бирор қуш бўлиши мумкин эди.

Индивидуал (якка) тотем дейилганда, бир уруғ барча аъзоларининг умумий тотем билан бир қаторда, яна унинг ҳар бир аъзосининг алоҳида-алоҳида шахсий тотемга эга булганлиги ҳам тушунилади. Бундай тотемлар асосан эркакларда, шунда ҳам афсунгарларда, қабила бошлиқларида, дуохонларда булган. Улар узларининг шахсий тотемларини фарзандларига мерос қилиб қолдирганлар. Тотемнинг бу икки тури бир вақтда пайдо булмаган, албатта.

Тотемлар ҳақида ривоятлар туқилган. Булар тотемнинг авлодлари тўғрисидаги афсонавий тимсоллардан иборат эди. Бу афсоналарда авлодлар ҳайвон

куринишида, баъзан ҳайвон номи қўйилган одам қисфасида гавдаланган. Бу афсонавий авлодлар гуё ов қилганлар, ҳар хил маросимларни бажарганлар, кучманчилик қилганлар. Охирида авлодлар ер тагига кириб кетишган. Ёки улар қояларга, дарахтга, тошга айланиб қолганлар.

Австралия қабилалари уруғлари айна вақтда тотемларга ажралган гуруҳларга бўлинган. Бу уруғ — тотемлар бирорта ҳайвон, баъзан ўсимлик номи билан аталган. Бу билан австралияликлар уларининг мазкур ҳайвон тури, масалан, кенгуру билан қариндошликларини таъкидлаганлар.

Австралияга келган европаликлар ерли халқ вакилларига: «Сиз кимсизлар?» — деб савол беришганида, «Мен кенгуруман» ёки «Мен фалон ҳашаротман» деган жавобни олиб ажабланишган.

Айна пайтда, мучал йиллари ҳам тарихан тотемизм билан боғлиқдир. Маълумки, Туркистон халқлари қадимги замонлардан буён вақт ҳисобини, хусусан, одамларнинг туғилган йилини, ёшини мучал билан, яъни у ёки бу ҳайвон номлари билан атаганлар: муш (сичқон), бақар (сигир), паланг (йулбарс), харгўш (қуён), наҳанг (балиқ), мор (илон), асп (от), гўсфанд (қўй), ҳамдуна (маймун), мурғ (товуқ), сак (ит), ҳук (тунғиз, чўчқа). Олимлар мучал йиллари тош даврлардан буён маълумлигини қайд этадилар¹.

Тотемлар эъзозланган, уларни улдириш ва отиш тақиқланган.

Тотемизм ҳозирги динларда муайян унсурлар сифатида мавжуддир. Масалан, ҳиндларда сигир, илон, маймун, фил ва бошқалар ҳамон муқаддас ҳайвон сифатида эъзозланади.

2. АНИМИЗМ

Анимизм (лотинча «анима» сўзидан олинган бўлиб, «жон», «руҳ» деган маъноларни англатади) — киши руҳининг, жоннинг борлигига ишониш. У ибтидоий диний тасаввурнинг энг юксак шаклидир. Анимизмда реал моддий объектлар дунёси руҳий мавжудотлар дунёси билан тўлдирилган бўлади.

¹ Қаранг: *Жоилнев Т.* Табиат, инсон ва дин, Т., 1986. 69-бет.

Анимизм ҳар қандай диннинг зарурий унсуридир.

Аждодларнинг руҳлари, тирик кишиларнинг жонлари, табиий кучларнинг жонлантирилиши — анимистик тимсоллардир. Анимизмда руҳлар табиий ҳодисаларни бошқарувчилар ҳисобланади. Бу руҳлар ё сахий, ёки кишилар бахтига таҳдид солувчи бўлиши мумкин.

Ибтидоий анимистлар вафот этган қариндош-уруғларининг руҳларини абадий, улмас деб ҳисоблаганлар ва эъзозлаганлар. «Инсон вафотидан сунг қаерда яшайди» деган саволга турли халқлар турлича жавоб беришган. Баъзилари аждодларнинг руҳлари тириклар яшайдиган жойда яшашади, бироқ, уларни фақат тушда кўриш ва гаплашиш мумкин, деб уйлаганлар. Бошқалар марҳумларнинг руҳлари чақалоқ танасига утади, деб фараз қилганлар. Учинчилари эса, аждодларнинг руҳлари махсус жойлар — «уликлар мамлақати»да яшайди, бу мамлакат ер остида жойлашган деб ҳисоблаганлар.

Одамлар жуда қадим замонлардан буён ўз таналарининг тузилиши тўғрисида аниқ бир тушунчага эга бўлмай, уйқу ва туш кўришнинг сабабини билмай, тафаккуримиз ва сезгиларимиз танамизнинг фаолияти эмас, балки қандайдир алоҳида бир кучнинг, айнан танада булиб, одам ўлгандан сунг танадан чиқиб кетадиган жоннинг фаолиятидир, деган тасаввур ҳосил қилган вақтлардан бери шу жоннинг ташқи дунёга муносабатлари ҳақида уйлай бошлаганлар.

Юқорида айтилганидек, анимизмга эътиқод қилганлар одам ўлгандан кейин жон танадан чиқиб кетади ва ўлмайди, балким абадий яшайди, деб ҳисоблаганлар. Абадий руҳ тўғрисидаги тасаввур ана шу тариқа пайдо бўлган.

Жон — конкрет, уни ушлаб сезса бўлади, у куриш ва ҳатто сезиш мумкин бўлган муайян нарса деб ҳисобланган. Чунончи, қутбни текширган йирик олим Ф. Нансеннинг айтишига қараганда, эскимослар жонни нафас олиш билан боғлиқ, деб ишонганлар. Шунинг учун ҳам одам касал бўлганда шомонлар касалга дам солиб, унинг жонини даволашга ёки унга янги жон солишга уринганлар. Анимистик эътиқодга кўра, жон бир қадар мустақил, бир қанча ҳолларда эса танага боғлиқ эмас. Уни йўқотиб қуйиш мумкин, баъзан уни шомонлар ўғирлаб кетишади. Одам узоқ жойга саёҳатга кетганида унинг жони уйда қолади.

Одамзот уз ватанини қумсашининг сабаби ҳам ана шунда.

Ибтидоий одамларнинг фикрича, табиатдаги ҳар бир муҳимроқ ҳодисанинг уз руҳи бор. Масалан, айрим дарахтларнинг руҳи ўрнига аввал айрим ўрмонлар ва бутазорларнинг руҳлари мавжуд, кейинчалик эса умуман ўрмон руҳи бор, деб ҳисоблаганлар.

Жон ва руҳлар, уларнинг ўлмаслигига ишониш кишиларни қуйидаги ҳулосага олиб келган: агар руҳлар кишиларга ўхшаб ов қилса, ўйнаса, кулса, уларнинг овқатланиши ҳам тайин. Демак, вафот этган кишининг тирик арвоҳи хусусида ғамхўрлик қилиш керак. Уларга озиқ-овқат ва бошқа ҳадялар атаб туриш лозим. Руҳлар, пайғамбарлар ҳамда худо йулига қурбонлик қилиш, худойи каби урф-одатлар заминида ана шу мақсад ётади. Кишиларнинг табиатга бутундай қарамлиги руҳлар осмонда яшайди, деган тасаввурни келтириб чиқарган. «Ўликлар мамлакати»ни ҳам худди шунга ўхшатиб ердан осмонга кучириб, улганларнинг руҳи «Арши аъло»да яшайди деган тасаввур ўша кезларда келиб чиққан.

Марказий Осиёда марҳумнинг жонини арвоҳ деб аташади. Арвоҳнинг бир хусусияти шундаки, у ўликни ташлаб ундан узоққа кетмайди, лекин у қабрдан ташқарига чиқади, деб ўйлашган. Шунинг учун ҳам қадимги замонларда арвоҳ учун гўрни тешиб қўйганлар ёки мазор олдида арвоҳ уйи қурганлар. Арвоҳ ҳамма жойда — дарахтларда, ариқ ва дарёларда, ҳовуз ва харобаларда юради. Шунга кўра, кишилар уз бошларига бирон-бир мушкул иш тушса, ўша ерларга бориб сиғинганлар, пул ташлаганлар, арвоҳлардан мадад сўраганлар.

3. ФЕТИШИЗМ

Фетишизм (португалча — «фетишо», французча «фетиш» сўзларидан олинган булиб, «сеҳрли нарса» деган маънони англатади) — жонсиз нарсаларни ғайритабиий хусусиятга эга деб ишониш ва уларга сиғинишдир. Сиғиниш объектлари, яъни фетишлар (нарсалар) — тош, таёқ, дарахт, умуман ҳар қандай буюм булиши мумкин. Хуллас, ишонувчилар ғайритабиий хусусияти бор деб фараз қилинган моддий буюмлар фетиш деб аталади.

Бошқача айтганда, фетишизм — тирик бўлмаган, жонсиз предметларга сиғиниш демакдир.

Маълумки, табиатдаги турли нарсалар, ҳодисалар ва уларнинг мураккаб томонлари ибтидоий давр кишиларига сирли булиб туюлган, натижада кишилар уларни ғайритабиий, илоҳий деб тушунганлар ва уларга сифинганлар. Бошқача булиши мумкин ҳам эмас эди. Чунки оддийгина меҳнат қуроллари билан қуролланган ибтидоий одамни табиатнинг стихияли кучлари эзиб қуйган эди. У буюмлар оламини узгартиришга уринган, ўзини қуршаб олган оламнинг даҳшатли кучларига қарши курашда кўпинча мағлубиятга учраган. Ижтимоий амалиёт даражасининг пастлиги, меҳнат қуролларининг ожизлиги, тажриба камлиги — қадимги одамнинг уни қуршаб турган дунё тўғрисидаги тасавбурида кўпгина нотўғри, хато фикрлар вужудга келишига замин ҳозирламасдан қолмасди. Ибтидоий одам кўпинча одатдаги буюм ва ҳодисаларга хос бўлмаган хусусиятларни уларда шу хусусиятлар бор деб ўйлар эди. Масалан, инсонни қуршаб турган дунё тўғрисида унинг илк нотўғри тасавбуридан бири жонсиз предметларни жонли деб билишдан иборат булган. Масалан, «шамол келмоқда», «табиат ухламоқда» қабилида ва ҳоказо.

Шундай қилиб, қадимги одам реал предметларда бўлмаган сифатларни уз онгида аста-секин уларда бор деб ҳисоблай бошлаган, кейинчалик бу сифатлар ғайритабиий хусусиятларга эгаллигига ишонилган. Бунга буюмларда, нарсаларда аслида ҳақиқатда булган хусусият асос булган. Масалан, шундай усимликлар борки, уларнинг захри тирик жонни ўлдириш хусусиятига эга. Усимликларнинг бу хусусияти ғайритабиий хусусият деб ҳисобланган. Кейинчалик усимликлардаги бундай ғайритабиий деб ҳисобланган хусусиятлар бошқа нарсаларга, масалан, тошга кучирилган. Ов қилаётган ибтидоий одамлар айрим тошларнинг ҳайвонларга ўхшашлигини пайқаганлар. Шунинг учун улар овга борганларида ана шу тошни олиб кетганлар. Ов унгидан келиб қолганда, бунга ҳам шу тош сабабчидир, деб ҳисоблаганлар. Шу тариқа, оддий предметларга ғайритабиий хусусиятлар хос деган фикр барқарорлашган.

Фетишизм сеҳргарликдан кўра диний тасаввурнинг анча мураккаброқ шаклидир. Бу мураккаблик — диний тасаввур шаклланган маконлардаги одамларнинг дастлаб ҳар хил буюмлардан, тоғ-тошлардан, дарахтлардан, кейинчалик эса тумор, санам (бут) ва

ҳоказолардан кумак олишга умид боғлаганликлари билан белгиланади.

Ғарбий Африкадаги халқларда (аслида фетишизм тарқалган жой ҳам Африкадир) тошлар, дарахтлар ва бошқа предметларга сиғиниш кенг тарқалган эди. Бу халқларда фетишларни, яъни илоҳийлаштирилган предметларни ҳатто савалаш, уриш одати ҳам тарқалган. Улар узлари хоҳлаган нарсаларни юзага келтиришларини талаб қилиб фетишларга миҳ қоққанлар.

Марказий Осиёда усимликлардан сунбула, тудона, седана, тасбеҳ, қалампирмунчоқ, кўзтикан, кўктикан, гулҳамишабахор, пиёз, саримсоқ, аччиқ қалампир, исирик, дўлана, мурч, писта, чилонжийда кабилар; дарахтлардан эса ёнғоқ, чинор, анжир, жийда, арча ва бошқалар илоҳийлаштирилган, тимсоллаштирилган.

Тарихчи олим, академик А.Асқаровнинг текширишларига кўра, арча бронза давридаёқ тимсоллаштирилган¹. Уша давр одамларининг оилавий-турмуш буюмларида арча расми тасвирланган. Бу — абадий ҳаёт, боқий умр, доимий фаровонлик рамзи сифатида талқин қилинган. Бундан ташқари, арча тутуни билан ёмон руҳларни ҳайдаш одатлари булган.

Фетишизмнинг яна бир хусусияти шундаки, унинг кўринишлари ҳар қандай диннинг муштарак унсурига айланиб кетган. Шунинг учун ҳам унинг қолдиқлари ҳар қандай динда яшаб келмоқда.

4. ШОМОНИЗМ

«Шомон» тунгусча сўз бўлиб, — у «ута ҳаяжонланган», «жазавали киши» деган маънони англатади. Кейинчалик бу сўз руслар орқали бутун Сибирга, XVIII асрда эса Ғарбий европаликлар тилига кириб келган ва шу билан у халқаро илмий терминга айланган. Бироқ, бу дегани барча Сибирь халқларида шомон бир хил ном билан аталган дегани эмас. Шомон, масалан, Сибирнинг туркий тилларда сўзлашувчи халқларида «кам» деб аталган.

Хуш, шомон ким? Шомон — у ёки бу қабиланинг «руҳонийси».

Диний тасаввурнинг бир шакли сифатида шомонизмга хос бўлган умумийлик — бу, шомонларнинг

¹ Асқаров А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Т., 1977. Стр. 142.

(яъни уша давр руҳонийларининг) алоҳида илоҳиий кудратларига ишонидир.

Одамлар, руҳлар шомонларга хизмат қилади, унинг турли топшириқларини бажаради, шомонлар одамлар билан руҳлар ўртасида воситачилик қила олиш қудратига эга, деб ишонганлар. Шомонизмга эътиқод қилганларнинг фикрича, шомонлар келажакни олдиндан айтиб бериш, узоқ жойлардаги воқеаларни билиш, касалликларни даф этиш, табиат ҳодисаларини ўзгартириш, марҳумларни нариги дунёга кузатиб бориш ва ҳоказоларга қодирдирлар. Шомонлар ҳатто ёвуз руҳлар билан жанг ҳам қилади, деб ишонганлар.

Туғри, ҳамма шомон бўла олмас эди. Шомонликка даъвогар булган одам «шомонлик касали»га йулиқиши, яъни руҳий касалга учраши керак эди. Уларнинг фикрича, руҳлар бундай одамни улдириб, сунг бошқа қиёфада тирилтириб, қайтадан яратар эди. Бундан ташқари, шомонлик иқтидори насабий деб ҳисобланган.

Шомонизмнинг диний маросимлари қандай ижро этилган?

Шомонлар диний маросимни бажаришни ўзига хос томошага айлантирганлар. Шомон гўё сеҳрли кучга эга деб ҳисобланадиган доира, ногора ёки бошқа чолғу асбоби журлигида куйлаб рақсга, жазавага тушган. Муайян ирим-сиримларни бажариб, руҳлар билан «гаплашган». Шомоннинг уйинлари одатда кечқурун ёки тунда бошланар эди. У бир неча соатлаб давом этарди. Бу вақт ичида шомон обдон ҳолдан тояр, беҳол бўлиб йиқиларди.

Ана шу пайтда одамлар шомоннинг жони руҳлар шоҳлигига кетди, улар билан мулоқотга киришди, улар ўртасида музокара бормоқда ёки улар билан жанг қилмоқда, деб ишонар эдилар.

Баъзан эса шомоннинг чақириги билан руҳларнинг ўзи шомоннинг олдига келади, унинг танасига кирадилар, шомон билан пичирлаб гаплашадилар, деб ҳам уйлардилар.

Шомон қоқирик-суқуриқларининг мақсади асосан беморларни даволашдан иборат бўлади. Шунинг билан бир қаторда, шомонлар олдиндан башорат қилувчи, йўқолган нарсалар ҳақида фол ҳам очувчи, овга омад тиловчи ҳам ҳисобланарди. Қисқаси, шомон уруғ-қабиланинг ҳомийси, қуриқчиси, руҳи эди. Буларнинг бари уруғ, қабила ўртасида шомонларнинг обрусини кутариб юборган.

Тажрибали шомонлар одатда истеъдодли гипнозчилар, фолбин, кузбуямачи, шунингдек, қўшиқчи, шоир, бахшилар бўлишган, албатта. Турли халқларнинг шомонлари ҳар хил расм-русумларга риоя қилишган, турлича кийинишган, муқаддас буюмлар ва руҳлар тўғрисидаги тасаввурлари ҳам турлича бўлган.

Гап шомонлар (руҳонийлар) ҳақида кетар экан, биз бир нарсани алоҳида таъкидламоқчимизки, шомонизм даврида гарчи руҳонийлар пайдо бўлган бўлса-да (патриархат даврида), ҳали у даврда диний ташкилот, масжид, мадраса, черков йўқ эди. Шомонларнинг ҳам ташкилоти бўлмаган. Шундай экан, шомонни руҳоний деб эътироф этганда, ҳозирги давр руҳонийси тушунилмаслиги лозим. Шомонлар у даврларда уруғ ва қабилалар доирасида оқсоқол ва уруғ бошлиқларига буйсуниб, уларнинг кўрсатмаларини бажариб юрганлар.

Шомонизм учун хос бўлган хусусият — руҳга ишониш эди. Бусиз шомонизмнинг бўлиши мумкин эмас. Бу руҳлар одамзот ва ҳайвонларнинг руҳлари эди. Руҳларга ишониш шомонизмда анимизмнинг ҳам таъсири борлигини яққол исботлайди.

Шомонлар руҳи қанчалик кучли ҳисобланмасин, улар ҳар доим ҳам касалларни тузатиб юбора олмаганлар. Ана шу пайтда улар беморлардан руҳларга атаб қурбонлик қилишларини талаб этганлар.

Шомонизм ўз тараққиётида қатор босқичлардан ўтган. Шомонликнинг энг дастлабки шакли Камчаткада яшовчи ительман қабиласида шаклланган. Ительманларда ҳақиқий, профессионал шомон бўлмаган. Бу қабиланинг ҳар бир аъзоси шомонлик қилиши мумкин эди. Шунинг учун ҳам уларда дастлаб хотинлар томонидан, унда ҳам қария хотинлар томонидан амалга оширилган.

Шомонизмдаги иккинчи босқич — уруғ шомонизми эди. Бу даврда ҳам шомон ҳали профессионал бўлма-са-да, у уруғ маросимларини бажаришни амалга оширувчи ҳисобланарди. Энди ҳар бир уруғнинг ўз шомони бўлган.

Шомонизмдаги юқори босқич — профессионал шомонларнинг пайдо бўлиши ҳисобланади. Эндиликда шомонлик касбга айланган. Шомон шу касби орқали даромад топган, ҳаёт кечирган. Энди у ўзига мурожаат этган ҳар қандай одамнинг илтимосини бажарарди.

Шомонизмда кейинчалик шундай даврлар ҳам бўлганки, шомонлар соатлаб рақсга тушмас, куйламас,

қоқириқ-суқуриқ қилмас эдилар. Энди шомонлар иштирокида фақат ибодат, қурбонлик қилинадиган бўлинган, холос.

Хуш, шомонизмнинг тотемизм, анимизм ва фетишизмдан фарқи борми? Бор бўлса, бу фарқ нимадан иборат?

Ҳа, шомонизмнинг тотемизм, анимизм ва фетишизмдан фарқи бор эди. Агар тотемизм, анимизм, фетишизмда одамлар ҳайвонларга, ўсимликларга, руҳларга, буюмларга сизинган бўлсалар, шомонизмда одамлар одамга — шомонга, яъни уша даврнинг руҳонийсига сизинганлар. Бу диний тасаввур тараққиётида жуда катта янгилик эди. Бу ҳол кейинчалик худога, пайғамбарларга, авлиёларга сизинишнинг келиб чиқишида дастлабки асос бўлган.

Ҳозирги динларнинг ҳаммасида шомонизм қолдиқлари мавжуд.

5. СЕҲРГАРЛИК (МАГИЯ)

Сеҳргарлик — одам, ҳайвон ва табиатга ғайритабиий йўл билан таъсир утказиш мақсадида бажариладиган хатти-ҳаракатлар ва бидъатлар. Сеҳргарлик барча динларнинг асосий таркибий қисмларидан бири эканлиги билан ажралиб туради.

Ҳатто христианлик, буддавийлик ва исломда бугунги кунда ҳам сеҳргарлик урф-одатлари жуда катта роль уйнайди. Нима учун шундай? Нега сеҳргарлик одамларни ўзларига бу қадар жалб этарди? Бунинг сабаби — сеҳргарлик урф-одатларини бажаришнинг осонлиги ҳамда сеҳргарлик одамларнинг кундалик турмуши билан энг яқин даражада боғланганлигида эди. Маълумки, инсон соғлом бўлишни, омадли бўлишни, яхши аёл билан турмуш кечиришни, бировнинг ўзига ёмонлик хатти-ҳаракатларини қила олмаслигини, қорни тўқ, усти бутун бўлишини доимо орзу қилган, ҳозир ҳам шундай. Сеҳргарлик инсон ҳаётидаги ана шу идеалларни чулғаб олган. Шунинг учун ҳатто энг динга ишонмайдиган, ўзини даҳрий деб ҳисоблайдиган одам ҳам беихтиёр ўтмишда сеҳргарлик билан боғлиқ бўлган у ёки бу одатга сузсиз амал қилади. Масалан, остонада туриб сўрашмаслик, тушларнинг таъбири билан қизиқиш, ёмон туш кўргани учун хайр-садақа қилиш ва ҳоказолар шулар жумласига киради.

Сеҳргарликнинг қуйидаги турлари мавжуддир:

а) бировга зиён-заҳмат етказиш (албатта, душманига);

б) ҳарбий сеҳргарлик;

в) муҳаббат (иссик-совук қилиш, бу — жинс сеҳргарлиги ҳам дейилади);

г) даволаш сеҳргарлиги;

д) об-ҳаво сеҳргарлиги;

е) хужалик сеҳргарлиги.

Биз қуйида уларнинг айримлари ҳақида тухта-ламиз.

а) Душманга зиён-заҳмат етказиш сеҳргарлиги

Бу сеҳргарликнинг моҳияти турли хатти-ҳаракатлар орқали ғайритабиий йўл билан ўз душманига зиён етказишдан иборатдир.

Бу ниятни амалга оширишда турли усуллар қўлланилган. Австралияликлар сеҳргарликнинг бу тури маросимини бажараётганда, бу маросимни бажараётган одам ўз қуролини, масалан, учи ўткирланган суякни ёки ёғочни душман бор деб ҳисобланган томонга қаратган. Бу пайтда у бир неча дақиқа давомида дуолар ўқиган. Бу дуо натижасида унинг учи ўткирланган суяк қуроли «сеҳрли» бўлганлиги учун ҳам душманга шикаст етказди, деб ҳисобланган (гарчанд, қурол душман томонга отилган бўлмаса-да). Қўрамизки, душманга шикаст етказиш учун душман бор деб ҳисобланган томоннинг мўлжалга олиниши — ҳаётий, бироқ отилмаган қуролнинг дуо натижасида душман танасига санчилиши эса ғайритабиийдир. Сеҳргарликнинг моҳияти ҳам ана шунда.

Меланезияликлар бу маросимни бошқача кўринишда бажарганлар: душманни ўлдирмоқчи бўлган сеҳргар душмани еган овқатнинг қолдиқларини, сочининг толасини, буюмининг бир парчасини, ташлаган тирногини, оёғининг изини топиб келган. Сўнгра уларни ўзи сеҳрли деб ҳисоблаган моддаларга аралаштириб, уни ёқиб юборган ёки сувга чуқтирган, ёхуд чири-тиб юбориш учун бир жойга яшириб қўйган. Бир неча кундан кейин чириётган нарсанинг ҳид чиқариши «душманнинг ўлганлигини билдирган».

Баъзи халқларда бундай маросимни бажариш ярим йиллаб давом этган. Бунда топиб келинган душманнинг нарсасига сеҳр билан шикаст етказиш ярим йил

давом этсагина, душман касалга йулиқади ва улади деб ҳисобланган.

Яна бир бошқа халқларда эса душманни йуқ қилиш учун уларнинг қадам изларига ўт қўйиб юборишнинг ўзи етарли бўлган. Юқорида айтилган фикрлар ўтмишда жуда кўп халқлар ҳаётида бор бўлганлиги учун одамлар энди булар-бўлмас жойларга тирноқларини, сочларини ташлаб кетмайдиган бўлганлар. Болаларнинг тушган тишини, кесилган киндигини яшириб қўядиган бўлганлар.

Австралияликларда қўйидаги яна бир қизиқ одат бўлган. Агар хотин эрини ташлаб қочиб кетса, эри ўзининг ўртоқлари билан биргаликда ерга хотинининг тасвирини чизган-да, дуо ўқиб туриб тасвирнинг бирор жойига найза санчган. Бу билан қочиб кетган хотинига «зиён етказган».

Биз юқорида кўриб ўтган сеҳргарликка оид мисолларда сеҳргар бевосита одамнинг ўзига шикаст етказаётгани йўқ, унга шикаст нимадир орқали (тирноқ, соч, суяк, қурол, одамнинг тасвири) етказилаётир. Сеҳргарликнинг кучи — моҳияти ҳам шунда. Агар душманнинг ўзи топиб келиниб жазоланганда эди, у сеҳргарлик бўлмай қоларди.

Одамлар бировга зиён-заҳмат етказишда одам нигоҳининг «сеҳри»га ҳам қаттиқ ишонганлар. Айниқса, бу «сеҳр» одамларнинг жинсий аъзоларига қаттиқ зарар етказди, деб ишонганлар. Шунинг учун ҳам жинсий аъзоларни бекитиб юриш одатга айланган.

б) Ҳарбий сеҳргарлик

Ҳарбий сеҳргарликнинг зиён-заҳмат етказиш сеҳргарлигидан фарқи шундаки, бу сеҳргарликнинг маросимлари очиқ равишда ўтказилган. Душманга зиён-заҳмат етказиш сеҳргарлигида эса унинг маросимлари яширин равишда ўтказилган, шунда ҳам унинг тиғи якка-якка олинган душманга қаратилган эди.

Ҳарбий сеҳргарликнинг асосий мақсади — ҳарбий ғалабани таъминлашдан иборат бўлган. Ҳарбий ҳаракат ёки мудофаа бошланишидан аввал ҳарбий рақслар ижроси бошланган. Рақс ҳарбий жангни эслатар эди, гуёки у булажак жангнинг инсценировкаси эди. Жангчилар душман тасвирларига найза санчардилар. Бу хатти-ҳаракатлар сеҳрнинг кучи билан душманга таъсир этмай қолмаслигига ишонилад эди.

Уруш бор жойда одам узини доимо хавф-хатарда сезар эди. Шунинг учун ҳам улар узини хавф-хатардан сақлайдиган туморлар тақиб олишарди. Бу одат ҳозир ҳам сақланиб қолган. Гуёки бу ҳарбий туморлар кишиларни уқдан сақлар эмиш.

Кейинчалик тараққиётнинг юқорироқ босқичида ибтидоий одамлар ҳарбий сеҳргарлик билан боғлиқ бўлган маросимларни бажариш орқали «руҳларга таъсир этганлар». Руҳлар уларга жангларда мададкор бўлиши керак эди. Бунда сеҳргарлик анимизм билан биргаликда намоён бўлади.

в) Муҳаббат сеҳргарлиги

Сеҳргарликнинг бу тури ҳам зиён-заҳмат етказиш сеҳргарлиги каби жуда кенг тарқалгандир. У деярли ҳамма халқларда мавжуд бўлган.

Бу сеҳргарликнинг мазмунини — икки жинсда бир-бирига интилиш ёки уларни бир-биридан қайтариш (иссиқ-совуқ) ҳиссиётини вужудга келтириш ташкил этади.

Бу сеҳргарликнинг маросимларини бажариш жуда оддийдир. Шундай бўлса-да, маросимлар турли халқларда турлича бажарилган.

Масалан, Малакка яриморолида яшовчи семангларда бирор аёлни ўзига ром қилиб олишни истаб қолган эркак, аёл ухлаб ётган пайтида унинг ҳузурига бир угил болани юборган. У бола ухлаб ётган аёлнинг кукрагига, пешонасига ўсимликдан тайёрланган алоҳида малҳамни суртиб қайтган. Бирор эркакни ўзига ром қилиб олмоқчи бўлган аёл эса эркакнинг ҳузурига қиз болани юборган.

Меланезия оролларида яшовчиларнинг муҳаббат сеҳргарлиги билан боғлиқ маросимлари ундан ҳам жун бўлган. Масалан, рақсга тушилаётган пайтда эркак ёки аёл киши ўзига ром қилиб олмоқчи бўлган аёлнинг ёки эркакнинг танасига «сеҳрланган» тупроқ, буюқни сепса ёки майда-майда тошни отса, кифоя қилган.

Янги Каледония оролларида яшовчи сулка қабила-сидаги эркак бирор аёлни ўзига ром қилмоқчи бўлса, рақс пайтида сеҳрли деб ҳисобланган нарса чизилган елкасини у аёлга теккизган. Шундан сунг, гуё у аёл ҳушсизланиб йиқилган ва касал бўлиб қолган. Ўзига келгач, ким бундай қилганини аниқлаган, у эркак бу

аёлни даволаган, аёл эса у эркакка турмушга чиққан. Муҳаббат сеҳргарлиги бир-бирини севган икки жинсни душманлар томонидан ажратиб юбориш ҳамда бир-бирини еқтирмай қолган эркак билан аёлни қандай қилиб бир-биридан узоқлаштириб юбориш масаласини ҳам ўз ичига олади.

г) Даволаш сеҳргарлиги

Одамзод касалликни, улимни душманлик сеҳри оқибатида юборилган офат деб билар эди. Бинобарин, энди одамлар касалликни даволаш, уни танага киритмаслик йўлларини қидирганлар. Шу туфайли даволаш сеҳргарлиги пайдо бўлган.

Даволаш сеҳргарлигида қўлланилган воситалар жуда хилма-хил бўлган. Даволаш мақсадида энг куп ишлатилган нарса — сариқ ёки қизил тусли минерал буюк эди. У узоқ қайнатилган сув билан аралаштирилиб, ҳар хил касалликларни даволаш учун ичилган. Ёки еғ билан аралаштирилиб, ундан малҳам тайёрланган ва оғриқ бор жойларга (аввал дуо ўқилиб, албатта) суртилган.

Гайритабиий кучга эга бўлган дори-дармонлар уша даврнинг табиблари томонидан тайёрланган.

Табиб ҳар хил моддаларнинг хусусиятини билади, бу билимларни у руҳлардан олади, деб ишонишган.

Дастлаб, одамда пайдо бўлган касалликка унинг танасига кириб қолган тош ёки бошқа бирор нарса сабабчидир, шунинг учун уни танадан чиқариб ташлаш зарур деб ҳисобланган. Бу вазифа албатта профессионал табиб томонидан дуо ўқишлар орқали «амалга оширилган».

Табиблар уз фаолиятларида бугли ҳаммом, қонни чиқариб ташлаш, одамни қайт қилдириш каби усуллардан жуда кенг фойдаланганлар. Касалланган қонни чиқариш, қайт қилдириш орқали танадаги касалликни чиқариш билан одам бало-қазодан қутулди, деб ҳисобланган. Одамга турли аччиқ моддалар ичказилиб, ҳақиқатда улар қайт қилдирилган, бироқ, қонни тозалаш, ундан касал келтирувчи инс-жинсларни чиқариб юбориш дуонинг кучи билан содир этилди, деб одамлар ишонтирилган.

Одам танасини касал тарқатувчи кучлардан тозалашда олов ва сувдан ҳам кенг фойдаланилган. Уйни тутунга тўлдириб қўйиб касал тарқатувчи инс-жинс-

ларнинг одам танасига кирмаслиги, касалликларни ҳайдаш маросимлари бажарилган. Одам танасидаги иситмалар ҳам шу йул билан «ҳайдалган».

Яна бир нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, даволаш сеҳргарлигида табиблар ҳар қандай сувдан эмас, «муқаддас» сувдан, яъни дам солинган сувдан фойдаланаётирмиз, деб одамларни ишонтирганлар.

Даволаш сеҳргарлигида бир одам танасидаги касалликни турли хил бошқа предметларга ўтказиш мумкинлиги ҳақидаги ақида чуқур илдиз оingan.

Бу маросим қандай бажарилган? Масалан, қорақутирдан қутулиш учун тиконли таёқча тайёрланган, унинг тиконларига касал одамнинг қони суртилиб кўринарли жойга ташлаб қўйилган. Кимда ким шу таёқчани жойидан кўзгатса, ушлаб олса, касаллик дуонинг кучи билан унга ўтиб кетади, деб ишонилган.

Кўпгина халқларда, хусусан, Шарқ халқларида (узбекларда ҳам) дуонинг кучи билан касалликни дарaxтларга ҳам ўтказиб юбориш мумкин деб ишонилган ва бу билан боғлиқ маросимлар бажариб келинган.

Биз юқорида айтганлардан хулоса қилиб, шуни алоҳида таъкидламоқчимизки, даволаш сеҳргарлиги қўйидаги икки кўринишда олиб борилган:

а) касални даволаш;

б) уни одам танасига киритмаслик.

Касал булишга йул қўймасликда турли-туман туморларни тақиб юриш хосиятли деб ҳисобланган.

Даволаш сеҳргарлигида эпидемия кенг тарқалиб кетган жойни ташлаб чиқиб кетиш ёки касалликнинг олдини олиш учун ўзлари яшаётган жойга четдан ҳеч кимни киритмаслик амалиёти ҳам қўлланилган. Бунда албатта дуолар, руҳлар кучига катта умид боғланган.

Сеҳргарликнинг ҳозирги кўринишлари ҳақида алоҳида тўхталиб ўтишга ҳожат бўлмаса керак. Унга ҳозирги ҳаётимиздан истаганча мисол келтириш мумкин.

ХАЛҚ-МИЛЛИЙ ДИНЛАРИ

1. ҲИНДУИЙЛИК

Ҳиндистонда браҳманлик дини билан буддавийлик дини уртасида кураш браҳманликнинг Ҳиндистондаги каставий тузумни сақлаб қолишга интилиши билан бошланган. Бу вазифанинг уддасидан чиқилса, браҳманликнинг бутун аҳоли устидан ҳукмронлиги сақланган буларди. Бироқ, бу вазифани эски браҳманлик динини сақлаб қолиш билан бажариб бўлмаслигини браҳманлар яхши биларди. Олдинга қўйилган вазифанинг уддасидан чиқмоқ учун омма орасида таъсири камайиб бораётган браҳманлик динини ислоҳ қилиш, унинг маросим, урф-одатларини бажариш тартибини демократлаштириш зарур эди. Шундай қилиб, браҳманлик динини ислоҳ қилиш бошланди. Ислоҳ бошланиши билан браҳманлар дини тарихида янги давр — ҳиндуийлик даври бошланди. Эндиликда бу диннинг маросимлари халққа яқин бўлиб қолди.

Ислоҳотлар кишиларнинг эътиборини узига тортадиган, буддавийлик динининг ибодатхоналаридан ҳам улкан ибодатхоналарни қуришдан бошланди. Энди одамлар ибодатхоналарга келиб, бевосита узлари диний маросимларни бажо келтирар эдилар.

Авваллари худолар самовий тарзда акс эттирилганлиги учун улар бир қадар одамлардан узоқроқ эди. Энди худолар одамларга ухшатиб тасвирлана бошланди. Уларнинг тасвирлари ибодатхоналарга осиб қўйиладиган бўлди.

Шундай қилиб, аввал самовий бўлган худолар эндиликда халқ худолари бўлиб, улар ерда ҳам ўз таъсирларига эга бўлдилар. Одамлар энди бемалол бевосита худолар билан мулоқотда бўла олар эди.

Айни пайтда ҳиндуийликда бутпарастлик, қадимги диний тасаввурлар, масалан, сувни (айниқса, Ганг дарёсини), ҳайвонларни муқаддас билувчи хилма-хил маросимлар, урф-одатлар сақланиб қолди. Бу айтилганлар қуруқ бўлмаслиги учун биргина мисол келтирамиз. Ҳиндлар сувга шундай эътиқод қўйган эдиларки, уларнинг фикрича, Ганг дарёсининг суви ҳар қан-

дай гуноҳ иш қилган одамнинг ҳам гуноҳини ювишга қодир эди.

Ҳиндуийликка эътиқод қилувчи ҳинд Ганг қирғоғида улишини ўзи учун энг улуг бахт деб ҳисоблаган.

Шундай қилиб, милоднинг I мингйиллиги ўртала-рида ҳиндуийлик дини вужудга келди.

VIII асрдан бошлаб Ҳиндистонда Ислом дини тарқала бошлаганда, бу динни қабул қилмаганлар шартли равишда «Ҳиндлар» деб атала бошлаган. Ислоҳ қилинган браҳманлик эса «Ҳиндуийлик» номи билан кейинчалик илмий адабиётга кирган. Ҳиндуийликда аввалги динларнинг кўп унсурлари сақланиб қолган. Масалан, муқаддас ҳайвонлар, табиат ҳодисаларига, аждодлар руҳига сифиниш ва ҳоказо.

Ҳиндуийлик ягона черков ташкилотига эга эмас. Унинг пайдо бўлишини бирор конкрет асосчининг номи билан боғламайдилар. У динда турли секталар тузиш ва диний қоидаларни турлича талқин этиш ҳам мумкин. Буларнинг бари ҳиндуийликнинг аслида ягона дин бўлмай қолишига олиб келган. Бу дин амалда турли динлар йигиндисидан иборат диндир.

Барча ҳиндуийлар бажариши мажбурий бўлган талаблар жуда камдир. Булар бор-йўги: Веданинг муқаддаслигини тан олиш (Муқаддас китоб), руҳнинг абадийлиги, жоннинг кучиб юриши, касталарнинг худо томонидан яратилганлиги.

Ҳиндуийликдаги хилма-хиллик ва тарқоқлик асрлар давомида Ҳиндистоннинг тарихий тараққиётига салбий таъсир кўрсатиб келди, яъни бу ҳол ҳиндларнинг Умумҳиндистон миқёсида жипслашувини таъминламади. Охир-оқибатда бу омил чет эл босқинчиларига қарши курашда ҳиндларни бирдамликка олиб келмади. Бу эса Ҳиндистоннинг осонгина мустамлакага айланиб қолишини олдиндан белгилаб берган омилларнинг бири бўлди.

Ҳиндуийлик айни пайтда диний-фалсафий қарашларнинг мураккаб комплекси ҳамда қонун-қоидалар йигиндисидан ташкил топган бўлиб, улар одамнинг туғилганидан то ўлгунига қадар бўлган барча ҳуқуқ ва бурчларини белгилаб беради.

Унинг ақидавий таълимоти ва маросимлари «Муқаддас китоб» — «Веда»да ўз аксини топган.

Бу дин буддавийликка қарама-қарши улароқ, Қадимги Ҳиндистоннинг ижтимоий ҳаётига хос

булган табақаланиш тизимини (каста) мустақкам лайди.

Улар асосан 4 кастага бўлинган эдилар:

1. Браҳманлар (руҳонийлар); 2. Кшатрийлар (ҳарбийлар); 3. Вайшийлар (савдогарлар, хунармандлар); 4. Шудрийлар (паст табақалар).

Одамларнинг ҳаётда туртга мақсади булади, деб таълим беради ҳиндуийлик. Булар: а) драхма (диний, оилавий ва ижтимоий ишларни адо этиш); артха (моддий бойликлар топиш ва ундан туғри фойдаланиш); в) кама (ҳаётий интилишлар, биринчи галда севги ҳиссини қондириш); г) мокша (қайта туғилиш занжиридан халос бўлиш).

Ҳиндуийлик кўпхудолик динидир. Жумладан, браҳманликнинг Браҳма, Шива, Вишну, Индра каби худолари унда ҳам сақланиб қолган.

Ҳиндуийлик таълимотига кўра, олам, ҳаётнинг ҳамма шакллари Браҳма яратган. Бироқ, Браҳма бу динда уч худонинг номигагина бошлиги. Ҳозир Браҳмага сиғиниш деярли йўқ. Ҳиндуийлар асосий иккита бошқа Худога — Вишну ва Шивага сиғинадилар.

Ҳиндуийлик таълимотига кўра, олам маълум давр ичида яшайди. Оламнинг ҳар бир яшаш даври 4 миллиард 320 миллион йилга тенг. Бу давр ичида юксак тараққиёт сўниб емирилиш содир булади, деб тарғиб қилинади.

Ҳиндуийликда жаннат ва дўзах тушунчалари ҳам бор. Бу диннинг ақидаларига кўра одамзот яратилишидаёқ ижтимоий жиҳатдан тенгсиз яратилган, шунинг учун бу тенгсизликни реал ҳаётда тугатишнинг иложи йўқ, унга таъсир этишга ҳеч қандай куч қодир эмас. Инсон руҳи абадийлиги учун у улган жасаддан янги туғилган инсон танасига кучиб юради, дейилади.

Ниҳоят, инсон ўз ҳаётида нимаики ёмонлик, шаккоклик қилса, оқибатсиз қолмайди, унинг жазосини нариги дунёда тортади.

Ҳиндуийликда асосий худолар ҳисобланган Вишну ва Шивага сиғиниш учун қурилган ибодатхоналар Ҳиндистоннинг деярли барча вилоятларида мавжуд. Қурбонликлар ва назру ниёзлар шу ибодатхоналарга олиб келинади.

Диндорлар худолардан нажот сўрайдилар. Ибодатхона тўрида хушбўй ҳид тарқатадиган гиёҳ тутатиб қўйилади, идишларда гуллар туради.

Ҳиндуийликка кўра мурда кўмилмайди, куйдирилади. Муқаддас ҳисобланган Ганг соҳилларига тумонат халқ йиғилади. Агар вафот этган ҳинд Ганг дарёси ёқасида куйдирилса, у шубҳасиз жаннатга кетади. Кишилар дафн маросимидан қайтишларида Ганг сувидан идишларга олиб келадилар ва марҳумнинг маросимга ўз вақтида етиб кела олмаган яқинларига сувдан улашадилар.

Ҳиндуийлик ҳамма вақт бошқа динларга мурасали динлиги билан ажралиб турган. Бу дин айна пайтда бошқа халқлар, қабилалар, миллатларнинг динларидаги зарур деб ҳисобланган томонларни ўз таълимотига сингдира олиш хусусиятига ҳам эга диндир. Бунинг учун ўзларига қўшилишни истаган қабиланинг асосий сажда қилувчи нарсаларини Вишну ёки Шиванинг тасвири деб эълон қилиб қўя қолиш кифоядир.

Бироқ, ҳиндуийликда якка шахсларнинг бошқа диндан ўтишларига йўл қўйилмас эди. Бунга кастачилик (тоифачилик) туғрисидаги таълимот тўсқинлик қиларди. Ҳиндуийлик динига ўтишнинг шарти — бу динга ўтишни истаган одамнинг Ҳиндистонда мавжуд бўлган 4 кастанинг муқаррар бирортасига мансуб бўлиши эди. Ана шу шартнинг таълимотига айлангиланлиги туфайли ҳиндуийлик жаҳон динига айлана олмади.

Бугунги Ҳиндистон аҳолисининг 83 фоизи шу динга эътиқод қилади. Ҳиндуийлик жаҳон динига айланмаган бўлса-да, нима сабабдан унга эътиқод қилувчилар Ҳиндистонда кўп? Бунинг сабаби шуки, бу дин таълимотига кўра ибодат қилишда ҳинд миллатидаги барча одамлар, шу жумладан аҳолининг энг мазлум қатламлари ҳам иштирак эга олади. Охират ҳаёти ҳақидаги таълимотда эса имтиёзсизларга диний таскин берувчи жиҳатлар кучайтирилган. Бу дин жамиятдаги барча табақаларнинг исталган вакили, шу жумладан энг қашшоқ чорикори ҳам яхши сифат билан қайта туғилиш истиқболига эга, деб таълим беради.

Ҳиндуийлик, шунингдек, Непал, Шри-Ланка, Бангладеш ва бошқа мамлакатларда ҳам қисман тарқалган.

2. ЖАЙНИЗМ ВА СИҚҲИЗМ

Жайнизм милоддан аввалги VI асрда Ҳиндистонда вужудга келган. Бу диннинг асосчиси кшатрия кастасидан чиққан афсонавий Вардхамана Махавира (у Жинна

ҳам дейилади, жайнизм ана шу номдан келиб чиққан) эди.

Жайнизм Ҳиндистондаги кастачилик тузумига қарши эди.

Ривоятларга кўра, жайнизм таълимоти асрлар оша 24 устоз-пайгамбар орқали етиб келган, уларнинг энг сунггиси Жинна тахаллусини олган Вардхамана Махавира эди.

Жинна «Қасос» қонунини («карма» деб юритилади) енгган голиб ҳамда диний нажот йулидаги тусиқларни бартараф этган шахс сифатида танилган.

Жайнизм тарафдорлари ўзларининг ярим афсонавий пайгамбарларига худоларга сиғингандек сиғинадилар.

Бу дин таълимотига кўра, воқеий моддий дунё ёвузликлардан иборат, шунинг учун одам улардан халос бўлмоқ учун курашмоғи керак. Халос бўлиш эса ҳар кимнинг ўзига боғлиқдир.

Халос бўлишга, нажотга ҳамда абадий роҳат-фароғатга фақат тақводорлик билан ҳаёт кечириш орқалигина эришиш мумкин. Шунинг учун ҳам жайнизмнинг энг ашаддий тарафдорлари ҳатто оддий кийим кийиб юришдан ҳам воз кечганлар.

Бу динда марказий ўринни турли моддий жисмларга мунтазам жойлаша оладиган абадий жон тўғрисидаги таълимот эгаллайди. Инсон жони унинг барча қилмишлари учун жавобгар, чунки бу қилмишлар қасос қонуни асосида рўй беради. Қасос қонуни танни жон билан боғлайди, инсонни Ердаги юмушларга занжирбанд этади ва унинг кейинги қайта туғилишларини белгилаб беради. Нажотга ҳамда абадий роҳат-фароғатга фақат тақводорлик билан ҳаёт кечирган одамгина эриша олади. Ҳар бир кишидан таълимотнинг ҳаққонийлигига ишониш, шу эътиқодга асосланган мукамал билимга эга бўлиш, шунингдек, дин ақидаларига оғишмай амал қилиб яшаш талаб этилади.

Жайнизмда — икки асосий йуналиш мавжуд. Уларнинг биринчиси — дигамбарлар дейилади. Бу йуналиш тарафдорлари ҳаётнинг барча лаззатларидан (ҳатто никоҳга киришдан ҳам) воз кечганлар. Улар ҳеч нимани, ҳатто оддий ҳашаротни ҳам ўлдирмаслик тўғрисидаги таълимотга амал қиладилар.

Кичкинагина булса ҳамки, жониворни ўлдириб қўймайлик деб ҳатто сув ичганларида оғизларини лат-

та билан беркитадилар. Латтанинг устидан сув ичадилар. Зигиртак бўлса ҳам, ҳашарот тирик жонивор тушиб қолган бўлса, оғиздаги латта уни ушлаб қолиши керак.

Иккинчи йўналиш — бу шветамбарлар деб аталади. Улар бу дин ақидалари ёзилган эски матнларни тиклаш, уларга қонун тусини бериш керак деб ҳисоблайдилар. Ҳаётга унчалик эътибор бермасликни тарғиб этсалар-да, бу дунё лаззатларининг ҳаммасидан ҳам воз кечмайдилар.

Кўриниб турибдики, бу диннинг талаблари ниҳоятда қаттиқдир. Шунинг учун ҳам бу дин Ҳиндистонда кенг тарқалмай қолган.

Сикҳизм (санскрит тилида «шогирд» деган маънони англатади) дини XVI асрда Ҳиндистонда вужудга келди. Унинг пайдо бўлишидаги диний сабаблар, бир томондан, ҳиндуийлик дини ҳимоя қилган кастачиликка қарши кураш бўлса, иккинчиси мусулмонлар босқинчилигига қарши миллий кураш ҳаракати эди. Айни пайтда бу дин майда савдогар ва ҳунармандларнинг кастачилик тузуми ва феодал зулмига қарши норозилигини ҳам ифодалаган.

Бу диннинг асосчиси — гуру (яъни устоз) — кшатрия кастасидан чиққан Нанак (1469—1539)дир. XVII асрда сикҳлар жамоасига куплаб деҳқонлар қўшила бошлади, натижада жамоа ҳарбий-демократик ташкилот тусини олди. Бу кастачилик ва қабиладошлиқдан юз ўтирган тенг ҳуқуқли инсонлар жамоасига айланди. Айни пайтда, сикҳизм ошкора феодалликка қарши мафкурага ва Бобурийлар империясига, инглизлар зулмига қарши кураш байрогига ҳам айланди.

Бу дин таълимотидаги асосий ғоя диний бўлишни тугатиш, ҳаммани, шу жумладан ҳиндуийлик динига ва Ислом динига эътиқод қилувчиларни ягона динга бирлаштириш ғояси эди.

Сикҳизм ҳаракати XVII асрда сикҳларнинг кучли давлатини тузиш билан яқунланди. XVIII асрда эса улар Панжобни ҳам эгалладилар. Сикҳлар давлати кейинчалик типик феодал давлатига айланди. Бу давлат 1849 йилгача, яъни инглизлар томонидан истило қилингунча яшади.

Сикҳизм таълимоти унинг муқаддас китоби «Грантх Соҳиб» (Жаноб Китоб)да баён этилгандир. Бу китоб асосан гурунинг (устоз) панд-насиҳатларидан, ҳаёти ҳақидаги лавҳалардан иборатдир. Бу ки-

тоб сикҳизм таълимотининг манбаи ва ибодатнинг объекти ҳамдир. Сикҳлар жамоаси ҳозир ҳам Ҳиндистонда жуда кучли таъсирга эга. Улар бугунги кунда узлари кучли таъсирга эга бўлган Панжобни Ҳиндистондан ажратиб олиш ва мустақил Холистон давлатини тузиш учун курашмоқдалар.

3. ДАОСИЗМ

Даосизм — аслида фалсафий таълимот бўлиб, у милоддан аввалги IV—III асрларда Хитойда пайдо бўлган. Унинг асосида милоддан аввалги II асрда даосизм дини шаклланди.

Даосизмнинг фалсафий принциплари «Дао Дэцзин» китобида баён этилган. Бу асар ўтмишдаги ярим афсонавий Хитой донишманди Лао-Цзи қаламига мансубдир. Бу китоб галати ва жумбоқли афоризмлар, ҳикматли сўзлар тупламидан иборат.

Асарнинг асосий тушунчаси «дао» (йўл) бўлиб, у оламнинг моҳияти ва бош сабаби, дунёнинг турлитуманлиги манбаи, барча нарсаларнинг онаси деб тушунилган. Бу, гўё қандайдир йўл бўлиб, атрофни ураб олган олам ва барча кишилар шу йўл билан бориши лозим. «Дао» диний мазмун касб этган йўлгина бўлиб қолмай, айни пайтда, у ҳаёт тарзи, усули, принциплари ҳам эди.

Даосизм фалсафасида материализм ҳамда стихияли диалектика унсурлари ҳам бўлган. Масалан, «дао» сўзини материалистик нуқтаи назардан талқин этганда, у табиат, объектив олам деб ҳам тушунилади. Лао-Цзининг айрим издошлари «дао»ни худди ана шу мазмунда тушунганлар.

Лао-Цзи фалсафасида узига хос стихияли диалектик унсурлари қуйидаги фикрларда кўзга ташланади:

— борлиқ ва йўқликдан ҳамма нарса келиб чиққан;

— мумкин бўлган ва мумкин бўлмаган нарсалардан — ҳаракат;

— узун ва қисқадан — шакл;

— юқорилар узларига қуйиларни буйсундирадилар;

— баланд овоз паст овоз билан биргаликда уйғунликни вужудга келтиради;

— аввал вужудга келган нарса кейингисини узига буйсундиради;

— мукамал бўлмаган нарсалардан бир бутунлик ҳосил булади;

— қийшиқдан — тўғрилиқ; паст-баландликдан — текислиқ; эскидан янги келиб чиқади;

— бирор нарса сиқилар экан — у, албатта, кейинчалиқ кенгайди;

— нимадир кучсизланар экан — у кейинчалиқ кучаяди;

— нимадир йуқ қилиб юборилар экан — кейин у қайта тикланади ва ҳоказо.

Лао-Цзи ўз диалектикасини қарама-қаршилиқларнинг кураши маъносида эмас, балки уларни мурасага келтириш маъносида тушунган.

Даосизм таълимотидаги ажабтовурлик шундан иборатки, у кишиларни ҳаракатсизликка, фаолиятсизликка даъват этади. Шунинг учун ҳам даосизмда табиатдаги, ҳаётдаги бирор нарсани ўзгартиришга қаратилган ҳар қандай ҳаракат, уриниш, фаолият қораланган.

Лао-Цзи ҳар қандай билимни ёвузлик билан тенг ҳисоблаган. Шунинг учун ҳам даосизм таълимотида қуйидаги галати сўзлар бор эди:

— Кимда-ким ҳар қандай билимдан озод бўлса, у ҳеч қачон касал бўлмайди.

— Кимда-ким узининг борлигини теран билса, у нодон бўлиб қолади.

— Билим йуқ, мана, нима учун мен ҳеч нарса билмайман.

Биз юқорида Лао-Цзи таълимотида одамларни фаолиятсизликка ундовчи гоълар ҳам борлигини таъкидлаган эдик. Бу унинг қуйидаги сўзларида ўз ифодасини топган эди:

— ҳамма фаолиятсиз бўлса, ҳеч нарса билан шуғулланмаса, Ер юзида тула хотиржамлик ҳукм суради;

— мен ҳеч нарса билан шуғулланмас эканман, бу халқ учун яхшидир; қачонки мен хотиржам эканман, демак, мен халқни адолатли қилган бўламан; қачонки мен бирор-бир янги нарсага ҳаракат қилмас эканман, демак, халқ бойийди.

Лао-Цзи халқ орасида подшо ҳокимиятини жуда юқори қуйган.

Унинг фикрича, дао улуғ, осмон улуғ, ер улуғ, подшо улуғ. Демак, Ер юзида 4 улуғлик борким,

улардан бири подшодир. Лао-Цзи фикрича, бундай подшо муқаддас ва фаолиятсиз доҳий эди. Лао-Цзи уз давридаги давлат ҳокимиятини тан олмаган, уни инкор этган. Шунинг учун ҳам у: «Бу давлат ҳокимияти мавжудлиги туфайли халқ оч-яланғочдир, давлат солиқлари жуда улкан ва оғирдир. Бу нарса халқ кулфатининг сабабидир», деб ёзган эди.

У ўз фикрини давом эттириб: «Асосий фазилат, ҳиммат — қаноат қилмоқдир. Осмонга хизмат қилмоқ ва одамларни бошқармоқ учун, яхшиси, қаноат қилмоқлик зарур. Қаноат қилмоқлик — ахлоқий мукамалликка эришишнинг биринчи поғонасидир», деб ҳам ёзган.

Лао-Цзи бу фикрларни бекорга айтмаган эди. Бу таълимот маълум бир ижтимоий қатламнинг — мавжуд тартибларни сақлаб қолишга уринаётган патриархал қоҳинларнинг манфаатини ифодалар эди.

Лао-Цзининг ўзи у даврда давлат хизматида эди (архив ишларини бошқарарди), лекин кейинчалик у мамлакатда содир бўлаётган тартибсизликлардан норози бўлиб давлат хизматидан кетган. Демак, Лао-Цзи давлат ишларига таъсир курсата олмаган. Бунинг сабаби, унинг таълимотида давлат ишларига аралашмаслик ғоясининг мавжудлигида эди. Унинг таълимоти эса, юқорида айтганимиздек, милоддан аввалги II асрда вужудга келган даосизм динининг асоси бўлиб хизмат қилган.

Даосизм динида уч худо — Шан-Ди, Лао-Цзи ҳамда дунёнинг яратувчиси Пант-Гу бошчилигида худолар пантеони шаклланган.

Шан-Ди осмон худоси, олий руҳ, қудрат ва осмон ўғиллари булган императорларнинг отаси ҳисобланарди.

Даосизм дини уз ибодатхоналарига, муқаддас китобларига, диний хизматни бажарувчи руҳонийларига эга.

Бу диннинг диний ташкилоти иерархия принципага асосланган. Иерархиянинг бошида олий руҳоний (патриарх) — Тянь-Ши (самовий устоз) туради. Унинг сулоласи милоднинг II асрида вужудга кела бошлаган. Олий руҳоний оилавий турмуш кура олар эди. У ўз диндорлари орасида жуда катта обрўга эга булган. Бу диннинг бошқа руҳонийлари ҳам оилавий турмуш кура олган. Айни пайтда бу динда роҳиблар ҳам мавжуддир.

V аср бошига келиб, даосизм диний таълимоти ва маросимлари расмийлашган, у давлат динига айланган. Бироқ, унинг замирида жуда кўп секталар вужудга келганки, улар илоҳиёт масалалари, ақидалар, маросимларни мустақил талқин этишлари, диндорлар бурчларига турлича қарашлари билан бир-биридан фарқ қилади.

Даосизм мухлислари орасида дунёдан мутлақо юз угирган зоҳидлар ҳам, олий ҳузур-ҳаловатга эришиш учун бу дунё неъматларидан воз кечиш шарт эмас деб биладиган диндорлар ҳам бор.

Даосизм руҳонийлари шахснинг ахлоқий ўз-ўзини такомиллаштириш ғоясини тарғиб қилиб, диндорларга узоқ умр қуришга эришишнинг муайян усулини ҳам таклиф этадилар. Бу усуллар — парҳезни, жисмоний машқлар тизимини ва бошқаларни ўз ичига олади. Айни вақтда улар «ёвуз руҳлар»ни ҳайдаш, фол очиш билан шуғулланадилар.

Даосизм таълимоти шаклланган пайтда ижобий характерга эга эди. Кейинчалик у ўзининг бу хусусиятини йўқотган. Нега? Бу динда дунёда 4 улуғликдан бири подшодир деб ҳисобланишини биз юқорида айтиб ўтган эдик. Шунинг учун ҳам бу диннинг V асрда давлат динига айлангани бежиз эмас. У Хитой императорлари манфаатига мос эди.

Лао-Цзи, яъни инсон ҳам бу динда худо даражасига кўтарилган. Императорларга худди шу нарса керак эди. Бундан ташқари, бош худо — Шан-Ди, юқорида айтганимиздек, «Осмон ўғиллари» булмиш императорларнинг отаси эди. Шундай қилиб, бу дин ҳукмдор синфнинг манфаатига мослаштирилди, уларга хизмат қила бошлади. Бу билан ўзининг прогрессивлик характерини йўқотди. Қолаверса, бу дин эскиликни қаттиқ ҳимоя қиладиган, баъзи ҳолларда таркидунёчиликни тарғиб этадиган дин бўлганлиги учун ҳам унинг тарафдорлари бора-бора камайган.

4. КОНФУЦИЙЧИЛИК

Қадимги Хитойда Лао-Цзи фалсафий таълимоти билан деярли бир даврда Кун-Цзи (Конфуций — милоддан аввалги 551—479)нинг фалсафий таълимоти ҳам пайдо бўлди. Конфуций — Қадимги Хитой файласуфи ва педагоги, конфуцийчиликнинг асосчиси. Конфуций, гарчи, самони олий руҳий қудрат, аждод-

ларга қурбонлик келтиришни уларни эъзозлашнинг асосий ифодаси деб билса ҳам, уз таълимотида осмон сирлари муаммоларини деярли тилга олмаган ҳамда руҳлар ва нариги дунё каби тушунчаларга кам эътибор берган. Конфуцийнинг фалсафий ва ахлоқий гоялари марказида инсон, унинг ақлий ва маънавий қиёфаси, оламдаги ҳамда жамиятдаги ўрни, вазифаси муаммолари туради.

Конфуций фикрича, оламдаги барча мавжудот сингари инсоннинг тақдири ҳам самовий қудратга боғлиқ, шунинг учун одамларнинг олижаноблиги ёки тубанлиги, олий ёки паст табақага мансублигини ўзгартириб бўлмайди.

Бинобарин, подшо — подшолигича, фуқаро — фуқаролигича, ота — оталигича, фарзанд — фарзандлигича қолиши керак. Бундай гоя, кўрамизки, мавжуд тузумни сақлаб қолишни назарда тутар эди. Шу билан бирга, Конфуций идеал, олий инсон, асл, мард киши концепциясини ишлаб чиққан. Бу концепцияга кўра, одамлар ижтимоий келиб чиқиши ёки жамиятдаги мавқеи орқали эмас, балки одамийлик, адолатгўйлик, ҳақгўйлик, самимият, фарзандлик иззат-ҳурмати каби юксак маънавий фазилатларга эришиш туфайли юксак камолотга етишуви мумкин.

Конфуцийнинг фалсафий таълимоти кейинчалик Хитойда ҳукмрон динларнинг бирига айланган ва конфуцийчилик деб ном олган диннинг асоси бўлди (милоднинг бошларида). Конфуцийчилик манбаи — Конфуций издошлари ёзган «Лунг-Юй» (Сухбатлар ва мулоҳазалар, милоддан аввалги VI аср) китобидир. Конфуцийчилик Лао-Цзи таълимотидан тубдан фарқ қилади. У жамиятни ижтимоий ларзалардан асраб қолишга интилган феодал амалдорларнинг қарашлари ва манфаатларини ҳимоя қилган.

Конфуцийчиликнинг мақсади — халқни мавжуд тартиб-қоидаларни ҳурмат қилиш руҳида тарбиялашдир.

Бу дин ақидасига кўра, жамиятда осмондан юборилган «Женг» (Инсонпарварлик) қонуни амал қилади. Бу қонунни ўрганиб олиш учун инсон «Ли»га, яъни ижтимоий ахлоқ нормаларига, қоидаларига, анъанавий маросимларга амал қилиши, ўзининг жамиятдаги даражасига қараб иш тутиши зарур.

Конфуцийчилик белгиланган диний тартибларга қаттиқ амал қилишни талаб этади. Конфуцийнинг

узи ҳаётлигида диний тартибларни сидқидилдан ба-
жарган.

Эндиликда, ҳар бир оиланинг уз ибодат хонаси
булиши зарур бўлди. Ҳар бир оила уз ибодатхонасига
аждодаларнинг тимсоли бўлган «Чжу» тасвирини жой-
лаштиради, унинг ёнига қурбонликларини қўяди ва
диний маросимларни ижро этади.

Конфуцийчиликда ижтимоий-ахлоқий масала
алоҳида урин эгаллайди. Шу маънода Конфуций таъ-
лимотини инсон хатти-ҳаракати, ҳаёти меъёрлари
ҳақидаги таълимот дейиш ҳам мумкин эди. Инсонлар
ўртасидаги ҳаёт тарзи анъанавий 5 муносабатдан ибо-
ратлиги қайд этилган:

— давлат бошлиғи билан амалдорлар ўртасидаги
муносабат;

— ота-оналар билан фарзандлар ўртасидаги муноса-
бат;

— эр билан хотин ўртасидаги муносабат;

— катта ва кичик ака-укалар ўртасидаги муносабат;

— дўст-биродарлар ўртасидаги муносабат.

Бу таълимотда шундай қадриятлар ҳам борки, унга
қойил қолмай илож йўқ. Биргина мисол келтирамиз:

Уғил ота-онаси олдида қуйидаги 5 вазифани бажар-
иши шарт эди:

1) ҳар доим ота-онани тула ҳурмат қилиш;

2) уларга энг суюкли таомларни келтириш;

3) улар бетоб бўлиб қолганларида чуқур қайғуриш;

4) улар вафот этганларида юрак-юракдан ачиниш;

5) улар хотирасига тантанали равишда қурбонлик-
лар қилиш.

Конфуцийчиликда диний маросимларнинг асосий
мазмунини — конфуцийчиликка қадар мавжуд бўлган
анъаналарни, уруғ-қабилавий маросимларни мустақ-
камлаш, қонунлаштиришни ташкил этарди. Чунки Кон-
фуций ўзининг ҳеч қандай янги таълимот яратмаганли-
гини, фақат эски маросимларга, тартиб-қоидаларга,
курсатмаларга қаттиқ риоя этишни талаб қилишини
қайта-қайта такрорлар эди. Бу уринда унинг қуйидаги
сўзларини келтиришни мақсадга мувофиқ деб билдик:
«Қадимдан жорий этилган маросимлар сақланмас, ёки
улар бекор қилинар экан, унда ҳамма нарса аралашиб
кетеди, издан чиқади. Никоҳ маросимини йўқ
қилинг-чи — унда эр-хотинлик бўлмайди, бу билан
боғлиқ катта-катта жиноятларга йўл очилади ёки дафн
этиш ва қурбонлик қилиш маросимини йўқ қилинг-чи —

унда болалар вафот этган ота-оналари хотираси тугрисида уйламай, тирикларига эса хизмат қилмай қуядилар; Пин-Цзинь маросимини йуқ қилингчи — унда подшо билан амалдорлар уртасидаги фарқ йуқ булиб кетади, кичик-кичик князчалар ўзбошимчалик қила бошлайдилар, натижада таъқиб этиш ва зўравонлик бошланади».

Хитой халқи тарихида қадимги маросимлар катта ўрин тутганлигини Конфуций яхши билар эди. Шунинг учун ҳам у халқ ўтмиш анъаналарини, маросимларини ўзининг таълимотида асосий мазмунга айлантирган.

Хитойликлар учун энг ёмон фожеа — эркак томонидан авлоднинг қолмаслигидир. Улар авлодлари қолмаса — биз ўлганимиздан сўнг ким бизларни ёд этади, деб қаттиқ қайғуга тушадилар.

Конфуцийчиликнинг бош худоси — осмон худоси эди. Кейинчалик Конфуцийнинг узи ҳам илоҳийлаштирилган. Унинг шарафига ҳатто императорнинг узи ҳам диний маросимларни бажо келтирарди. Бу бежиз эмас эди, албатта. Чунки конфуцийчилик оддий халқ устидан «аслзодалар»нинг ҳукмронлигини оқларди. Бундан ташқари, бу диннинг мавжуд тартиблар абадийлиги, одамлар олий ва қуйи табақага бўлиниши ҳақидаги таълимоти айнан императорлик манфаатларини, салтанатни ҳимоя қиларди.

Бу динга кўра, айни пайтда императорнинг узи олий худонинг ердаги вакили эди. Конфуцийчиликда императорга қарата ёзилган қуйидаги маслаҳат ҳам бор эди: «Агар император бирор катта мақсадни амалга оширмоқчи бўлса, у албатта аждодлари ибодатхонасига бориши лозим. Қилмоқчи бўлган ишидан, ўзининг мақсадидан авлодларини хабардор этмоғи керак. Шу пайтда у осмонда юлдузларнинг ҳолатига қарамоғи, улар қулай жойлашганлигига ишонч ҳосил қилганидан сўнг, ўзининг мақсадини амалга оширишга киришмоғи мумкин».

Шундай экан, конфуцийчиликда аждодлар руҳига сизиниш олий даражага кўтарилган.

Конфуцийчилик динининг «Си-Шу» (Турт китоб) ва «У-Цзин» (Беш китоб) деган муқаддас китоблари бор. Бироқ, бу китобларнинг барини ҳам диний деб бўлмайти. Уларнинг ичида динга алоқаси бўлмаган китоблар ҳам мавжуд.

Беш китоб қуйидаги китоблардан иборат:

1) «И-Цзин» (узгаришлар китоби, сеҳргарлик, дуолар туплами);

2) «Шу-Цзин» (қадимги тарих, афсонавий императорлар тарихи);

3) «Ши-Цзин» (қушиқ айтиш китоби, қадимги поэзия туплами);

4) «Ли-Цзи» (маросимлар китоби);

5) «Чун-Цю» (баҳор ва куз китоби).

Турт китоб эса:

а) «Да-Сюе» (буюк таълимот, инсоннинг ўзини-ўзи такомиллаштируви ҳақидаги китоб);

б) «Чжун-Юн» (оралиқ, ўрталик ҳақидаги китоб);

в) «Лун-Юй» (ҳикматли сўзлар китоби);

г) «Мэн-Цзи» (Конфуцийнинг энг қадимги шогирдларидан бири Мэн-Цзининг таълимоти).

Конфуцийчилик динининг ўзига хос, уни бошқа динлардан ажратиб турадиган энг муҳим белгиси — бу динда руҳонийлар қатламининг йўқлигидир.

Бу диннинг маросимларини ота уз ўлига ургатиши керак бўлган.

Диний маросимлар давлат томонидан тайинландиган амалдорлар, мансабдор шахслар томонидан ижро этилган. Улар «маросим профессорлари» деб аталарди.

Яқин-яқингача Хитойда фуқароларни давлат амалдорлиги мансабига қабул қилишда қуйиладиган бир талаб — улардан конфуцийчилик дини маросимларини қанчалик билиши ва бажара олиши ҳақида имтиҳон топширишлари булганлиги бежиз эмас. Шундай қилиб, император конфуцийчилик асосларини яхши билган амалдор орқали давлат ишларини бошқарган. Бу эса ҳукмрон доираларни мутлақо қаноатлантирган эди.

5. СИНТОИЗМ

Синтоизм (шинтоизм ҳам дейилади) японларнинг анъанавий миллий дини. У милодий VI—VII асрларда шаклланган. Японларнинг эски анъанавий дини, буддавийлик пайдо булгунга қадар ва у Японияга ҳам ёйила бошлаганида, аниқ бир ном билан номланмаган эди. Эндиликда у буддавийликка қарама-қарши ўлароқ, ками-но-мити (сўзма-сўз таржима қилинганда «худо йули»; япончада синто, хитойчада шинто — «йул»; деган маънони англатади) деб атала бошлади.

Шундай қилиб, синтоизм — «худо йули» деган маънони англатади.

Синтоизмда буддавийликнинг таъсири жуда кучли. Буддавийлар ибодатхонасига тақлид қилинган ҳолда синтоизм динининг ибодатхоналари ҳам қурила бошланган. Синтоистлар худоларнинг тасвирини ясай бошладилар. Буддавийлар жасадни ёқиш маросимини киритдилар (Японияда мурда кўмилар эди).

Шундай қилиб, икки диннинг яқинлашуви руй бера бошлади. Буддавийлар ибодатхоналари ичкари-сида синтоистлар худолари учун бурчак ташкил этилди. Бу худолар ками деб аталар эди. Баъзан бу камилар ҳатто буддавийлар худолари билан тенглаштирилди. Айти пайтда, синтоистлар худолари пантеонлари сафи буддавийлар худолари билан тўлдирилди.

IX асрда иккала дин руҳонийлари биргаликда яшаш — рёбу-синто (икки бирлик) модулини ишлаб чиқдилар. Унга кўра, бу икки дин ягона дин сифатида қўшилиб кетиши кузда тутилди. Шундай қилиб, Японияда соф буддавий ёки соф синтоист жудаям кам қолди.

Шундай бўлса-да, улар уртасидаги рақобатга тула барҳам беришга муваффақ бўлинмади. Масалан, синтоизм ибодатхоналарида Буддага оид сўзларини айтиш ман этилган эди.

XII асрнинг охирида Японияда ҳарбий-феодал аристократия мамлакатда давлат ҳокимиятини тула уз қўлларига олдилар. Императорга эса фақат диний вазифаларнигина қолдирдилар. Гарчанд, император (микадо) ҳамон муқаддас зот, худо Ама терасунинг авлоди деб ҳисобланса-да, у энди аслида ҳар қандай реал ҳокимиятдан маҳрум бўлди, барча дуневий ишлардан четлатиб қўйилди. Шундай қилиб, мамлакатда бир неча аср давомида феодал анархияси ҳукм сурди.

Аристократик уруғ-жамоалар уртасида узаро урушлар бошланди.

XVI асрда айрим йирик феодал хонадонлар ҳатто христианликдан мадад олишга умид боғлаб католик миссионерлари билан яқинлаша бошладилар. Уз тарафдорлари орасида христиан динини қабул қилиш зарурлигини тарғиб эта бошладилар ҳам.

Бироқ, XVI аср охирида Японияни яна ягона давлатга бирлаштирган Хидаяси хонадони, кейинчалик

Токугава хонадони христианларни таъқиб этдилар, миссионерларни Япониядан ҳайдадилар.

Токугава жамоасидан чиққан Сёгунлар японларнинг чет элликлар билан яқинлашувини ман эта бошладилар. Айни пайтда улар хитой-корейс таъсиридан қутулмоқ учун ўз ҳаракатларида японларнинг эски анъаналарига суяндилар.

Сёгунларнинг бу ҳаракати муваффақиятли чиқишига буддавий руҳонийларининг феодал хонадонларининг ўзаро ички урушларига аралашishiлари оқибатида халқ орасида обруларини маълум даражада тукиб қўйганлиги ҳам уз таъсирини кўрсатди.

1867—1868 йиллардаги Мейдзи ислоҳоти натижа-сида Японияда императорнинг дунёвий ҳокимияти тикланиши ва эски феодал аслзодаларнинг ҳукмронлиги тугатилиши оқибатида синтоизмнинг тула расмий дин эканлиги тан олинди. Бу табиий ҳол эди, чунки синтоизм император ҳокимиятининг илоҳийлигини тарғиб этадиган дин эди.

Император ҳатто буддавийликни бутунлай ман этиб, синтоизмни ягона дин деб эълон қилишга уринди. Бироқ, император бу ниятни амалга ошира олмади. Чунки бу пайтга келганда, буддавийлик дини ҳам японлар ҳаётига чуқур сингишга улгурган эди.

Синтоизмни ягона динга айлантириш мумкин бўлмаганидан сўнг, ҳукмрон доиралар бу икки динни бир-биридан ажратиб юбориш мақсадида синтоистлар ибодатхонасидан буддавийлар динига оид тасвирлар, буюмларнинг чиқариб ташланишига эришдилар. Бироқ, бу икки динни тула равишда бир-биридан ажратишнинг уддасидан чиқа олмадилар. Шундан сўнг, 1869 йилда Японияда диний эътиқод эркинлиги эълон қилинди.

Энди ҳаётий маросимлар (масалан, чақалоққа дуо ўқиш, никоҳ)ни синтоистлар ибодатхонасида, дафн этиш, хотирлаш маросимларини эса буддавийлар ибодатхонасида ўтказиш расмга айланди. Барибир синтоизм иккинчи жаҳон уруши охиригача расмий давлат дини саналиб келинди.

Синтоизм буддавийликка нисбатан уз ақидаларининг соддалиги билан фарқ қилади.

Синтоизм таълимотининг асосини — император ҳокимиятининг илоҳийлиги тўғрисидаги ақида ташкил этади. Император (микадо) худо Аматерасунинг авлоди. Шунинг учун ҳам, ҳар бир япон императори-

нинг муқаддас хоҳиши олдида бош эгишга мажбур. Император саройи — муқаддас жойдир. Вафот этган императорларнинг қабри ҳам муқаддас жойдир.

Энг муҳим умумдавлат ва диний байрамлар императорларни хотирлаш кунлари билан боғлиқ эди.

Синтоизмда конфуцийчиликдагига ухшаш аждодларнинг оила-уруғ култи катта роль уйнайди. Вафот этган ҳар бир одам камига (барча руҳ ва худоларнинг умумий номи) айланади, деб таълим беради синтоизм.

Оиланинг, уруғнинг бошлиғи ҳар куни ибодат қилади ва қурбонлик келтиради. Ҳар бир японнинг уйида оилавий меҳроб борки, ундаги кичкина шкафчага вафот этган оила аъзоларининг номлари ёзилган тахтача қуйиб борилади.

Синтоизмдаги асосий худолар Аматерасу (қуёш худоси), Сусано-во (бурон худоси), Инари (гуручли одам, деҳқончилик ҳомийси)лардир.

Синтоизм худолари пантеонлари қаторидан Япония императорлари ҳам жой олганлар. Шунингдек, бу динда муқаддас жойлар, айниқса тоғлар, Фудзияма вулқони алоҳида эъзозланади.

Синтоизм ибодатхоналари буддавийлик ибодатхоналаридан узининг соддалиги билан ажралиб туради.

Синтоист руҳонийлари — каннушлар — ўз мансабларини мерос қолдирадилар, айти пайтда шуни ҳам таъкидлаш керакки, синтоист руҳонийлари бир вақтнинг узида бирор мансабни ҳам эгаллайдилар.

Синтоизм маросимини бажариш жуда осон. Бу дуо сўзларини уқиш ва гуруч, сабзавот, балиқ кабиларни қурбонлик қилишдан иборатдир, холос.

Синтоизмда озодалик масаласи ниҳоятда катта роль уйнайди. Бирор-бир тоза бўлмаган нарса асло муқаддас жойларга ташланмаслиги қаттиқ талаб этилади.

Тоза бўлмаган ишга қул урган одам албатта покланиш маросимларини бажармоғи лозим. Ҳар йили 2 маротаба — 30 июнда ва 31 декабрда Японияда умумхалқ покланиш тадбирлари ўтказилади. Синтоизмда энг нопок нарса — қондир.

Бу диннинг этикаси ҳам жуда оддий. Ундаги энг муҳим ахлоқий бурч — императорга сўзсиз итоат этмоқлик. Японлар ўз динларидаги бундай оддийликни, ўзларининг табиатан ахлоқли эканликлари билан изоҳлайдилар. Шунинг учун ҳам, улар бизга алоҳида диний-ахлоқий қоидаларнинг, ман этилган нарсаларнинг кераги йўқ, деб биладилар.

Синтоизм дини узининг бутун борлиги билан Ер юзидаги ҳаётга қаратилган дин. Бу динда нариги дунё масалаларига қизиқиш ҳам жуда кам. Шунинг учун ҳам бу диннинг моҳияти — Японияда тарихан вужудга келган ижтимоий-сиёсий тузумни диний ёритиб беришдан иборат бўлган.

1945 йилгача ана шундай эди. Япониянинг иккинчи жаҳон урушида енгилиши бу расмий диннинг асосларига путур етказди. 1945 йилнинг декабрида синтоизм дини давлатдан ажратилди. 1946 йилнинг 1 январидан император ўз ҳокимиятининг илоҳийлиги туғрисидаги ва япон халқининг бошқа халқлардан усунлиги туғрисидаги аввалги давлат доктринасини қораловчи хатини эълон қилди.

Бугунги Японияда диндорлик анъанавий маросимларни асосан уй шароитида ижро этишда намоён бўлади. Оммавий диний тадбирлар эса купчиликни ўзига жалб этса-да, у қизиқарли томоша ва вақтни чоғ этиш воситаси сифатида нишонланади, холос. Японияда диний фанатизм, шунингдек, диний қарамақаршиликлар йўқ. Булар минг йиллаб давом этган ижтимоий-иқтисодий ҳаёт асосларининг тубдан янгиланганлиги натижасидир.

6. ИУДАИЗМ

Яҳудийлар дини бўлган иудаизмни (Иуда қабила-си номидан олинган) бошқа динлардан ажратиб турадиган муҳим хусусият шундаки, бу дин, биринчидан, жуда қадим замонларда (милoddан аввалги XIII асрда) вужудга келган бўлса-да, у бизга қадар жиддий ўзгаришсиз етиб кела олган диндир.

Иккинчидан, бу дин дунёда бошқа динларнинг вужудга келишига ўз таъсирини кучли даражада ўтказган дин ҳамдир.

Бу дин яҳудий пайғамбари ва қонуншуноси Мусо шарафига, баъзан Мусо дини ҳам деб аталади.

Ҳуш, нима учун шундай қадимий тарихга эга бўлган, шунингдек, дунёнинг энг йирик динлари — ҳам христианлик, ҳам Ислом динининг вужудга келишида ақидавий манба бўлган бу дин жаҳон динига айлана олмаган, деган саволнинг туғилиши табиийдир. Иудаизм шунинг учун ҳам жаҳон динига айлана олмаганки:

биринчидан, бу диннинг маросимлари ниҳоятда кўп, уларни бажариш қаттиқ назоратга олинган;

иккинчидан, бу динда яҳудийлар мумтозлиги гоёси зўр бериб тарғиб этилади, яҳудийларнинг бошқа миллат вакиллари билан никоҳга кириши ман қилинган.

Иудаизм динининг тараққиёти, унинг бутунги кўринишда шу кунгача етиб келиш тарихи яҳудий халқининг ўз бошидан кечирган оғир тарихий синовлари билан бевосита боғланиб кетган.

Бу дин милоддан аввалги II мингйилликда Шимоллий Арабистонда яшаган кўчманчи яҳудий қабилаларининг политеистик (кўпхудолик) эътиқодлари ва маросимлари асосида вужудга келган, кейинчалик эса улар милоддан аввалги XIII асрда Фаластинни босиб олгандан сўнг деҳқончилик билан шуғулланувчи маҳаллий халқларнинг диний тасаввурларини ўзлаштириб олгандир.

Иудаизм шаклланган давр, яҳудийлар Фаластинни босиб олганларидан сўнг бу ердаги маҳаллий халқлар диний тасаввурларининг таъсири, уларнинг ўзлаштириб олиниши даври иудаизмнинг илк ва Фаластин даври деб аталади. Фаластин босиб олингандан сўнг кўчманчи яҳудийлар энди ўтроқлик ҳаётига ўта бошладилар, улар ҳам деҳқончилик билан шуғулланганлар. Яҳудий тарихидаги Фаластин даври бу халқ ҳаётида йирик тарихий ҳодиса — Яҳудий давлатининг вужудга келиши билан характерлидир. Бу воқеа милоддан аввалги X асрда рўй берди. Яҳудий давлатининг вужудга келишида асосий роль уйнаган ва дастлабки подшолар сулоласига асос солган Иуда қабиласининг худоси Яхвега сизгиниш жорий этилган.

Яхве — бутун оламини бошқарувчи ягона худо деб эълон қилинди. Аввал у тоғлар, чақмоқ, момақалди-роқ, олов, сув худоси эди. Шу тариқа, милоддан аввалги X асрдан бошлаб иудаизм дини умумдавлат динига айланган.

Милоддан аввалги X асрда Яҳудий давлати подшо-си Соломон ҳашаматли Яхве ибодатхонасини қурдирди. Бу даврларда иудаизм динидаги яна бир узига хослик шундан иборат бўлганки, у асосан бу дунё ҳодисаларини талқин этувчи дин эди. Шунинг учун ҳам бу диннинг худоси Яхвенинг ҳаёти ҳам инсонлар ҳаёти сингари тасвирланган. Яҳудийларнинг тасавву-

рича, Яхвенинг бир неча хотини ва болалари булган. Унинг фарзандлари ерга тушиб, гузал қизларга уйланганлар.

Подшо эндиликда худонинг угли ёки унинг ердаги вакили деб эълон қилинди. Подшо ҳокимияти, мамлакатдаги тартиб — худо томонидан урнатилган, деб кўрсатилди. Худди ана шу ҳолат монотеистик худоларнинг жамият ҳаётига аралашини кучайтирган. Ягона худога эътиқод қилиш, ундан кўрқиш, ерда ягона подшога итоат этиш ва ундан ҳам кўрқиш гоёвий жиҳатдан қўллаб-қувватланган.

Подшо ҳомийлигида янги дин руҳонийларининг мавқеи анча мустаҳкамланди. Улар уз навбатида подшонинг гоёвий ҳимоячиларига айландилар. Диний ақидаларда подшо манфаатини ҳимоя қилиш ҳоллари тобора кўпроқ урин ола бошлади. Яхудий руҳонийларининг сони купайди.

Иудаизм динининг тарихидаги учинчи давр — асирликдан кейинги ёки иккинчи ибодатхона даври деб аталади. Бу давр 3 та йирик воқеа билан белгиланади.

1. Милоддан аввалги 621 йилда яхудий подшоси Иосий утказган диний ислоҳот (бу ислоҳот туфайли дин ишлари кескин марказлаштирилди).

2. Милоддан аввалги 586 йилда Вавилон подшолиги Иерусалим шаҳрини босиб олди ҳамда яхудийларнинг маълум қисми Вавилонга асир сифатида ҳайдаб кетилди (бу асирлик 50 йил давом этди).

3. Милоддан аввалги 538 йилда Вавилондаги асирлар Эрон подшоси Кир томонидан Фаластинга қайтарилди ва Иерусалим ибодатхонаси қайта тикланди.

Худди мана шу даврда иудаизмнинг тўла шаклланиши, қатъий монотеизм, дин ишларининг қаттиқ марказлашуви, муқаддас китобларнинг қонунлаштирилиши буй берди.

Яхудийлар Вавилондан қайтиб келгач, мустақил давлатга эга бўла олмадилар, яхудийларни Эрон подшоси асирликдан озод этган бўлса-да, Фаластин энди Эрон ҳокимлиги остида эди. Мустақил давлатнинг йўқлиги Иерусалим ибодатхонасининг, бинобарин, руҳонийларнинг яхудийлар ҳаётидаги ролини кучайтириб юборди. Бу ибодатхона ягона диний марказ эди.

Иудаизм тарихидаги худди шу учинчи даврда

руҳонийлар: «Яҳудийлар бугунги кунда қаттиқ азоб-уқубат чекаётган эканлар, бунга уларнинг узлари айбдордирлар, улар гуноҳ иш қилганликлари, худонинг ваъзларини бузганлиги учун худо уларни жазолади. Шундай бўлса-да, яҳудийлар мумтоз халқ бўлиб қола-берадилар. Вақти-соати келади, худо Яхве уларни кечиради, афв этади, гуноҳларидан ўтади ва яҳудийларни дунёдаги барча халқлардан устун турувчи халққа айлантиради», деган ғояни зур бериб тарғиб эта бошладилар.

Худди шу даврдан бошлаб яҳудийлар (иудалар) бошқа халқлардан ажратила бошланди.

Милоддан аввалги 446 йилда Иерусалим деворини қуришга киришилди. Шу даврдан бошлаб яҳудийларнинг бошқа халқлар билан никоҳга кириши ман этилди. Яҳудий бўлмаганларга, хатна қилинмаганларга маъжусийлар деб қарала бошланди.

Бу миллий ўз-ўзини ажратиб қўйишликка халқни итоатда тутишнинг воситаси деб қаралди.

Милоднинг бошларида яҳудий дини тарихида 4-давр — диаспора даври бошланди (яҳудийларнинг турли юртларга тарқалиб кетиши).

Милоднинг 66—70 йилларида, 132—135 йилларида Рим империяси яҳудийларнинг ўз зулмига қарши кутарган иккала қўзғолонини ҳам шафқатсизларча бостирди.

70 йилда Иерусалим ибодатхонаси бузиб ташланди. 133 йилда эса Иерусалимнинг ўзи ҳам вайрон этилди. Оқибатда яҳудийлар анъанавий диний марказдан маҳрум бўдилар. Яҳудийларнинг узлари эса Фаластиндан ҳайдаб чиқарилди, улар турли мамлакатларга тарқалиб кетдилар.

Яҳудийлар қайси давлатга бориб яшаган бўлсалар, у ерда узларининг жамоаларини туздилар. Айни пайтда, иложи борича динларини сақлаш мақсадида, узлари тупланиб турадиган жой — синагог (ибодат уйи)ларни вужудга келтирдилар. Синагоглар айни пайтда жамоанинг ўз-ўзини бошқарувчи органи ҳам ҳисобланарди. Синагогларга жамоанинг иқтисодий жиҳатдан бақувват аъзолари раҳбарлик қиларди.

Синагоглар ўз мулки, даромадларига эга эди. Улар хайр-эҳсон ишлари билан ҳам шуғулланарди. Бу ҳол ўз навбатида яҳудийлар жамоаси аъзолари орасида синагоглар мавқеини мустаҳкамлар, обрўсини оширарди. Шундай қилиб, Иерусалим ибодатхонаси вай-

рон этилгандан сунг, синагоглар яхудийлар диний ҳаёти марказига айланди. Бу — биринчидан. Иккинчидан эса, диаспора туфайли иудаизм динига у ердаги динларнинг ҳам таъсири кучайди.

Иудаизм динининг биз фикр юритаётган 4-даврида, бу дин таълимотида энди илоҳий бир куч ҳақидаги, миллий қаҳрамон ҳақидаги ақидалар пайдо бўлди. Бу илоҳий куч, миллий қаҳрамон бир кун бўлмаса бир кун келиб чет элликлар асорати остида яшаётган яхудийларни озод этиши керак эди. Бу ақида иудаизм динидаги янгилик эди. Бу ақида кейинчалик христианликнинг вужудга келишида жуда катта роль уйнаган.

Айни пайтда бу динда яна бир янги таълимот — келгуси аср ҳақидаги таълимот пайдо бўлди. Унинг асосида мустақил яхудий подшолигини тиклаш гоёси ётар эди. Эндиликда нариги дунё ҳақидаги таълимот ҳам пайдо бўлди.

Рим империяси тушкунликка юз тутгач, иқтисодий-маданий ҳаёт издан чиқа бошлади. Кучиб борган юртларининг иқтисодий ҳаётида катта роль уйнаётган яхудийларнинг эндиликда иқтисодий таъсирлари камая бошлади. Христианлик зур куч билан ёйила борди. Бу ҳол қандай бўлмасин иудаизмни сақлаб қолиш масаласини кун тартибига қўйди.

Худди шу даврда «Талмуд»нинг яратилиши бу эҳтиёжнинг акс-садоси бўлди. «Талмуд» (яхудийча сўз, «урганиш» деб таржима қилинади) — диаспора давридаги иудаизмнинг гоёвий, диний, ҳуқуқий тасаввурларини ўзида мужассамлаштирган диний китоб.

«Талмуд» диаспора шароитига мос келмай қолган «Таврот»га тафсир (шарҳ) ёзиш натижасида вужудга келди. Бинобарин, у «Таврот»нинг янги даврдаги — диаспора шароитидаги — талқинидир.

Исроил давлати ташкил топгач (1948), иудаизм давлат дини деб эълон қилинган. Иудаизмнинг қисқача тарихи шулардан иборат.

Иудаизм динида Мусо, Навин, Иброҳим, Исҳоқ каби пайгамбарлар мавжуд.

Масалан, диний таълимотларга кура, худо Яхве иудаизмнинг барча қонун-қоидаларини Мусо орқали одамларга тарқатган. Библиядаги ривоятларга кура, Яхве Мусога Миср фиръавнларига қул бўлиб юрган яхудийларни олиб чиқиб кетишга ёрдам беради, унга Сино тоғида 10 васият битигини тақдим этади.

Васиятномада ибодатга доир йўл-йуриқлар — ажнабий худодларга сизинмаслик, уларнинг бутхоналарини вайрон этиш, қуйма худодлар (бутлар) ясамаслик ва бошқалар ифодаланган. Шахсий ахлоқ нормаларидан — ота-оналарни эъзозлаш улуғланади. Айни пайтда қотиллик, аралаш никоҳлар, уғирлик, фоҳишалик, ёлгон гувоҳлик бериш, бировнинг мулкига куз олайтириш тақиқланади.

Иудаизм динининг ҳам уз муқаддас китоблари мавжуд. Булар Библия (юнонча сўз — таржимаси «Китоблар») — «Қадимги Аҳд» ва «Талмуд»дир.

Библия — «Қадимги Аҳд»нинг 5 китоби булиб, у бошқачасига «Мусонинг беш китоби» деб ҳам аталади. Бу 5 китоб қуйидагича номланади:

1) «Борлиқ», 2) «Чиқиш», 3) «Ловий», 4) «Сонлар», 5) «Иккинчи қонун».

а) «Борлиқ» китоби — бу оламнинг ва инсонларнинг худо томонидан яратилганлиги, жаннатдаги дастлабки одамларнинг ҳаёти, уларнинг гуноҳ ишлар қилганлиги ва шу туфайли жаннатдан ҳайдалгани, инсониятнинг кўпайиши, қадимги тарихи, бутун дунё сув тошқини, ундан Нуҳ оиласининг қутулиб қолиши, яҳудий халқи уруғ бошлиқлари Иброҳим, Исҳоқ, Якуб, Юсуф ҳаёти, яҳудийларнинг Мисрга кучиб бориши ҳақидаги китобдир.

б) «Чиқиш» китоби эса — яҳудий қонуншуноси Мусонинг ҳаёти, фаолияти, унинг яҳудийларни мисрликлар асирлигидан озод этиши, шунингдек, худонинг машҳур 10 васияти ҳақидаги ривоятлардан иборат.

в) «Сонлар» эса — қонунчилик ва яҳудийларнинг Мисрдан олиб чиқиб кетилган даврдан то Фаластин босиб олингунига қадар тарихига оид китоб.

г) «Ловий» — оилавий ҳаёт ҳақидаги китоб.

д) «Иккинчи қонун» китоби эса — бу диний қонунлар китобидир.

Булардан ташқари, «Беш китоб»га Исо Навиннинг «Канъон ери»ни босиб олинганлигини ҳикоя қилувчи китоби ҳам киради. Бу китоблар милоддан аввалги 444 йилда эълон қилинган.

Маълумки, Библия христиан динининг ҳам муқаддас китобидир.

Бу икки диннинг китоби бир ном билан аталса-да, улар мазмунан иккига булинадилар. Шунинг учун ҳам иудаизм динининг китоби — «Библия» «Қадимги

Ахд» деб, христиан динининг китоби «Библия» эса — «Янги Ахд» деб аталади. Библияга кирувчи китоблар 3 та катта гуруҳга булинади. Ана шу уч гуруҳнинг 1-гуруҳига кирувчи «Беш китоб» (Мусо китоби) иудаизм дини китоблари саналиб, у бошқача яна бир ном — «Таврот» (қонун) номи билан ҳам аталарди.

«Таврот» иудаизм диний таълимотининг асоси ва илоҳийлаштирилган манбаидир. Диаспора даврида Тавротни асрлар давомида талқин ва қайта талқин этиш натижасида иудаизмнинг яна бир муқаддас китоби — «Талмуд» (урганиш) шаклланди, унда иудаизмнинг ақида ва маросимлари батафсил ёритилган.

Энди икки оғиз сўз иудаизмнинг маросимлари ва урф-одатлари тўғрисида.

Иудаизм сон-саноксиз маросимларга, тақиқларга ва буйруқларга, байрамларга эга булган дин. Масалан, бу диннинг талабига кўра, ҳар бир диндор 365 та тақиқни ва 248 та буйруқни ёддан билиши шартдир.

Бу диннинг ўз эътиқодчиларининг киядиган кийими, ейдиган овқати, ҳожати, кун тартиби, ибодат қилиши, байрамларга амал қилиши каби масалаларни қаттиқ тартибга солиб қўйган дин эканлигини шу рақамлар ҳам курсатиб турибди.

Янги туғилган чақалоқ 8 кунлигидаёқ суннат қилиниши шарт. Яҳудийнинг бирор-бир қадами дуосиз босилмайди.

Иудаизмга эътиқод қилувчилар туя, чучқа, қуён гўштини емайдилар. Улар ейдиган ҳайвон гўштларида қон доғи бўлиши мутлақо мумкин эмас. Шунинг учун ҳам яҳудийларда моллар ўз ишига уста бўлган қассоблар томонидангина сўйилади.

Яҳудийлар эркаklarининг кийимлари узун, бир хил матодан тикилган бўлиши, боши ҳатто уйқу пайтида ҳам бирор нарса билан бекитилган булмоғи лозим, диний маросим бажарилаётганда кийимнинг устидан албатта ёпинғич ташланиши шарт.

Шанба байрамини ўтказиш қаттиқ талабга бўйсундирилган. Бу куни ҳеч қандай юмуш билан шуғулланилмайди, овқат пиширилмайди, олов ёқилмайди, қўлда бирор нарса кўтариб юрилмайди, пулга қўл теккизилмайди.

Пасха, ўрим-йиғим байрами, янги йил, гуноҳларини кечириб юборишни сўраш куни, алоҳида чайларда яшаш керак булган 7 кунлик куз байрами, «Биб-

лия» тарихи хотирасига багишланган баҳор байрами каби байрамлар нишонланади.

Иудаизмда диний таълим ва тарбия бериш катта ўрин эгаллайди. Болаларга 5-6 ёшлариданоқ диний таълим ва тарбия берилади. Болалар таълим ва тарбия давомида «Таврот» ва «Талмуд»нинг асосий ақидаларини ёд олишлари шарт.

«Талмуд»да хотин-қизларнинг жамиятидаги роли ўзига хос руҳда талқин этилган. Аёл киши — эрнинг итоаткори. Ҳар бир иудаист эркак ҳар куни худога худо уни аёл қилиб яратмаганлигига шукур айлаб дуо қилади.

Аёл киши эса ўз дуосида ўзини эрига итоат этувчи қилиб яратганлиги учун худога миннатдорчилик билдиради.

7. ЗАРДУШТИЙЛИК

7.1. ЗАРДУШТИЙЛИК ДИНИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ

Бундан қарийб 2600 йил муқаддам ҳозирги Марказий Осиё ҳудудида улуғ тарихий шахс — илоҳиётчи, файласуф, шоир ва табиатшунос олим, жаҳон халқларига яккахудоликка асосланган биринчи китобий динлардан бирини берган улуғ ватандошимиз — Зардушт Сепитома дунёга келган эди (милоддан аввалги 589—512 йиллар).

Диний ривоятларча, Зардушт Наврўз кунларининг бирида коҳинлар бошчилигида муқаддас ичимлик бўлган «Хаома» тайёрлашга киришган. Эрта тонг палласида у дарёдан сув олиш учун қирғоққа тушган. Сув олиб бўлгач, бир йўла таҳоратини янгилаётган Зардуштнинг кўзига қирғоқда турган порлоқ хилқат — «Вохумана» кўринади ва унинг сеҳрли нурига эргашади. Ниҳоят, у эзгу ва улуғ худо Ахурамазда ҳузурига боради.

Ахурамазда узининг бутун борлиқни яратган худо экани ҳақидаги хабарни билдириш учун одамлар орасидан Зардуштни танлаганини айтади. (Бу вақтда Зардушт 40 ёшга тулган эди). Шу кундан бошлаб Зардушт Ахурамазда динининг пайғамбарига айланади. Энди у ўз қавмлари орасида Ахурамазда динини тарғиб эта бошлайди. Бунинг учун у «Гатлар» (Хатлар) деб атал-

ган, қушиқ қилиб айтишга мўлжалланган шеърлар яратади.¹

40 ёшида Зардушт аввалги купхудочилик диний тасаввурларига ҳамда табиат ҳодисаларига сигиниш эътиқодларига қарши чиқиб, яккахудочиликка асосланган китобий дин — Зардуштийлик динини яратган. Зардушт дастлаб маҳаллий қабилавий динларнинг роҳибларидан бири эди.

Айни пайтда, Зардушт яшаган замон ибтидоий муносабатлар ўрнини синфий жамият, қадимий давлатчилик асослари эгаллаётган, бироқ, маҳаллий-қабилавий динлар жамият тараққиётининг бу янги босқичига тўсқинлик қилувчи кучга айланиб қолган давр эди. Жамият тараққиётининг янги босқичи ўзининг тўла шаклланиши учун кучли мафкурага муҳтож эди. Бундан ташқари, бу мураккаб даврда ўлканинг турли қабилаларини бирлаштириш ва уларни илк марказлашган давлатчилик гоёси атрофида уюштириш зарурияти ҳам туғилган эди. Зардушт яшаган давр Жануби-Ғарбий ва Марказий Осиёда кўчманчиликка асосланган турмуш тарзи инқирозга учраётгани, ўтроқлик турмуш тарзи қарор топаётгани, суғориладиган деҳқончилик ҳамда чорвачилик, ҳунармандчилик кенг тараққий этаётгани, янги шаҳарлар, қишлоқлар бунёд бўлаётганлиги, ўтроқлик турмуш тарзи ҳар жиҳатдан афзал кўриниши билан ҳам характерли эди. Шундай турмуш тарзини барқарор қилиш, одамларга, халқларга гоёнда кулфат келтираётган ҳамда аксарият босқинчилик тусини олган кўчманчиликка қарши кураш ҳаётий эҳтиёжга айланган эди. Бу эҳтиёжни ҳаммадан кўп англаб етган донишманд Зардушт бўлди. У инқироздан қутулиш, халқлар, қабилаларни бирлаштириб, ягона давлатчиликка эришишнинг бирдан-бир йўли — бу яккахудочиликка ўтишдан иборат деб билди ва бутун онгли фаолиятини, ҳаётини ана шу муқаддас ишга бағишлади, шу муқаддас мақсад йўлидаги курашда ҳалок бўлди.

Ягона худога ишонишгина жамиятни янги тараққиёт босқичига кўтара олади, деб ҳисобларди Зардушт.

Зардуштийликнинг ватани Марказий Осиёдир. Бу фактнинг тўғрилигини бу диннинг муқаддас китоби

¹ Қаранг: *Асқаров А. Ўзбекистон тарихи. Т., 1995. 104-бет.*

— «Авесто» ҳам исботлайди. Чунончи, бу диннинг муқаддас китоби — «Авесто»да яккаю-ягона худо Ахурамазда яратган 16 мамлакатдан 9 тасининг номи Жануби-Гарбий ва Марказий Осиёдаги вилоят ва шаҳарлардир. 2 таси афсонавий бўлса, қолган 5 таси Ҳиндистон, Озарбайжон ва Арманистон ҳудудларига тўғри келади.

7.2. «АВЕСТО» — ЗАРДУШТИЙЛИК ДИНИНИНГ МУҚАДДАС КИТОБИ

Ахурамазданинг расмий тус олишига қадар унинг Зардушт орқали ваҳий қилинган илоҳий хабарлари Турон ва Эрон замини халқлари орасида асрлар давомида турли диний маросимлар, дуолар, мадҳлар, сура ва оятлар сифатида йиғила бошлаган. Булар Зардуштнинг ўлимидан кейин муқаддас китобга тўпланган ва бу китоб «Авесто» деб аталган (ўрнатилган, қатъий қилиб белгиланган қонун-қоидалар)¹.

«Авесто» ҳақида буюк олим Абу Райҳон Берунийнинг «Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар» номли асарида ёзиб қолдирилган. Жумладан, бу асардаги қуйидаги фикрлар диққатга сазовордир: «Подшоҳ Доро ибн Доро хазинасида 12 минг қорамол терисига тилло билан битилган бир нусхаси бор эди. Искандар (А.Македонский) оташхоналарни вайрон қилиб, уларда хизмат этувчиларни ўлдирган вақтда уни қуйдириб юборди. Шунинг учун Абистонинг бешдан учи йўқолиб кетди». Бинобарин, «Авесто» А.Македонскийнинг Осиёга қилган ҳарбий юришларига қадар мавжуд эди. «Авесто» А.Македонский ҳукмронлиги тугагач, милоддан аввалги 250-йилда аршоҳийлар даврида яна тиклана бошланган ва янги матнлар билан тўлдирилган. Милоднинг III асрида эса сосонийлар подшоси Шопур I даврида китоб ҳолатига келтирилган. «Авесто»нинг тикланган китобларидан 3 таси асл тилида, биттаси эса паҳлавий тилида тикланган.

Улканинг араб босқинчилари томонидан истило этилиши ва Ислом динининг тарқалиши натижасида зардуштийлик дини, унинг муқаддас китоби «Авесто» қаттиқ таъқибга олинган. Натижада Эрон зардуштийларидан бир қисми шарқий улкаларга, хусусан, Ҳиндистонга кучиб кетиб жон сақлаганлар. Уларнинг

¹ Асқаров А. Узбекистон тарихи. Т., 1995. 105-бет.

авлодлари ҳозирги кунда Ҳиндистоннинг Бомбай ва Гужарот вилоятларида зардуштийликни сақлаб келаётирлар. Улар форслар (баъзи адабиётларда парслар) деб аталади. Улар нафақат зардуштийликни, айти пайтда унинг муқаддас китоби «Авесто»ни ҳам сақлаб келмоқдалар. Бироқ, «Авесто» тула сақланмаган. Унинг 21 китобидан диний маросимлар учун энг зарур деб ҳисобланган, одатда, асосан, диний жамоаларда ёд олинадиган қисмларигина сақланган, холос.

Биз юқорида «Авесто»нинг тикланган китоблари ҳақида қайд этиб утган эдик. Бу тикланган (4 та китоб) китобларнинг биринчиси «Вадовдот» (Девларга қарши қонун) деб аталади. У 22 боб бўлиб, асосан Зардушт билан Ахурамазданинг савол-жавоблари ва мулоқотларидан иборат. Иккинчи китоб «Ёсин» деб аталади ва унинг мазмунини асосан Зардуштнинг хатлари (номалари) ёки гатлари ташкил этади. У 72 «Ҳа», яъни башоратдан иборатдир. Биринчи башоратда табиат ва ҳалолликлар ҳукмдори, ҳамма нарсани биладиган ва ҳамма нарсага қодир Ахурамазданинг ваҳийлари ҳақлигига иймон келтиришга доир дуолар мавжуддир.

«Авесто»нинг учинчи китоби «Виспорат» деб номланган. У 24 бобдан иборат бўлиб, оламни билишга доир панд-насихатлардан иборатдир. Уни ибодат номозлари йиғиндиси ҳам дейишади. У айти пайтда «Ёсин»га қўшимча ҳисобланади.

Туртинчи китоб «Бундахаш» деб аталиб, у қадимий эрон тилида — паҳлавий тилида — ёзилган. У худони золим кучларга қарши курашда улугловчи узига хос қадимий қушиқлардан иборат, қушиқлари 22 тадир.

«Авесто» ҳақида энг муҳим манба IX асрга оид «Денкард (Дин амаллари) асаридир. Унда «Авесто»нинг 21 китоби тула таърифлаб берилган. Бу таърифлар: савобли ишлар йуриқномаси; диний маросимлар ва расм-русумлар қоидаси; зардуштийлик таълимоти асослари; дунёнинг Ахурамазда томонидан яратилиши; охират куни ва ундаги ҳисоб-китоб; фалакиёт; ижтимоий-ҳуқуқий қонун-қоидалар; Зардуштнинг туғилиши ва болалиги; ҳақ йулини тутиш; жамият аъзоларининг ҳақ-ҳуқуқлари; девлар, жинлар каби ёвуз кучларга қарши уқиладиган дуолар, амаллар ва бошқалардан иборатдир.

Зардуштийлик дини ҳақида инглиз олими Дж. Бугер, француз олими А.Дюпперон жуда қимматли маълумотлар қолдирган. Масалан, А.Дюпперон 1755 йилда Ҳиндистонга илмий сафар қилиб, у ердаги зардуштийлар орасида 3 йил яшаган, уларнинг ибодатлари, урф-одатларини яхши ўрганган ва «Авесто»ни француз тилига таржима қилган. 3 жилдлик таржима 1771 йилда нашр этилган. Айни пайтда шуни ҳам таъкидлаш жоизки, олимларимизнинг фикрича, «Авесто» Ғарбий Европа, Эрон ва Ҳиндистон тиллари орқали бизга етиб келгани учун ундаги номлар, терминлар аксарият ҳолларда аслига тўғри келмайди. «Авесто»даги туркона жиҳатлар кам қолган.

7.3. ЗАРДУШТИЙЛИК ТАЪЛИМОТИ

3/ Бу диннинг таълимотига кўра, худо Ахурамазда «Олий ибтидо»дир. У ҳамма мавжудотни яратувчи ва бошқарувчи Олий руҳ. Унинг на хотини, на фарзандлари бор. Ахурамазданинг 6 нафар энг яқин ёрдамчиси бўлган. Булар — Воҳу Манаҳ (эзгу фикр) пода ва чорвани бошқарган; Аша Ваҳишта (юксак ҳақиқат) оловни бошқарган; Хшатра Варья (муносиб қудрат, ҳокимият) маъданларни бошқарган; Сиэнта Армати (муқаддас итоат) ерни бошқарган; Харватат (саломатлик) сувларни бошқарган; Амэрэтат (мангулик) ўсимликлар дунёсини бошқарган. ↓

Ахурамазда бутун мавжудликнинг икки олий ибтидоси — эзгулик ва ёвузлик ҳақида ваҳий қилади. Бир-бирига қарама-қарши бўлган бу кучлар ҳар доим биргаликда мавжуд бўлиб, улар ҳаёт ва ўлим, осмон ва жаҳаннам маъноларини англайди. Жаҳаннам ҳаётнинг энг ёмон онларидир. Осмон эса руҳнинг энг юксак ҳолати сифатида гавдаланади. Борлиқдаги ёвузлик ва номукаммаллик нарсалар ва ҳодисаларнинг моҳиятидан келиб чиқади. Уларни баргараф этиш эса, истиқболдаги иш бўлиб, имонли кишилар бу жараёнда фаоллик курсатишга даъват этилади. Улар Ахурамазда юборган қонунлар, тартиботлар, уғит-насихатларга амал қилсалар, эзгулик ёвузлик устидан тантана қилиб бораверади.

Олам қарама-қаршилик кураши асосида қурилган. Бу ҳол жисмоний нарсаларда ёруғлик ва зулмат; тирлик табиатда ҳаёт ва ўлим; маънавий оламда эзгулик ва ёвузлик; ижтимоий ҳаётда эса адолатли қонунлар

билан қонунсизликлар уртасидаги курашларда ўз ифодасини топган.

Дин эзгуликни қарор топтириш руҳи билан ёвузлик уртасидаги курашга асосланади. Ахурамазда эзгуликни вужудга келтираверади, ёвузлик руҳи бўлган Ахриман эса унга қарши курашиб одамларни ёмон ишларга бошлайверади.

Эзгулик ва ёвузлик уртасидаги доимий курашда оралиқ йул йуқ, шунинг учун ҳар бир одам бу курашнинг у ёки бу томонида иштирок этишга мажбур. Шунинг учун диндорликда иймон-эътиқод баркамоллик нишонаси сифатида муҳим ўрин тутади, у одамларга эзгуликни ёвузликдан фарқлаш имконини беради. Иймон-эътиқодли одам албатта эзгулик тарафида туради.

Зардуштийлик иймони 3 таянчга — фикрлар софлигига; сузнинг собитлигига; амалдорларнинг инсонийлигига — асосланади.

Одамлар ўз истакларида холис бўлишлари; бир-бирлари билан мураса қилиб яшашлари; қонунсиз ишлардан узларини тийишлари лозим.

Берган сузнинг устидан чиқиш, унга содиқ қолиш, савдо-сотикда шартномаларига қатъий риоя қилиш, қарзни вақтида тулаш, алдамчилик ва хиёнатдан холи бўлиш кабилар иймонлилик аломатларидир.

Зардуштийлик таълимотида тупроқ, сув, ҳаво ва олов муқаддаслаштирилган. Тупроқ, сув, ҳавони булгаш, ифлослантириш энг оғир гуноҳдир. Шунинг учун ҳам марҳумлар ерни, сувни, ҳавони заҳарлаб қўямасин деб, уларнинг жасадлари махсус идишларда кумилган.

Ерга яхши, соғлом уруғлар сепишдан ортиқ савоб иш йуқ. Экин экиш ердаги ёвузликларга барҳам бериш, демакдир.

Зардуштийлик таълимотича, бу борлик, дунё одам учун синов майдонидир.

Зардуштийлик таълимотида Одам Ато ҳақидаги фикрлар ўзига хослиги билан ажралиб туради. У Ийим номи билан аталган бу динда. Инсоният Ийим подшо бўлган даврларда бахт-саодат маконида касаллик ва ўлим кўрмай яшаган. Ийим одамларни, ҳайвон ва қушларни парваришлаган. Ер юзида қизил шуълалари оловни кўпайтирган ва 900 йил умр кўрган. Ахурамазда Ийимга олтин найза билан олтин қамчи совға қилган. Ер одамлар яшаши учун торлик қилиб қолганида, Ийим найзани ерга суқиб, худодан уни

кенгайтиришни сўраган ва бунга эришган. Ахурамазда Ийимга музлик даври келаётганининг хабарини берган ва бу офатнинг олдини олишни айтган. Ийим махсус уй қуриб, ҳамма ҳайвон ва ўсимликларнинг энг яхши зоти ҳамда навидан бир жуфтдан сақлаб қолган.

Ийим қанчалик жасорат кўрсатмасин, у ўз ишларига ортиқча баҳо беради, мағрурланиб кетади ва худо ман этган неъмат — қорамол гуштини еб қуяди. Оқибатда у худонинг қарғишига учрайди, энди одамзот абадийликдан маҳрум бўлади. Энди одамзот тириклик тавшишларига, яъни еб-ичиш заруриятига, касаллик ва ўлимга юзма-юз бўлади. Ахриман Ахурамазда танидан ажралиб чиқиб ёвузликлар яратишга тутилади. Энди одамзот ҳаётининг биринчи даври тугаб, иккинчи даври бошланади. Бу даврда дунё азалий эзгулик бағрига қайтарилиши учун кураш бошланади. Дунёни азалий эзгулик бағрига қайтаришнинг бирдан-бир йўли эса пок ҳаёт; ҳалол меҳнат; яратувчилик; ёвузликни қалбдан чиқариб ташлаш; иймонли-эътиқодли бўлиш; мискинларга ёрдам бериш; яхши ният ва яхши сўздир.

Иккинчи давр Зардушт фаолияти ва унинг диний ислоҳоти билан боғлиқ бўлиб, у дин ва иймон учун беомон курашдан иборатдир. 3000 йиллик курашдан сўнг Зардушт фарзанди бошчилигида дунёда осойишталик ва фаровонлик даври юзага келади, ёвузлик тимсоли бўлган дев — Ахриман енгиледи.

Учинчи даврда қиёмат-қойим бошланади ва ўликлар тирилиб, худо ҳузурига ўз қилмишлари ҳақида ҳисоб бергани боришади. Ҳамма ишлардан хабардор бўлган ва ҳисоб-китоб қилган худони алдаб бўлмайди.

Зардуштийлик таълимотига кўра, одам улганидан сўнг, унинг жони 3 кун давомида танада туради, 4-кунги ўз маҳрами — гўзал қиз қиёфасидаги фаришта йўлбошчилигида нариги дунёдаги «Чинвот» (қил кўприк) деган кўприкдан ўтиши керак. Эзгу ишлар қилган одамлар учун бу кўприк кенгайган ҳолда туради, улар ундан бемалол ўтиб, жонлари абадий роҳат-фароғатда кетади ва охиратда, ўликлар тириладиган кунда ўз таналарига киришни кутиб ётадилар. Ёвуз ишлар билан шуғулланганларга эса «Чинвот» кўприги қилдай тораяди ва улар жаҳаннам азобларига маҳкум бўладилар.

Яхшилар яна уз таналарида яшашни давом эттирадилар. Одамлар дунёга ҳар 3 минг йилда қайтиб турадилар.

Бугунги кунда Зардуштийликка эътиқод қилувчи аҳоли Ҳиндистоннинг Бомбай, Гужарот штатларида, шунингдек, кам сонли бўлса-да Эронда яшайди.

ЖАҲОН ДИНЛАРИ: БУДДАВИЙЛИК ДИНИ ТАРИХИДАН

1. ЖАҲОН ДИНЛАРИ ҲАҚИДА

Жаҳон динлари (буддавийлик, христианлик, ислом) диннинг шундай бир кўринишики, бу динлар узлари пайдо булган ҳудуддагина амал қилиб қолмай, Ер юзининг бошқа ҳудудларида ҳам узларига эътиқод қилувчиларни вужудга келтира олган динлардир. Бу динлар — ўз эътиқодчиларининг миллий, этник, тил, ирқ, туғилган жойи, фуқаролик каби хусусиятларини ҳисобга олмайдиган динлардир. Бинобарин, кишилар миллати, ирқи, тили, туғилган жойи, қайси давлат фуқароси эканлигидан қатъи назар, бу динларни қабул қилишлари мумкин.

Миллий динлар (иудаизм, ҳиндуийлик, синтоизм, конфуцийлик ва бошқалар) элатларнинг, кейин эса миллатларнинг шаклланиш жараёнини акс эттирган. Бу динлар узлари пайдо булган ҳудуддаги одамларнинг (элат, миллатларнинг) ўз миллатларига, давлатларига сиғинишини ифодаловчи динлар эди.

Миллий динлар намояндалари мазкур этноснинг вакилидир. Бу динларга одамларнинг одатдаги хатти-ҳаракатларини диний маросимга айлантириш, узига хос иримчилик, бошқа диндаги кишилар билан муомала қилишни қийинлаштирадиган диний тақиқларнинг қатъий тизими хосдир.

Жаҳон динларига эса прозелитизм (юнонча — келгинди), яъни бошқа диний эътиқоддаги одамни ўз динига киритишга уриниш учун фаол тарғиботчилик хусусияти хосдир. Шунинг учун ҳам бугун бошқа динга эътиқод қилаётган шахс эртага (агар хоҳласа, албатта) истаган жаҳон динини қабул қилиши мумкин.

Жаҳон динларининг пайдо бўлиши билан эндиликда халқлар ҳаётида муҳим ҳодиса — бир диндаги турли халқларнинг яқинлашуви жараёни ҳам рўй бера бошлади.

Биз юқорида санаб утган 3 та жаҳон дини ҳам жамият тараққиётидаги буюк тарихий бурилишлар даврида, бир ижтимоий-иқтисодий формациядан иккинчисига ўтиш, ягона марказлашган давлатга бирлашиш, жаҳон империялари таркиб топаётган пайтла-

рида, яъни жаҳон империяси учун жаҳон дини яратиш эҳтиёжи туғилган пайтда пайдо бўлган.

Уч жаҳон дини ичида биринчи пайдо бўлган дин — Буддавийлик дини эди. У милоддан аввалги VI асрда Ҳиндистонда вужудга келди.

Милоднинг бошларида Христианлик дини, милоднинг VII асрида эса Ислом дини пайдо бўлди.

2. БУДДАВИЙЛИКНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ

Буддавийлик дунёда биринчи пайдо бўлган жаҳон динидир. 1956 йилда дунё буддавийлари бу дин пайдо бўлганлигининг 2500 йиллигини нишонладилар.

Буддавийлик милоддан аввалги I мингйиллик урталарида Ҳиндистонда пайдо бўлди. Бу дин тарафдорлари унинг пайдо бўлишини Шакъя Муни — Будда тарғиботининг натижаси деб ҳисоблайдилар. Аслида эса унинг пайдо бўлиши ҳинд жамиятида рўй берган муҳим ўзгаришлар — уруғ-қабилачилик алоқа ва тартибларининг емирилиши, синфий зулмнинг кучайиши ҳамда йирик қулдорлик давлатининг пайдо бўлиши билан боғлиқ эди. Бинобарин, буддавийлик Ҳиндистонда қулдорлик муносабатлари ривожланаётган даврда қулдорлар мафкураси сифатида вужудга келган. Чунки олдинги дин — браҳманлик йирик қулдорлик давлатининг ташкил топиши, синфий зулмнинг кучайиши талабларига жавоб бермай қўйган эди. Гарчанд буддавийлик браҳманликнинг табақаланиш ҳақидаги таълимотига қарши улароқ, кишиларнинг тенглиги масаласини ўртага ташлаган бўлса-да, у қулдорлик жамиятининг асосларини мустаҳкамлашга хизмат қилган. Жумладан, буддавийликнинг «ёмонликка қарши бош кутармаслик» туғрисидаги ғояси қулларнинг қулдорларга қарши бош кутармасликларига хизмат қилган. Шунинг учун ҳам ҳукмрон синфлар буддавийликнинг шу ғоясини кенг тарғиб этганлар. Шунинг учун ҳам милоддан аввалги III асрда (император Ашока даврида) ҳокимиятнинг фаол қўллаб-қувватлаши натижасида будда ташкилоти (роҳиблик жамоаси) ва диний ақидачилик вужудга келган эди.

Буддавийликнинг асосчиси шаҳзода Сиддхартха эканлиги тарихий манбаларда қайд этилган. Сиддхартха вафот этганидан сўнг Будда, яъни «Ҳақиқат нажоткори» деб аталган. Буддавийлик ана

шу номдан келиб чиққан (Сиддхартха Гаутама деб ҳам аталади).

Диний ривоятларга кура, қадим замонларда Ҳиндистонда яшовчи шакъя қабиласининг ҳукмдори бэфарзанд булган. Бу шакийлар ҳукмдорининг хотини 45 ёшга етганда уғил туққан. У туғишдан аввал тушида ёнига оқ филнинг кириб ётганини кўради. Унинг туғиши ҳам бошқа аёллардек бўлмаган. У қултиғидан (биқинидан) туққан. Бола туғилганида ерлар қимирлаб, чақмоқлар чақиб, момақалдироқ гумбурлаб турган. Унинг овозини коинотдаги ҳамма худолар эшитган. Улар борлиқдаги уқубатларнинг олдини оладиган одам келди, деб хурсанд бўлганлар. Чақалоққа Сиддхартха (топшириқни бажарувчи) деб ном қўйганлар. Сиддхартха 7 кундан кейин юриб кетган ва гапира бошлаган.

Сиддхартханинг отаси углининг диний руҳда тарбия топишини истамади. У ҳаётнинг салбий томонларини уғлидан яшириб, углига дабдабали ҳаётни яратиб берди. Сиддхартхага дунёвий тарбия берди, бир гузалга уйлантириб қўйди. У соҳибжамол эса уғил туғиб берди. Бироқ, бундай фароғатли ҳаёт узоқ давом этмади.

Бир куни Сиддхартха сайр этгани кучага чиққанида, бир қари чолни (унинг бутун танасига яра тошган эди), тагин бир касал ётган одамни, яна бир кишининг ўлимини кўради. Шу тариқа, у жонли мавжудотларнинг муқаррар азоб чекишини билди. Энди Сиддхартха ҳаётнинг моҳияти, мазмуни, машаққатлари, турли касалликлар ва ўлим ҳақида кўп ўйлайдиган бўлиб қолади.

Ҳаётнинг беҳудалигини англаган Сиддхартха бир куни кечаси ҳеч кимга билдирмай саройни тарк этади ҳамда таркидунёчиликда ҳаёт кечиради ва бундай ҳаёти давомида одамларни азоб-уқубатлардан қутқариш йўлларини излай бошлайди.

7 йил давомида у азоб-уқубат билан тер тукиб, коҳин браҳманларнинг муқаддас китобларини ўқийди. Очликни бас қилиб ва ёлғон доноликдан воз кечиб, узоқ мушоҳадалардан кейин қутқаришга йўл очади. Кунларнинг бирида унинг қаршисида ҳаёт ҳақиқати очилади. У бу «ҳақиқат»ни Ҳиндистоннинг шаҳар ва қишлоқлари бўйлаб тарғиб қила бошлайди. Сиддхартха ўз таълимотининг асосий қоидаларини Банорасдаги тарғиботида «тўрт олий ҳақиқат» шаклида баён этган. Унинг шогирдлари Ер юзида биринчи монахлик жамоасини ташкил этганлар. Сиддхартха 80

ёшида вафот этган. Шогирдлари қадимги ҳинд анъна-ларига кўра, унинг жасадини ўтда куйдирганлар. Буд-давийлик динининг муқаддас китоб — «Трипитака» (Уч сават донолик) деб аталади. Ривоятларга кўра, Сиддхартха уч сават таълимот қолдирган. Булар:

- а) Винояпитака (ахлоқий нормалар);
- б) Суттапитака (дуолар);
- в) Абхидхаммапитака (диний-фалсафий масалалар баёни)лардир.

3. БУДДАВИЙЛИК ТАЪЛИМОТИ ВА УНИНГ ТАРҚАЛИШИ

Илк буддавийлик таълимотининг асосини Будда яратган «тўрт олий ҳақиқат» ташкил этади:

а) Азоб-уқубат ҳақидаги таълимот. Унга кўра, азоб-уқубатнинг мутлақ эканлиги тан олинади, яъни яшамок, туғилмок, қасаллик, ўлим, яқин одамидан ажралиш ва ҳоказо азоб-уқубатлар чекмоқликдир.

б) Азоб-уқубатнинг сабаблари ҳақидаги таълимот. Унга кўра, мавжудотлик ёвузликка тенгдир. Азобларнинг сабаби — кишиларнинг истак, нафс-ҳирсга (яъни яшашга, бахтга) интилишларидир, ҳаётга ташналиқдир. «Ташналиқдан, — дейди Будда, — меҳрибонлик келиб чиқади, меҳрибонликдан борлиқ юзага келади, борлиқдан туғилиш юзага келади, туғилишдан қарилик ва улиш, бахтсизлик, ғам-ғусса, азоб-уқубат, хўрлик, умидсизлик пайдо бўлади. Ҳамма азоб-уқубатлар йигиндисининг келиб чиқиши шундайдир».

Азоб-уқубатлар учун жавобгарлик мавжудотларнинг ўзига тушади. Айни пайтда, одамнинг иродаси ана шу азоб-уқубатлардан қутқаришга йўналтирилган.

в) Азоб-уқубатлардан озод бўлиш ҳақидаги таълимот. Унга кўра, ҳар қандай борлиқ, барча кўриниш ва шакллардаги ҳар қандай ҳаёт — бу, барча мавжудотга азоб берувчи ёмонликдир. Ёмонлик ва азоб-уқубатларнинг сабаби — инсоннинг ва барча тирлик мавжудотларнинг бу дунёга — қайта туғилиш дунёсига боғланганлиги, кунгил қуйганлигидир. Ҳар қандай инсоний туйғу, ҳиссиёт, эҳтирос ва истак азоб-уқубатни чуқурлаштиради, яна даҳшатлироқ тарзда қайта туғилишга олиб келади. Борлиқ гирдобидан чиқиб олиш учун гафлатдан уйғониш, дунё моҳиятини англаш, ҳаётга чанқоқликдан, турмуш кўнгилхушлиқларидан, лаззатларидан, ҳокимиятга, бойликка интилишлардан батамом воз кечиш, ердаги

барча ҳодисаларнинг беқарор ва уткинчи эканлигини фаҳмламоқ даркор. Шунинг учун ҳам буддавийлик тарафдорлари «юрмоқдан кўра утирмоқ», «уйғоқ булгандан кўра ухламоқ афзал», «яшамоқдан кўра улмоқ яхши», деган нақлга амал қиладилар.

г) Азоб-уқубатлардан қутқаришнинг нажот йулларини топиш ҳақидаги таълимот. Бу таълимот ечимли «нажотнинг олижаноб саккизлик йули»да ўзининг ифодасини топган. Саккизлик йули қуйидагилардир:

- тақводорлик эътиқоди;
- тақводорлик қатъияти;
- тақводорлик сўзи;
- тақводорлик иши;
- тақводорлик турмуш тарзи;
- тақводорликка интилиш;
- тақводорликни орзу қилмоқ;
- тақводорлик фикри-хаёли билан яшаш.

Куриниб турибдики, нажотнинг «олижаноб йули» — тақводорлик ҳаёти булиб, унинг моҳияти шундан иборатки, одам ўзидаги ҳар қандай ҳаётий интилишни, ҳар нарсага кўнгил қўйишни сундириш, батамом тақводорлик (таркидунёчилик, зоҳидлик) йулига утиши, ҳатто яқинлашиб қолган нажотдан ҳам қувонмаслиги лозим. Нажотнинг бу «олижаноб саккизлик йули»га амал қилган одам охир-оқибатда юксак камолотга эришади, яъни у архатга (яъни чин ҳақиқатни англаб етган тақводор авлиёга) айланади ва нирванага утади. Шундай қилиб, буддавийликда нажот (азоб-уқубатлардан қутулиш) бу — бу дунёдан (буддавийликда бу дунё қайта туғилиш дунёси деб юритилади), яъни сансарадан нирванага утишдан иборатдир.

Хуш, нирвана нима?

Буддавийликда олам уч босқичли деб таърифланади. Унинг биринчиси, энг юқориси нирванадир. Унда мутлақ осойишталик ҳукм суради. Бинобарин, нирвана — бу мутлақ осойишталик ҳукм сурадиган олам. У ерда инсон барча турмуш ташвишларидан халос бўлади, унинг ҳаётий истаклари ҳам, туйғулари ҳам, эҳтирослари ҳам бўлмайди. Шунингдек, нирвана — бу қайта туғилишлар силсиласининг олис қисми, инсоннинг бошқа қиёфаларга киришининг тўхташи (яъни жоннинг кучиб юриши), мутлақ осойишталикдир. Демак, бошқа жаҳон динларидан фарқли ўлароқ, буддавийлик талқинича жон абадий эмас.

Иккинчи олам — бу бодисатвадир, яъни руҳий мавжудотлар билан тулган жаннатдир. Унда Амитабҳа (беш олий будданинг бири, жаннатнинг яратувчиси) ҳукмронлик қилади. Бу оламда руҳ гуноҳидан халос бўлган, лекин энг олий оламга кутарилмаган авлиёлар яшайдилар. Оламнинг шу қисмидан кишиларга урганилиши, уларга тўғри йўлни кўрсатиши учун Будда таълимоти юборилади, деб ҳисобланади.

Учинчи олам — бу энг қуйи оламдир. Унда одамлар ва ҳайвонлар яшашади. Оламнинг бу қисмида руҳ қафасда яшайди. У чангалдан қутулиш ва юқори оламга кутарилишга ҳаракат қилади. Руҳ юқори оламга ўз-ўзидан эмас, балки одамларнинг савобли ишлари орқалигина кутарилиши мумкин. Агар одамлар буддавийликка эътиқод қилсалар, уларнинг жони бир неча қайта туғилишлардан сўнг жаннатга ва ундан нирванага кутарилади. Ёмон кишиларнинг руҳлари эса қуйи дунёда азобланиб қафас ичида юраберади, юқори оламга кутарила олмайди. Агар инсон ҳирсий алданишларга берилиб кетса, ундан қутула олмаса, унинг руҳи бир неча қайта туғилишлардан сўнг ер остидаги дўзахга тушади.

Буддавийлик таълимотига кўра, ўлим инсонни ҳаёт азоб-уқубатларидан халос эта олмайди, чунки ўлимдан кейин ҳам инсонни қайта туғилиш кутади. Сансаранинг бундай ярамас, оғир азоб-уқубатлари сиртмогидан фақатгина узоқ қайта туғилишлар азоб-уқубатларини енгиб утиб, архат ҳолатига эришган кишиларгина халос бўлишлари мумкин. Тирик мавжудот қайта туғилиши натижасида нафақат инсоний, айти пайтда бошқача қиёфада (ҳайвон, усимлик, ёмон руҳ, худо) ҳам намоён бўлиши мумкин. Бироқ, қайта туғилишнинг олий шакли — бу, албатта, инсон бўлиб қайта туғилишдир. Чунки, фақат инсонгина нирванага кутарилиши мумкин. Буддавийлар Гаутама — Шакъя Муна бўлиб дунёга келган Будданинг узи ҳам узоқ қайта туғилишларни бошидан кечирганлигига ишонадилар, яъни у турли каста вакили ва турли касб эгаси сифатида Ер юзида ҳам, турли худолар шаклида осмонда ҳам яшаган. Одамлар ичида у энг биринчи бўлиб ҳақиқий билимга эришган, шунинг учун ҳам унга қайта туғилиш хавф солмайди. Будданинг улими — бу тўғридан-тўғри нирванага ўтмоқликдир. Шунинг учун ҳам буддавийлар одатда ўз динлари асосчиларининг

улими ҳақида эмас, унинг нирванага ўтганлиги ҳақида гапирадилар.

Архат ҳолатига эришиш ва ундан нирванага ўтишнинг ягона йули — бу «нажотнинг олижаноб саккизлик йули»дан инсоннинг ўз кучига таянган ҳолдагина онгли ҳаракат қилмоқлигидир.

Агар инсоннинг ўзи ҳаракат қилмаса, уни ҳеч ким ва ҳеч нарса бу дунё азоб-уқубатларидан халос бўлиб нирванага ўтишига ёрдам бера олмайди. Инсон ҳатто худоларга ҳам умид қилмаслиги лозим. Бироқ бу, Будда худони инкор этган деган гап эмас. Будда худони инкор этмаган, лекин унинг таълимотига кура, худолар инсонларни ҳаёт азоб-уқубатларидан халос этолмайдилар, зеро, уларнинг ўзлари ҳам бундай азоб-уқубатлардан холи эмаслар. Чунки худоларнинг ўзлари ҳам сансара қонунларига бўйсундирилгандирлар. Фақатгина Будда ҳақиқий йулни топганлиги учун (бунга нурланган ҳам дейилади), худолардан юқори туради. Бироқ, у ҳам одамларни сансара азоб-уқубатларидан халос эта олмайди, нирванага ўтказа олмайди, у фақатгина инсонларни ҳақиқатдан хабардор қилган, азоб-уқубатлардан халос бўлишнинг тўғри йулини кўрсатган, бу йулдан ҳар бир инсон мутлақо мустақил бормоғи лозим.

Илк буддавийликда нажотга, қайта туғилиш занжири азоб-уқубатларидан халос бўлишга тақводор ёки роҳибгина умид қилиши мумкин эди. Бошқа одамлар эса фақат яхшироқ бўлиб қайта туғилишни умид қилиши, бунинг учун роҳибларга хайр-садақа бериши ҳамда қуйидаги 5 ахлоқий талабга (бу талаблар панчашина деб аталади) риоя қилишлари керак бўлган:

1. Биронга ҳам тирик мавжудотни ўлдирмаслик.
2. Бировнинг мулкани олмаслик.
3. Бировнинг хотинига кўз олайтирмаслик.
4. Ёлғон гапирмаслик.
5. Ичкилик ичмаслик.

Янги дин бўлган буддавийлик Ҳиндистонда кенг тарқала бошлаган. У жамият турли табақаларининг манфаатига жавоб берар эди. Масалан, кшатрийлар учун буддавийлик браҳманлар аристократиясига, уларнинг имтиёзларига, шунингдек, каставий камситишларига қарши курашда ўткир қурол бўлиб хизмат қиларди.

Оддий меҳнаткаш халқ оммаси учун эса бу дин ўзларининг оғир аҳволларидан қутулиш (гарчанд, ал-

даниш, иллюзия булса-да) йулларини курсатгандек булди. Браҳманлик эса ҳатто ана шундай йулни ҳам курсата олмаган эди. Қолаверса, энг паст, ҳуқуқсиз каста аъзолари буддавийларнинг роҳиблик жамоасига киришлари билан маълум инсонийлик ҳуқуқларига ҳам эга булганлар. Ҳеч булмаганда, уларга жамоанинг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида муносабатда булинган. Бу ҳол оддий меҳнаткаш халқни бу дин тарафдорларига айлантирмай қолмас эди. Бундан ташқари, бу дин оғир қурбонликлар қилишни, мураккаб, бир қолипга солиб қуйилган маросимларни бажаришни талаб этмас ҳам эди. Айни пайтда Гаутама — Будда ва унинг шогирдлари ўз таълимотларини халқ оммасига тушунарли тилда тарғиб этганлар. Қолаверса, бу дин таълимотидаги «Ёмонликка қарши бош кутармаслик керак», деган қоида ҳукмрон сулола учун халқ оммасини итоатда тутишда уткир восита ҳам ҳисобланади.

Буларнинг бари подшо — Ашока даврида бу диннинг давлат дини деб эълон қилинишига олиб келди. Кейинчалик бу дин Шри-Ланка, Индонезия, Ҳинди-Хитой яриморолли давлатларига тарқалди. Кушонийлар даврида бу дин Туркистонда ҳам давлат дини мақомига эга булган. Буддавийлик кейинчалик икки оқимга — хинаяна (кичкина аравача ёки нажот топишнинг тор йули) ва махаяна (катта аравача ёки нажот топишнинг кенг йули) бўлиниб кетди.

Хинаяна тарафдорлари буддавийликнинг илк таълимоти талабларига қатъий амал қилишни ёқлаб чиққанлар. Махаяна тарафдорлари Будда таълимотидан анча узоқлашиб кетганлар. Уни замон руҳига мослаганлар. Агар Хинаяна бу дунё азобларидан фақат монахгина қутулади, деб ҳисобласа, Махаяна руҳий камолот аҳдига риоя этувчи, худога илтижо қилувчи, роҳибларга инъомлар бериб ёрдам берувчи ҳар қандай оддий диндор ҳам нажот топиши мумкин, деган қоидага асосланади.

Бундан ташқари, Махаяна асосчилари буддавийликка жаннат тўғрисидаги таълимотни қушдилар. Бунгача жаннат тўғрисидаги таълимот буддавийликда йуқ эди.

Жаннат тўғрисидаги таълимот оддий диндорлар учун нирванага қараганда анча тушунарли ва жозибадор эди.

Махаяна тарафдорлари худосиз ёки худоларсиз дин халқ оммасига тушунарсиз бўлишини аниқ ҳисобга ола билганлар. Буддавийлик даставвал худо-

сиз дин эди. Шунинг учун ҳам улар буддавийлик асосчиси — Гаутама — Буддани худо деб эълон қилганлар. Шундай қилиб, махаяначилар учун Гаутама — Будда донишманд устоздан худога айланган. Аста-секин Буддага сизгидек қарор топган. Будданинг улкан тасвири туширилган ибодатхоналар қурилган. Аммо Гаутама ягона Будда эмас. Бундай Буддалар Махаянада 1000 тадир. Уларнинг тасвири монастырларда сақланади. Булардан энг машҳурлари Гаутама Сиддхартха, яъни буддавийликнинг асосчиси; Майтрея — келажак Буддаси, у келгусида дунёни бошқараётган ҳозирги Будданинг вориси; Манжушри — Будда — донолик тимсоли; Арибудда — дунёнинг яратувчиси; Амиитаба (Амиитаба) — жаннатнинг яратувчиси ва ҳукмдори.

Махаянанинг ҳозирги даврдаги энг муҳим кўриниши — бу ламаизмдир. У Тибет, Монголия, Хитой, Непал, Ҳиндистоннинг айрим жойларида, шунингдек, Бурятия, Қалмиқ, Тува республикаларида ҳам кенг тарқалган.

Ламаизм XIV асрнинг охири XV асрнинг бошларида Тибетда вужудга келган (тибетча «лама» — энг улуғ, олий будда роҳиби, роҳиб).

Буддавийликнинг барча ақидаларини қабул қилган ламаизмда инсон фақат ламалар ёрдамида нажот топади, гуноҳлардан покланади, ламаларсиз оддий бандалар жаннатга тушиб нирванага етишиш у ёқда турсин, шунчаки бу дунёга қайта келишда ҳам ҳеч нарсага эриша олмайдилар.

ХРИСТИАНЛИК ДИНИ ТАРИХИДАН

1. ХРИСТИАНЛИКНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ, УНИНГ РИМ ИМПЕРИЯСИДА ҲУКМРОН ДИНГА АЙЛАНИШИ

Христианлик милоднинг I асрида Фаластинда пайдо бўлган. Унинг пайдо бўлиши бундан тахминан 2000 йил аввал Фаластиндаги кичкинагина Иудей қишлоғида (Вифлеем деб аталади бу қишлоқ) яшовчи дурадгор Иосиф ва унинг хотини Марямдан дунегга келган ўғли Иисус номи билан боғлиқдир. Милодий йил ҳисоби шу санадан бошланади.

Христианлик ҳам бошқа динлар сингари кишилик жамияти тараққиётининг маълум босқичида, ижтимоий ҳаёт соҳасида рўй берган ўзгаришларнинг диний қарашлар соҳасида ифодаланиши сифатида пайдо бўлган. Тарихий далиллар шуни исботлайдики, Рим қулдорлик империяси емирила бошлаган, феодал муносабатлар эндигина шаклланаётган бир вақтда христианликнинг дастлабки куртаклари пайдо бўлган. Милоднинг дастлабки йилларида улкан Рим салтанатида узоқ йиллар ҳукм суриб келаётган қулдорлик муносабатларининг инқирози кучайди. Ҳукмронлик қуроли бўлган қулдорлик муносабатларининг инқирози мамлакатнинг нафақат иқтисодий, айти пайтда сиёсий ҳаётида ҳам ўзининг яққол ифодасини топди.

Милоднинг I-III асрларида Рим жамиятида ёйилган умумий тушкунлик, инқироз шунга мос турли кайфият ва уй-ҳаёлларни келтириб чиқарган. Бу норозилик қулларда умумий нафрат, қулдорларда эса кўнгилгашлик шаклида намоён бўлган.

Бироқ, Рим империяси ҳар қандай ошкора чиқишни бостириш учун ҳали етарли кучга эга эди. Азоб-уқубатлар чекаётган ва эзилаётганларнинг ожизлиги уларни диний тасалли ахтаришга олиб келади. Кишилар бошидан кечираётган мислсиз азоб-уқубатлар, зулм олами «бағритош дунёнинг қалби»га айлана оладиган янги дин учун қулай вазиятни вужудга келтиради.

Шу тариқа, христиан дини ва унинг илоҳий кучлари томонидан инсонларни зулмдан озод қилиш ҳақидаги «халоскорлик» ғоялари пайдо бўлди. Шу тариқа, умидсизлик кайфиятидаги, тушкунлик ҳола-

тидаги миллионлаб қуллар христиан динининг халоскорлик гоёларига махлиё булдилар. Шу маънода христиан дини (халоскорлик дини) даставвал қулларнинг дини сифатида пайдо булганлигини таъкидламоқ керак.

Француз тарихчиси Шарль Эншлен бундай деган эди: «Спартак мағлубиятга учраганлиги туфайли Исо галаба қилди».

Исо ҳақидаги ривоятларнинг Рим империясидаги тушкунликка учраган қуллар орасида кенг тарқалганлигининг маълум сабаблари бор, албатта. Эронда кенг тарқалган қуёш худоси Митра, Яҳудий (иудаизм) динидаги Мусо ҳам халоскор эдилар. Бироқ, улардаги урушқоқлик кайфияти, жангларга даъват этувчи гоёлар қуролли курашдан қаттиқ азият чеккан қул ва бошқа мазлумлар манфаатига мос келмаган.

Вақтлар утиши билан бу дин ҳукмрон табақалар динига ҳам айлана борган. Бунинг албатта сабаблари бор эди: биринчидан, империя заифлаша борган сари ҳукмрон доиралар (императорлар) ҳам империя халқларини булиб, ажратиб юборадиган эмас, уларни бирлаштирадиган, бир-бирига яқинлаштирадиган динга муҳтожлик сеза бошладилар. Император Константин — бу динни қабул қилиш билан Рим дунёсининг мутлақ ҳокими даражасига кутарилиш учун ҳам у 324 йилда христианликни давлат дини деб эълон қилди. 325 йилда Константиннинг қўрсатмаси билан жаҳон христианларининг биринчи йиғини — Никей собори чақирилган. Бу соборда епископлар ва илоҳиётчилар христианликнинг асосий ақидаларини тасдиқлаганлар, черков қонун-қоидалари ёзилган китобларни қабул қилганлар ҳамда черков ташкилоти тугал ҳолга келтирилган. Христиан черкови давлатнинг расмий черкови деб эътироф этилган. Черков Рим императорини худо ярлақаган деб эълон қилган. Шу тариқа, дунёвий подшо черков ёрдамида худонинг ноибига айланган.

2. ХРИСТИАНЛИК ТАЪЛИМОТИ

Христианликнинг диний таълимоти мазмунини асосан қуйидагилар ташкил этади:

— Худо муқаддас учликда (троица) намоён булади. Яъни, худо уч қиёфали, лекин ягонадир. Бу дегани, худо худо — Ота, худо — Ўғил, худо — Муқаддас

Рухдан иборатдир. Бироқ, бу уч қиёфали худолар айни пайтда шахсларига кура фарқ қиладилар. Масалан, худо — Ота туғилиш йули билан пайдо булган худо эмас, уни ҳеч ким яратган эмас. Худо — ўгил эса туғилган. Худо — Муқаддас рух эса худо — Отадан пайдо булган. Асосий ақидалар қуйидагилардир:

— Худо — ўгил (Исо) халоскор мессия, яъни худо ярлақан вакил. У илоҳий халоскор. Исо — христианликнинг асосчиси.

— Исо улдирилгандан кейин осмонга кўтарилиб кетган, у келажакда тириклар ва ўликлар устидан ҳукм чиқариш учун охират куни ерга қайтиб келади.

— Исо ҳам илоҳий, ҳам инсоний табиатга эга.

— Биби Марям худонинг онаси, у қизлик иффати сақланган ҳолда илоҳий ҳомиладор булган ва Исони туққан.

— Иконаларга сиғиниш.

— Худо ҳамма нарсадан устун туради ва абадийдир. Уни ҳеч ким яратган эмас. Худо дунёнинг яратувчисидир. У дунёни 6 кунда яратган.

— Одамзот туғилган пайтидан бошлабоқ гуноҳкордир: Худо яратган барча мавжудотларнинг гултожиси инсон эди. Чунки худо инсонни ўзига ўхшаш қилиб яратган эди. Бу ўхшашликнинг асосий қирралари — бу инсонга берилган ақл-идрок, иродада, абадий улмасликларида эди.

Худо бутун космик тартибни инсонга боғлиқ қилиб қўйди, бироқ инсон ўзининг иродасини, эркини худо иродасига, эркига қарама-қарши қилиб қўйганлиги учун уни абадий гуноҳкорликка маҳкум этган. Унинг мазмуни шундай:

— Дастлабки одамлар, яъни Одам Ато (Адам) ва Момо Ҳаво (Ева) томонидан худо амри бузилган: улар жаннатда яшаётган эдилар. Улар худо ман этган «донишманд»лик дарахтининг мевасини еб қўйганлар ва ўзларининг бири эркак, бири аёл эканлигини тушуниб қолганлар ҳамда қовушганлар. Бу ишлари учун худо уларни жазолаган, жаннатдан қувиб юборган, абадий улмасликдан маҳрум қилинган ва огир дунёвий ҳаётга маҳкум этилган. Худо Одам Атога — энди сен ўз ризқ-рўзингни қора терга ботиб меҳнат қилиб топиб ейсан; Момо Ҳавога эса — энди сен азоб-уқубат билан бола туғишга маҳкумсан, деган. Ер ва унда яшовчилар лаънатланган, касалик ва улим ҳамманинг пешонасига ёзилган.

— Чуқинтириш йули билан худо одамларга нажот йулини очиб берган.

— Одам Ато ва Момо Ҳаволар қилган иш шундай гуноҳи азим эдики, одамлар қиладиган ҳар қандай қурбонлик худони қаноатлантира олмайди. Шунинг учун худо одамларга раҳм қилиб уз ўғли Исони улимга маҳкум этади. Бу қурбонлик худони Исога эътиқод қилганлар билан яраштирган ва уларга чуқинтириш маросими орқали нажот йулини очиб берган.

— Фақат христиан черкови бағридагина одамлар худонинг марҳаматига, унинг ҳимоясида булишга умид боғлашлари мумкин.

— Исо уғитларига, васиятларига амал қилиш, ҳаёт машаққатларига Исо каби бардош бериш, бунинг эвазига нариги дунёда ажрга (мукофотга) эришажаклик муқаррарлиги.

— Жаннат ва дузахнинг мавжудлиги.

— Жоннинг улмаслиги.

3. «БИБЛИЯ» — ХРИСТИАНЛИКНИНГ МУҚАДДАС КИТОБИ

Ҳар бир жаҳон динининг муқаддас китоби бўлганидек, христианликнинг ҳам шундай китоби мавжуд бўлиб, у «Библия» деб аталади. «Библия» сузи грекча бўлиб, «Китоб» деган маънони билдиради. «Библия»нинг хиристианлик пайдо бўлмасдан олдин яратилган биринчи ва катта қисми «Эски Аҳд» (Эски васият) деб номланган ва у Иудаизм динининг Муқаддас китоби («Таврот») ҳисобланади. «Библия»нинг христианлик билан боғлиқ бўлган иккинчи қисми «Янги Аҳд» (Янги васият) деб аталади.

Китоблар номига «Аҳд» сузининг қушиб ишлатилиши «худо билан кишилар ўртасидаги муносабатлар аҳднома (васият) билан тартибга солиб турилади», деган тушунчанинг асос қилиб олинганлиги билан изоҳланади. Шу маънода олганда, «Янги Аҳд» — худонинг Исо воситачилигида одамлар билан янги аҳдлашуви демакдир.

«Янги Аҳд» 27 китобдан, яъни 4 та «Инжил» (Евангелия, яъни хушхабар), Ҳаворийларнинг (Исо шогирдлари, христианликнинг дастлабки тарғиботчилари) амаллари, 21 рисола ва Иоанн «Ваҳийномаси»дан иборатдир (Иоанн — илоҳиётчи олим).

4. ХРИСТИАНЛИКНИНГ АСОСЧИСИ ИСО ПАЙҒАМБАР (ИИСУС ХРИСТОС) ҲАҚИДА

Христиан черковининг христиан дини пайғамбари Исо ҳақидаги ривоятининг мазмуни қуйидагичадир: Исроил фарзандларига (қадимги яҳудийлар ўзларини шундай деб атаганлар) худо томонидан юборилган муқаддас пайғамбарлар илоҳий халоскор — мессия (худо ярлақанган илоҳий халоскор, худонинг вакили) тез орада келиши башорат қилинган. У инсониятни барча гуноҳлардан халос этиши ва ўз жонини қурбон қилиб бошқаларнинг гуноҳини ювиши керак эди. Шунингдек, у ёвузларни ва адолатсизларни жазолайди. инсонларга янги қонунлар беради, Ер юзида роҳат-фароғат, адолат урнатади. Қудратли мессия Исроил халқига бош бўлиб, уни ташқаридан келган золимлардан абадий озод қилади.

Ниҳоят, пайғамбарлар башорат қилган муъжиза содир бўлади. Фаришта Жаброил камбағал қиз Марямнинг олдига келиб, худо унга кутилаётган мессиянинг онаси бўлишини ато этганлигини хабар қилади. Биби Марям ҳузурига муқаддас руҳ тушиб келади ва у иффати сақланган ҳолда муқаддас болага ҳомиладор бўлади. Унинг тақводор эри қария Юсуф (Иосиф) ҳам уз хотинининг муқаддас руҳдан илоҳий болага ана шундай ҳомиладор бўлишидан Жаброил томонидан огоҳлантирилганлиги учун бу ҳодисани табиий бир ҳол деб билади. Куп утмай, Биби Марям одамзотнинг халоскорини туғади. У Исо деган ном олади.

Яҳудиянинг золим ҳокими Ирод пайғамбарлар башорат қилган Исроил подшоси туғилганлигидан хабардор бўлиб қолади ва уз қўшинларига Вифлеемда (Исо туғилган жой) уша вақтда туғилган чақалоқларнинг ҳаммасини ўлдиришни буюради. Лекин худо томонидан юборилган фаришта муқаддас оилани қутқариб қолади ва унинг Мисрга қочиб кетишига ёрдам беради. Шундан кейинги йилларда Исо узини ҳеч кўрсатмайди, фақат 30 ёшга етганидан кейингина худонинг фарзанди ва шу билан бирга, худонинг ўзи бўлмиш Иисус Христос номи билан узининг тарғиботчилик фаолиятини бошлайди. У бир неча содиқ шогирдларини — апостоллар (ҳаворийлар деб ҳам юритилади)ни уз ёнига олиб, улар билан бирга янги динни тарғиб қилиш учун бутун мамлакат буйлаб сафарга чиқади. Худди шу вақтда Иоанн ха-

лоскор пайгамбарнинг тез орада келиши туғрисида жар сола бошлайди. Исо ва унинг шогирдлари Йордан дарёси яқинида Иоанн билан учрашиб қоладилар. Иоанн уларни сувда ювинтириб чуқинтиради. Чуқинтирувчи Иоанн бу маросимни бажо келтираётган пайтда осмон гумбази очилиб, ундан кабутар қиёфасидаги муқаддас рух тушади ва осмондан мана бундай нидо келади: «Бу менинг севикли ўғлим, менинг илтифотим ана шунда». Исо янги таълимотни тарғиб қила бошлайди. У мамлакат буйлаб саёхат қилиб, жуда кўп мислсиз муъжизалар кўрсатган (уликларни тирилтирган, кўрларни, майибмажруҳларни даволаган, ақдан озган кишилардаги инс-жинсларни ҳайдаган ва ҳоказо).

Черков ривоятларига қура, Исо 3 йил давомида тарғиботчилик ишларини олиб борган. Исонинг муваффақиятларидан дарғазаб бўлган Қуддус коҳинлари ва руҳонийлари уни судга беришга қарор қилдилар. Ўз шогирдларидан бири — ҳаворий Иуданинг хоинлиги натижасида душманлари томонидан ушлаб олинган Исо ўлим жазосига ҳукм этилади. Қуддус аҳолиси Исони худонинг ўғли ва одамзотнинг халоскори деб эътироф этмай, уни тошбурон қиладилар. Исо Галгофа тоғида қийнаб улдирилади. Уни жуда катта ёғоч санамга тириклайин михлаб ташлайдилар. Бироқ, тезда жуда буюк бир муъжиза содир бўлади.

Улимнинг учинчи куни Исо тирилиб, бирмунча вақт давомида ўз шогирдлари билан бирга бўлади. Шундан кейин у уларнинг кўз унгида осмонга чиқиб кетади.

Христианликка илоҳий асос солувчининг бу дунёдаги ҳаётининг илоҳий талқини қисқача ана шундай.

5. ХРИСТИАНЛИКНИНГ БЎЛИНИБ КЕТИШИ

Христианликнинг бўлиниб кетиши, биринчи навбатда, Рим салтанатидаги сиёсий аҳвол, дунёвий тартиблар билан тавсифланади. Туғри, христианлик бўлиниб кетишининг диний сабаблари ҳам бор, бироқ, бу ўринда дунёвий сабаблар биринчи ўринда туради.

Тарихдан яхши маълумки, милоднинг 395 йилида бениҳоя қийин ички зиддиятлар ва тинкани қуритадиган узлуксиз ташқи ҳужумлар натижасида Рим сал-

танати икки қисмга — Ғарбий (Рим) ва Шарқий (Византия) қисмларга бўлиниб кетган эди. 476 йилда эса Ғарбий Рим салтанати бутунлай қулади.

Рим салтанатининг қулаши, табиийки, христианликнинг кейинги тақдирига таъсир этмай қолмади.

Ғарбий Рим салтанати парчаланиши оқибатида марказлашган ҳокимият барҳам топди. Вужудга келган давлатлар ҳали мустаҳкам эмас эди. Натижада бу ҳол Рим черкови бошлиғининг обрўси мислсиз даражада ошишига олиб келди. Кейинчалик у Рим папаси деб атала бошланди.

Шарқий Рим салтанатида аҳвол узгача эди. Бу ерда кучли император ҳокимиятининг сақланиб қолганлиги Шарқий империя (Византия) черковининг (Константинопол черкови) чекланмаган ҳуқуққа эга бўлиб олишига имкон бермади. Византия империясида черков императорга бўйсундирилганди. Натижада Рим черкови Константинопол черковини ўзига бўйсундира олмаган.

Бундан ташқари, диний таълимотларини талқин этишда ҳам, янги вужудга келган черковларни назорат этиш масаласида ҳам, шунингдек, даромадларни тақсимлашда ҳам бу икки черков ўртасида низолар келиб чиққан. Оқибатда, 1054 йилда Рим папаси Лев IX ва Константинопол черкови бошлиғи Кирударий бир-бирини лаънатладилар. Христианлик ана шу сандан бошлаб иккига бўлиниб кетди. Улардан бири Рим папасига бўйсинувчи католик (бутун дунё) черкови, иккинчиси эса Константинопол патриархига бўйсинувчи парвославие (чин эътиқод) черкови деган ном олди.

6. КАТОЛИЦИЗМ: УНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ, ДИНИЙ ТАЪЛИМОТИ ВА МАРОСИМЛАРИ

Юқорида таъкидлаганимиздек, католицизм 1054 йилда христианликнинг бўлиниши оқибатида пайдо бўлди.

«Муқаддас руҳ фақат Ота — худодан келиб чиққанми ёки Ота — худо ва Ўғил — худодан келиб чиққанми?», Рим папаси «Исонинг бу дунёдаги ноибими?», «Папа гуноҳдан холими?» деган ва бошқа шунга ўхшаш масалалар бўйича ҳамон христиан илоҳиётчилари ўртасида мунозара давом этиб келмоқда. Бу мунозара ўрта асрларда, христианлик

икки черковга— гарбий (католик) ва шарқий (православие) черковларига бўлиниб кетган даврда бошланган эди. Бу каби мунозарали ва бошқа масалалар бу икки черков таълимотларида уз ечимини топган.

Хуш, диний таълимот дейилганда нима тушунилади?

Диний таълимот — диндорлар учун мажбурий ҳисобланган, муҳокама юритмасдан ишониш лозим бўлган диний эътиқод талабларидир.

Католицизм ҳам, православие ҳам христиан диний таълимотининг асосий қоидаларини эътироф этадилар. Айни пайтда, улар таълимоти уртасида фарқлар ҳам бор.

Католиклар ҳам православлар сингари «Илоҳий троица»га, яъни Ота — худо, Ўғил — худо, Муқаддас Рухга эътиқод қиладилар. Бу масаладаги тафовут шундан иборатки, католиклар «Муқаддас Рух — худо» ҳам Ота — худодан ҳам Ўғил — худодан келиб чиққан деб ҳисоблайдилар, православлар эса Муқаддас Рух — худони фақат Ота — худодан келиб чиққан деган таълимотни тан оладилар.

Католицизм муқаддас китобни, яъни Инжилни (фақат лотин тилида битилган) ва муқаддас ривоятларни (традицияни) ёки ҳаворийлар ривоятини (диний қоидалар ва йўл-йуриқлар йигиндисини) диний таълимот манбалари деб ҳисоблайди. Шунингдек, католик черкови Инжилни руҳонийларгина шарҳлаши мумкин деб ҳисоблайди. Муқаддас ривоятлар (традиция) масаласига келганда эса, унга черков соборларининг қарорлари, черков оталари деб аталган кишиларнинг ривоятлари, Рим папасининг қарорлари, қадимий ибодат тажрибалари киритилади.

Христианликнинг бошқа йўналишларидан католицизмнинг яна бир асосий фарқи — Рим папасининг бирламчилиги тўғрисидаги ақидадир. Унга кура, папа католик черковининг бошлиги, Исонинг ноиб ва апостол Пётрнинг уринбосари ҳисобланади. Папанинг ҳокимияти авлиёлар ва фаришталарнинг ҳокимиятидан юқори туради, деб даъво қилинади.

Католицизм, шунингдек, жаннат ва дузах оралигида аъроф бор деб ҳам ҳисоблайди. Аърофда гуноҳкорларнинг руҳлари тириклик вақтида ювилмай қолган гуноҳлардан тозаланиб жаннатга кириш имконига эга бўладилар, деб даъво қилинади.

Католицизмда хайрли ва савобли ишлар захираси,

хизматлар хазинаси ҳақидаги таълимотлар ҳам мавжуд. Бу таълимотга кўра, Исонинг ва христиан авлиёларининг эзгуликларининг катта захираси таркиб топганки, улар билан барча гуноҳларни ювиш мумкин. «Хизматлар хазинаси» католик черкови ва унинг бошлиғи Рим папаси ихтиёрида туради. Папа гуноҳкорларга ўз гуноҳларини ювиш учун ана шу «хайрли ва савоб ишлар»нинг бир қисмини бериши ҳам мумкин.

Католик илоҳиётчилари томонидан XIII асрда ишлаб чиқилган «савоб ишлар» захираси ҳақидаги таълимот ҳар қандай гуноҳлар учун черковдан кечирим сотиб олишга имкон берар эди. Папалар ана шу таълимотга асосланиб ўрта асрларда гуноҳларни кечириш ҳақидаги ёрлиқлар (индульгенция) билан савдо қилишни ташкил этганлар.

Шунингдек, католицизмда Марямнинг илоҳий кудрат натижасида ғойибона ҳомиладор бўлганлиги, Биби Марямнинг ўзи ҳам онасидан илоҳий ҳомиладорлик билан туғилганлиги, Биби Марям вафотидан сўнг унинг жасади осмонга кўтарилиб кетганлиги ҳақидаги таълимот ҳам мавжуд. 1064 йилда папа Павел VI Биби Марямни (итальянча Мадонна ҳам дейилади) черков онаси деб ҳам эълон қилган. Бир сўз билан айтганда, католицизмда Биби Марям православиега нисбатан кенг эъзозланади. Шунингдек, черков Биби Марямни худодан гуноҳларни сўраб берувчи, одамларнинг, айниқса хотин-қизларнинг эҳтиёжларини яхши тушунувчи сифатида кенг тарғиб қилади. Чунки бундай таълимот кенг омма учун мавҳумроқ бўлган «Муқаддас учлик» (Троица) туғрисидаги тасаввурга қараганда анча тушунарлироқ буларди.

Бундан ташқари, католицизм таълимотида руҳонийлар масаласи алоҳида урин эгаллайди. Католицизмдаги таълимотга кўра, фақат руҳонийларгина худо билан алоқа қилиш имконига эга бўлган махсус имтиёзга эгадирлар. Руҳонийлар одамлар билан худо уртасидаги воситачи. Черковнинг, руҳонийларнинг ёрдамсиз дунёвий кишиларнинг ҳеч қайсиси ўз жонини халос қилиши мумкин эмас.

Энди икки огиз сўз католицизм маросимларидаги фарқлар ҳақида.

Аввало, «Диний маросимлар нима?» деган саволга жавоб берсак.

Диний маросимлар — диний тасаввурлар ва гоёларни ифода этувчи ҳамда илоҳий объектларга

қаратилган жамоа бўлиб бажариладиган рамзий хатти-ҳаракатлардир. Католиклар:

— Болани чуқинтираётганларида сувга ботириб олмайдилар, балки унинг устидан сув қуюдилар.

— Чуқинтирилгандан кейин суртиладиган хушбуй мой гудакликда эмас, балки балоғатга етгандан кейин суртилади.

— Кишилар нон ва вино билан эмас, балки фақатгина нон билан причашение қиладилар (причашение дейилганда гўё Исонинг вужуди ва қони қушилган нон ва винони тотиш тушунилади).

— Черков таълимотига кура, қавмлар бу маросимни бажо келтириш билан Исога ҳамвужуд ва қондош бўлиб қоладилар.

— Салб ишораси уч бармоқ билан эмас, балки беш бармоқ билан бажарилади. (Салб христианликда муқаддас тимсол, диний сифиниш предмети. Исо крестга михлаб ўлдирилганлиги туфайли, бу қатл қуроли тасвири христианликни қабул қилиш белгиси сифатида диний тимсолга айланган). Католикларнинг маросимлари жуда дабдабали ва тантанали утиши билан ажралиб туради. Маросим вақтида орган чалинади, якка ашулачилар ва хор муножотлар айтади.

— Диний ибодатнинг асосан лотин тилида бажарилиши (туғри, Ватикан 1965 йилдагина ибодатларни миллий тилда ҳам утказишга рухсат этган).

Католицизмнинг канонлаштирилган (қонунлаштирилган) қоидалари жиҳатидан фарқлари қуйидагилардир:

— барча руҳонийларнинг уйланмаслиги (православиеда фақат роҳиблар);

— диний мартабадан чиқишнинг мумкин эмаслиги;

— кардиналлар институтининг мавжудлиги (кардинал католик черковида Рим папасидан кейинги олий руҳоний. У папа томони билан тайинланади ва унинг яқин маслаҳатчиси ҳисобланади. Айни пайтда кардиналлар ҳайъати папани сўзлайди. Бугунги кунда 140 дан ортиқ кардинал бор);

— Папанинг бирламчилиги;

— 21 жаҳон соборининг тан олиниши (православларда 7 та);

— дунёвий кишилар Инжилни шарҳлашининг мумкин эмаслиги;

— никоҳни бекор қилишнинг мумкин эмаслиги.

7. ВАТИКАН — ДУНЁ КАТОЛИЦИЗМ ЧЕРКОВЛАРИНИНГ МАРКАЗИ

Ватикан ўз номини Рим шаҳри жойлашган етти тепаликнинг бири номидан олган. У авлиё Пётр ибодатхонасининг ва XV асрдан бошлаб папалар сайланадиган Сикстин капелласи жойлашган ҳаворийлар саройини ўз ичига олган бинолар мажмуаси эди. 1870 йилдан бошлаб у папанинг расмий қароргоҳи ҳисобланади.

1929 йилда папа-Пий XI билан Италия ҳукуматининг бошлиғи Муссолини уртасида имзоланган шартномага кўра, Ватикан шаҳар-давлат мақомига эга бўлди. Бу шаҳар-давлат (Ватикан давлати) 1929 йилдаги чегарасида ҳозир ҳам мавжуд. Унинг ҳудуди 44 гектарни ташкил этади. Ватикан ҳудудида турли саройлар ва ибодатхоналар, шу жумладан, машҳур муқаддас Пётр собори, яъни католиклар оламининг Бош черкови жойлашган. Ватикан жами католик черковларининг маркази бўлиб, Рим папаси ана шу ердан туриб уларга раҳбарлик қилади.

Ватикан бошлиғи бўлган Рим папаси — мутлақ монархия ҳокимиятига эга. Папа кардиналлар, яъни руҳонийларнинг олий вакиллари ҳайъати томонидан умрбод муддатга сайланади. Папалик мансабига номзод бўлган руҳоний овозларнинг камида 2/3 қисмини ва яна ошиқча бир овоз олиши керак. Сайловдан утган номзод узининг илгариги номидан воз кечади ва ўзига янги ном олади. Бутунги кунда Рим папаси поляк руҳонийси Павел Иоанн II дир.

Ватиканнинг маъмурий ишларини папа тайинлайдиган кардиналлар комиссияси ва губернатор бошқаради. Черков ва сиёсий ишлар билан Рим курияси (ҳукумати) шуғулланади.

Кардинал — статс-секретарь курия бошлиғи (бош вазир) ҳисобланади, у айна пайтда ташқи ишлар вазири ҳамдир. Папа ҳузурида маслаҳат овозига эга бўлган ва вақти-вақти билан чақирилиб турадиган черков синоди иш олиб боради. Унинг таркибига католик черковларининг патриархлари ва митрополитлари, миллий епископ конференциялари, роҳиблик орденилари вакиллари ва шахсан папанинг ўзи тайинлайдиган шахслар киради. Ватикан бир қанча давлатлар билан дипломатик алоқа урнатган. У БМТ аъзоси. Ватиканнинг ўз байроғи, гимни, пули, маркази,

қамоқхонаси, жандармерияси, трибуналлари, разведка хизматлари бор. Ватиканда 3 мингга яқин хизматчи ишлайди, уз фуқаролигига эга.

Католицизм бугунги кунда ҳам христианликнинг энг кўп тарқалган оқимилигича қолмоқда. Католикларнинг асосий кўпчилиги Ғарбий Европа ва Лотин Америкаси мамлакатларидадир. Шунингдек, Польша, Венгрия, Чехия, Словакия, Куба, Болтиқбўйи давлатларида, Белоруссия ва Ғарбий Украинада ҳам католицизмга эътиқод қилувчилар мавжуд.

8. ПРАВОСЛАВИЕ: УНИНГ ТАЪЛИМОТИ, БАЙРАМЛАРИ ВА МАРОСИМЛАРИ

Православие (чин эътиқод) — христианликдаги уч асосий йўналишдан бири. Рим империяси 395 йилда бўлиниб кетгандан кейин, христианликнинг шарқий тармоғи бўлиб қолган ва 1054 йилда черков бўлиниб кетгач расмийлашган. У асосан Шарқий Европада ва Яқин Шарқда кенг тарқалган. Православие дастлаб Византия империясининг давлат дини бўлганлиги учун унинг тарихий тараққиёти хусусиятлари таъсирида бўлган. Бу ҳақда аввалги қисмларда тўхталганмиз.

Православие таълимотининг асослари христиан черковининг Никей (325 йилда) ва Константинопол (381 йилда) жаҳон Соборларида қабул қилинган эътиқод тимсолида таърифлаб берилган.

Ягона диний марказга эга бўлган католицизмдан фарқли ўлароқ, православиеда ягона диний марказ, черковларнинг ягона бошлиғи йўқ. Бу ҳол дунёвий сабаблардан ташқари, православиенинг илк христианликнинг полицентристик анъаналарига амал қилганлиги билан ҳам изоҳланади.

Ҳозирги вақтда православиеда 15 та автокафель (мустақил) черков мавжуддир. Булар — Константинопол, Александрия, Антиохия, Қуддус, Рус, Грузия, Серб, Румин, Болгар, Кипр, Эллада, Албан, Поляк, Чехия ва Америка черковларидир. Бу черковлар турли ижтимоий шароитларда иш курганлиги учун турли сиёсий йўналишга эга бўлиб, замоннинг долзарб муаммоларига турлича муносабат билдирадилар. Диний таълимот ва маросимларнинг янгиланиш жараёни ва замонга мослашуви даражаси ҳам уларда турлича кечади. Тартиботларидаги тафовутларга қарамай, барча

православие черковлари замоннинг долзарб муаммоларини баҳолашда, Экумен (дунёдаги барча христиан черковларини бирлаштириш) ҳаракатларида ўзаро ҳамкорлик қиладилар. Улар 1961 йилдан бери ўтказилиб туриладиган умумправослав кенгашларида қатнашмоқдалар.

Православие таълимотининг асосини Муқаддас битик (Библия) ва Муқаддас ривоят ташкил этади. Православие таълимотига кура ҳар ишга қодир ажралмас учта худо бор («Илоҳий Троица»). Бу худо, биринчидан, одам яшаб турган шу дунёни яратган Ота—худодир. Ота — худо кўзга куринадиган дунёни ва «нариги дунё» деб аталмиш кўзга куринмайдиган дунёни яратган.

Иккинчидан, Биби Марямдан муъжиза билан туғилган Ўғил — худо бор, у ўз тарғиботи учун Рим ноиб Понтий Пилат даврида қул-оёғидан салбга михланган, ўлгандан кейин яна тирилиб, осмонга чиқиб кетган. Ўғил — худо барча ўлик ва тирикларни сўроқ қилиш учун вақти келганда иккинчи бор ерга тушади.

Илоҳий Троицанинг (бир-биридан ажралмас ва бир-биридан мустақил) учинчиси — Ота — худодан бўлган Муқаддас руҳдир.

Православие таълимотига кура, худо — абадий, ҳаммага яхшилик қилувчи, ҳамма нарсадан хабардор, ҳамма жойда ҳозир, ўзгармас, ҳаммани хурсанд қилувчи, ҳаммани бахтиёр этувчи руҳдир. Худо бутун дунёни идора қилиб туради. Одам сочининг бир толаси ҳам худонинг иродасисиз тукилмайди. Худодан табиат ва жамият қоидаларини бузишни, баъзиларга раҳмдил ота, бошқаларга эса бераҳм жазоловчи бўлишни сураш мумкин.

Шунингдек, православиёда жаннат ва дузах, қиёмат ва охиратдаги ҳаёт, ажр туғрисидаги, дастлабки гуноҳ туфайли азоб-уқубатларга дучор қилинган инсониятни нажот топишига имкон берувчи Исо Масиҳнинг халоскорлик миссияси, черковнинг худо ва одамлар уртасидаги воситачилик роли ҳақидаги таълимотлар ҳам мавжуд.

Қиёмат ва охиратдаги ҳаёт ҳақидаги таълимотда жумладан бундай дейилади: «Тана ўлгандан кейин жонлар Исо олдида сўроқ беришдан аввал 40 кун давомида муайян синовдан ўтиши керак. Фаришта тақводорларнинг жонларини «Иброҳимнинг маскани»га олиб келади ва улар ана шу ерда «Тангри нур

сочиб турадиган», ором ва ҳузур бағишлайдиган жойда пировард фароғатни — худонинг доимий назарини кутадилар, улар умумий тирилиш вақтида жонлар барча таналар билан қушилгандан кейин шундай назарда мушарраф буладилар. Гуноҳкорларнинг жонлари эса дузахда ётади, улар бу ерда мусибат ва зулмат ичра энг сунгги кунларда Исо томонидан чиқариладиган охирги ҳукми кутадилар».

Православие троица билан бир қаторда, илоҳий мавжудотлар, руҳлар, фаришталар, авлиёлар ва ёвузлик қилувчи руҳлар ва шайтонларга ишонишни ҳам илгари суради.

Православиенинг ҳаёт маъноси ҳақидаги таълимоти мазмуни қисқача қуйидаги фикрларда ўз ифодасини топган: «Диндорлар — дунёвий ҳаётнинг барча меҳнатлари орасида, барча кўнгилхушликлар ва хурсандчиликлар орасида христианлик қалби билан ҳеч қачон шуни унутмасликлари керакки, дунёвий ҳаёт абадий ҳаёт йулидаги бир босқичдир ва бу туғрисидаги ташвишимиз бизнинг барча ташвиш ва меҳнатларимиз орасида биринчи турмоғи керак».

Православие илоҳиётчилари православие этиқодидаги ҳар бир кишининг 3 та туғилган куни булади, деган таълимотни илгари сурадилар. Биринчи туғилиш куни — бизнинг дунёга келган кунимиздир, лекин у кишининг ҳаётидаги муҳим кун эмас. Чунки бу одам яхши одам бўлиб чиқадими ёки ёмон одам бўлиб чиқадими — ҳали номаълум.

Инсон учун иккинчи туғилиш куни — у чўқинтирилган кундир. Бу кун биринчи кунга нисбатан муҳимроқдир. Чунки иккинчи туғилиш кунда инсон беҳиштда абадий ҳаёт кечириб учун ҳуқуқ олади. Бироқ, ўша одам яхши христиан бўлиб чиқадими ёки аксими — бу ҳам ҳали номаълум. Шунинг учун ҳам энг муҳим туғилиш куни — бу одамнинг улган куни. Чунки бу кунда улган инсоннинг тақдири, яъни унинг абадий машаққат чекиш учун дузахга тушиши ёки абадий фароғатда яшаши учун жаннатга тушиши масаласи ҳал булади.

Православиёда христианларнинг 7 сирли маросими алоҳида урин эгаллайди (таинства). Булар — чўқинтириш, нон ва вино тортиш, руҳонийлик унводини бериш, тавба-тазарру, миро суртиш, Муқаддас зайтун мойи суртиш, никоҳ маросимларидир. Бу маросимлар 1279 йилда Лионда бўлган католик собори-

да христианликнинг узил-кесил маросими деб белгиланган. Кейинчалик православие черкови ҳам бу маросимларни қабул қилган. Қуйида қисқача бу маросимларнинг мазмуни хусусида тўхталамиз.

а) **Чуқинтириш маросими.** Бу маросим христиан динининг энг асосий маросимларидан биридир, чунки бу маросим бажарилгач, инсон черков даргоҳига қабул қилинган ҳисобланади. Шу вақтдан бошлаб «чуқинтирилган» сўзи «христиан» сўзи билан тенг маъно касб этади.

Православие черковида бу маросим қуйидагича ижро этилади: янги туғилган болани черковга олиб келишади, бу ерда руҳоний унинг юзига қарата 3 марта куф-суфлайди, инс-жинсларга қарши афсун уқийди, шайтондан юз угиришга, уни пуфлашга ва туфлашга чақиради. Бу ишларнинг ҳаммасини бола номидан чуқинтираётган эркак ёки аёл бажо келтиради. Шундан кейин руҳоний болани уч марта сувга ботириб олади, унга зайтун мойи суркайди, бошидан бир тутам сочини кесиб олиб, унга ном беради. Одамнинг туғилган пайтиданоқ гуноҳкор эканлиги ҳақидаги ғоя, «дастлабки гуноҳ» тўғрисидаги ақида бу маросимга асос қилиб олинган. Чуқинтириш маросими натижасида инсон шаҳвоний, гуноҳли ҳаёт учун ўлиб, диний, муқаддас ҳаёт учун туғилади, деб таъкидлайдилар руҳонийлар.

Христианлик таълимотига кўра, одамлар дастлабки гуноҳга ботган одамзот ажлодидан гуноҳкор бўлиб туғилдилар. Чуқинтириш маросими эса ана шу гуноҳни ювиш учун хизмат қилади.

б) **Нон ва вино тортиш (причащение)** ҳам асосий маросимлардан бири. Черковнинг таълим беришчи, уни Исонинг ўзи шогирдлари билан бирга-ликда утказган махфий кечада белгиланган ва узини эслаб туриш учун шундай қилишни буюрган. Причащениенинг моҳияти қуйидагича:

Христианлар нон билан винони тановвул қилар эканлар, бу билан улар Исонинг танаси ва қонини татиб кўрдик, энди худога яқинроқ, қондошроқ бўлдик, деб ҳисоблайдилар. Бу маросим литургияда, яъни эрталабки ёки тушқи ибодатда асосий урин эгаллайди.

в) **Руҳонийлик унвонини бериш маросими (священство)** — руҳонийлик мартабасига кўтарилиш билан боғлиқ маросимдир. Диний таълимотга кўра,

руҳоний буладиган шахсинг бошига епископ қул теккизгандан кейин, гуё у «муқаддас рух»нинг алоҳида марҳамати билан одамлар ўртасидаги воситачилик хусусиятига эга бўлади. Руҳоний унвони 3 даражага (дьякон, пресвитер ва епископ) эга.

г) Тавба-тазарру қилиш маросими — христианликда кенг ёйилган тазарру изҳор қилиш маросимидир. Тавба қилувчи шахс олдиндан бунга тайёргарлик кўради, яъни даҳшат ва пушаймонлик туғдириш учун махсус жиҳозланган черков ибодатхоналарига боради. Шундан кейин диндор тавба қилади, яъни руҳонийга ўзининг ҳамма гуноҳларини оқизмай-томизмай сузлаб беради, «бузуқ ниятлари» ва шубҳаларини айтади. Руҳоний диндорга насиҳат қилиб, уни тўғри йўлга солади ва муқаддас руҳнинг кучи билан уни гуноҳлардан пок қилади.

д) Миро суртиш маросими (миропомазание) чуқинтириш маросими билан бевосита боғлиқдир. Черковларда чақалоқлар чуқинтирилгандан кейин, уларга хушбуй мой (миро) суртилади. Шундай қилинганда, инсон илоҳий мурувватга эришади, деб таълим берилади христианликда.

е) Муқаддас зайтун мойи суртиш маросими (елеосвящение) — бу, беморнинг пешона, ёноқ, лаб, кўкрак ва қўлларига муқаддаслаштирилган зайтун мойи суртиш билан боғлиқ маросимдир. Бу маросим, черков таълимотига кўра, инсоннинг жисмоний ва руҳий касалликларини даволайди, айти пайтда тавбасига таяниб улгурмаган бандаларини гуноҳларидан халос этади.

ё) Никоҳ маросими — черков никоҳидан ўтиш даврида амалга оширилади. Бу маросим XVI асрда пайдо бўлган. Черков таълимотига кўра, бўлажак эрхотин меҳроб олдида бир-бирларига содиқлик ҳақида ваъда берар эканлар, бу маросимни ўтказиш орқали болаларнинг эсон-омон туғилиши ва христиан тарбияси кўришдан иборат соф яқдилона худонинг марҳаматига эришади. Худонинг ўзи одамларнинг никоҳ иттифоқини ҳимоя қилади. Черковнинг таъкидлашича, никоҳда асосий нарса ҳуқуқий ёки иқтисодий жиҳат эмас, балки ахлоқий жиҳатдир. Айти пайтда, бу ахлоқий жиҳат диний жиҳат билан айнан бир нарса. Шунинг учун ҳам никоҳ маросимини ўтказмай туриб чинакам ахлоқий, оилавий муносабатларнинг бўлиши мумкин эмас.

Христианликда булардан ташқари, жуда мураккаб дафн маросими, бутларга, крестга, шаҳидларга ва бошқа авлиёларга сажда қилиш каби маросимлар ҳам мавжуд.

Барча динларда бўлганидек, христианликда, шунингдек, унинг йирик йўналишларидан бири — православиеда диний байрамлар алоҳида ўрин тутди.

Православие байрамлари улуғлаш объектларига қараб — Исо, Биби Марям ва авлиёлар шарафига ўтказиладиган байрамларга: тантанаворлиги жиҳатидан — улуғ, ўрта ва кичик байрамларга; ўтказиш вақти жиҳатидан — сурилмайдиган, яъни ойнанинг бир хил санасига тўғри келадиган, ҳам суриладиган, яъни пасха кунларига қараб календарь кунлари бўйлаб алмашилиб турадиган байрамларга бўлинади.

Улуғ байрамлар рўйхати Пасхадан бошланади, ундан кейин 12 байрам туради. Черков Исони хатна қилиш, ҳомийлик байрами, Иоанн Крестителнинг туғилиши, Иоанн Креститель бошининг кесилиши, ҳаворийлар Пётр ва Павел куни байрамларини ҳам улуғ байрамлар қаторига киритади. Авлиёларга бағишланган православие байрамлари ҳаддан ташқари кўп. Масалан, Николай чудотворецга 2 байрам бағишланган. Шунингдек, Илья пайгамбар (Илья куни), Георгий победоносец (Егорь куни) ва бошқаларга бағишланган байрамлар мавжуд.

Кўпгина байрамлар мўъжизакор иконаларга бағишланган. Престол байрамлари алоҳида ажралиб туради.

Кўйида юқорида санаб ўтилган байрамларнинг энг муҳимлари ҳақида тўхталамиз.

Пасха байрами — крестга тортилган Исонинг мўъжизавий тирилиши хотирасига бағишланган байрамдир. Христиан черковининг 325 йилда Никеяда ўтказилган жаҳон собори қарори билан унинг ўтказилиш вақти белгиланган. Христианлар пасхаси баҳорги кеча-кундуз тенглиги ва ундан кейинги тўғри келувчи ой тулган вақтнинг биринчи якшанбасида ўтказиладиган бўлган. Пасха суриладиган байрам ҳисобланади. Пасхани байрам қилиш кунини аниқлаш мақсадида махсус жадвал (пасхалия) тузиб чиқилган.

Исонинг туғилиш байрами (Рождество Христово).

Исо туғилган куни (Рождество) черков ҳасти ва диндорларнинг турмушида муҳим урин эгаллайди. Бу байрам асосида худо — уғил Исонинг бокира Биби Марямдан илоҳий туғилиши ҳақидаги Инжил таълимоти ётади. Католик черкови бу байрамни ҳар йили 25 декабрда (Россия эса 7 январда) нишонлайди. Исо туғилган кунга бағишланган бу байрамни черков христианлик пайдо бўлган дастлабки асрларга олиб бориб тақайди. Черков таълимотига кўра, бу байрам Уғил — худо Исо шарафига белгиланган. Дастлабки беш асрда христианлар Исонинг туғилган йилини белгиллаган эмаслар, йил ҳисоби эса у вақтларда, масалан, Римда императорларнинг ҳукронлик қилган йиллар буйича олиб борилад эди. Фақат VI асрда монах Дионисий Кичкина Пасха ҳисоби учун жадвал тузиб чиқаётганда йил ҳисобини Исо туғилган кундан бошлашни таклиф этган. Унинг тахминига кўра, бу воқеа гўе Римга асос солинганидан бошлаб 753 йилнинг декабрида содир бўлган. У 754 йилни милонинг биринчи йили деб ҳисоблашни таклиф этган. Шундай қилиб, христиан эраси аста-секин барча дунёвий календарларга ёйила борган ва сингиб кетган. Россияда Исонинг туғилганидан бошланадиган йил ҳисоби Пётр I томонидан фақат 1700 йилдагина жорий этилган.

Исонинг туғилиши байрамида Исонинг инсоният гуноҳини ювиш ва унга халос бўлиш йулини кўрсатиш учун туғилганлиги ҳақидаги таълимот асосий урин эгаллайди.

Дин тарғиботчиларининг таъкидлашича, Исонинг туғилиши билан ижтимоий келиб чиқиш ёки жамиятдаги мавқеидан қатъи назар, барча одамлар учун нажот йули, абадий ҳаёт ва жаннатда роҳат-фароғатга эришиш имконияти очилган.

Байрам кунлари христиан оламида давлат муассасаларида ва парламентларда рождество таътиллари берилди, тантанали ибодатлар утказилди.

Исони чўқинтириш байрами асосида Инжилдаги Исонинг Йордан дарёсида Иоанн Креститель томонидан чўқинтирилганлиги ҳақидаги таълимот ётади. Бу байрам 6 январда нишонланади. Бу байрам худонинг зухур бўлиши байрами деган ном билан ҳам аталади. Бунга — Исо чўқинтирилиши пайтида худо — муқаддас руҳ кабутар шаклида осмондан тушган деган таълимот асос бўлган. Исо худди шу

чүқинишдан бошлаб ваъз ўқиб, уз шогирдлари билан халқ онгини ёритиб маърифатли қила бошлаган.

Учрашув байрами (Сретение) асосида христианликнинг Симеон номли бир қариянинг ота-оналари Исони урф-одатга кўра, Қуддусдаги ибодатхонага олиб келишганида, Исо билан учрашганлиги ҳақидаги Инжил ҳикояти ётади. Ана шу учрашув байрамга асос қилиб олинган (байрамнинг учрашув деб аталиши шундан). Симеон бу бегуноҳ гўдак «одамларни халос этади» деб башорат қилган, дейилади Лука «Инжил»ида. Бу байрам VI асрда жорий этилган ва ҳар йили 2 февралда нишонланади.

Илоҳий хушxabар байрами — асосида фаришталар бошлиги Гавриилнинг Биби Марямга келажакда илоҳий фарзанд кўриш тўғрисидаги хушxabарни маълум қилганлиги ҳақидаги Инжил нақли ётади. Православие илоҳиётчилари буни инсониятнинг нажотга эришишидаги энг муҳим воқеалардан бири, шу кунни худо билан одамларнинг сирли мулоқотда бўлишига асос солинди, деб таъкидлайдилар. Бу байрамнинг диндорлар учун алоҳида аҳамиятли эканлиги сабаби ҳам ана шунда. Бу байрам Исонинг туғилиши байрами мустақил равишда нишонлана бошлангандан кейин IV асрда жорий бўлган. Биби Марям Исога ҳомиладор бўлган кун, яъни Исо туғилишидан 9 ой олдин, яъни 25 мартда нишонланади.

Исонинг Қуддусга кириши байрами — Пасха арафасидаги охирги якшанба кунини нишонланади. Бу байрам Инжил тарихидаги воқеа — Исонинг Қуддусга кириши, бу шаҳар аҳолисининг худо фарзандини қутлаб, унинг йўлига пальма шоxларидан поёндоз ташлагани шарафига бағишланган. Бу байрам IV асрда жорий этилган. Бу байрам черков учун диндорларга ҳамма Исони худди қуддусликлардек очиқ кўнгиллик билан қабул қилишлари лозим, деган фикрини тарғиб этишда муҳим восита бўлиб хизмат қилган.

Исонинг осмонга кўтарилиб кетиши байрами — Пасхадан кейин 40-кунини нишонланади. Бу байрамга қатлдан кейин тирилган Исонинг Арши аълога кўтарилганлиги ҳақидаги таълимот асос қилиб олинган.

Христианлик Исонинг осмонга кўтарилиб кетганлиги тўғрисидаги таълимотдан Исонинг илоҳийлигини таъкидлаш учун фойдаланган. Мазкур байрамнинг мақсади — барча тақводорларга ўлимидан кейин тири-

лиши мумкинлигини тасдиқлашга диндорларни ишонтиришдан иборат бўлган.

Исо қиёфасининг узгариши байрами — ҳар йили 6 августда, Лука «Инжили»да тасвирланган, гуё ҳақиқатда юз берган Исонинг янги қиёфага кириши шарафига байрам қилинади. Инжилда таъкидланишича, бир куни Исо тоғда ўз шогирдлари билан ибодат қилаётганида, унинг қиёфаси бирдан узгариб, кийимбоши оппоқ бўлиб кетган ва шу лаҳзада «Бу — менинг суйган фарзандим, унга қулоқ солинглар» деган худонинг овози келади. Православие илоҳиётчиларининг айтишларича, бу билан Исо узининг илоҳий моҳиятини намоён этиб, жуда катта муъжиза кўрсатган. Албатта, бу фикрлар художуйлар орасида Исо нуфузини кутармай қолмас эди. Мазкур байрам ҳам IV асрда жорий этилган.

Биби Марямнинг туғилиши байрами — ҳар йили 8 сентябрда нишонланади. Байрамнинг аҳамияти черковнинг инсониятга халоскор Исони берган илоҳий онага бўлган эътибори билан белгиланади. Бу байрам V асрнинг иккинчи ярмида расм бўлган.

Уша пайтда Биби Марямнинг маълум даражада тулиқ «таржимаи ҳоли» тузиб чиқилган. Бу байрам черковга динга ишонувчиларга улуг тақводорлар йулидан боришга интилиш керак, деган фикрни сингдиришга хизмат қилган. Бу улуг тақводорлар орасида Биби Марям етакчи уринда бўлган. Айниқса, у аёллар уртасида оммалашиб кетган. Улар Биби Марямни худо ҳузурда аёлларга ҳомийлик қилувчи деб ҳисоблаганлар. Байрамнинг асосий мазмунини ҳам ана шу гоё ташкил этади.

Исони салбга тиклаш байрами — 14 сентябрда нишонланади. Христианлик таълимотига кура, Рим императори Константиннинг онаси Елена IV асрда Исонинг оёқ-қўли михланган хочни топган ва бунинг шарафига байрам жорий этилган. Бу хоч кейинчалик Қуддус яқинидаги Голгофа тоғига тикланган. Кейинчалик бу хоч топилган жойга ибодатхона қурилган. 335 йилнинг 13 сентябрида уни муқаддастлаштириш маросими ўтказилган. Шундай қилиб, бу байрам келиб чиққан. Байрамнинг асосий гоёси — инсон Исо каби ҳаётда салб йулини босиб утади, бу йул уни нажот топишга олиб келади. Бу байрамга оид ваъзларда салб номи, роли, ҳар бир диндор Исо каби ўз хочини олиб юриши зарурлиги, одамлар халоскор-

нинг иродасига бутунлай умид қилишлари лозим, деган фикр сингдирилади.

Биби Марямнинг ибодатхонага кириш байрами — бу байрам православиеда Исо Қуддус ибодатхонасига кириб келишига бағишланган. У бу ерга ота-онаси томонидан олиб келинган. Черковнинг фикрича, Марямнинг ота-онаси диндорлар учун намуна бўлмоғи керак, улар ўз фарзандларини жуда ёшлигиданоқ христиан динидан хабардор қилишлари, черков расм-русумлари ва анъаналари билан таништиришлари лозим. Бу байрам диний жамоаларни ёшлар ҳисобига тулдиришда муҳим роль уйнайди.

Биби Марямни хотирлаш байрами — 15 августда Биби Марямни хотирлаш куни, унинг ҳаёт йўлининг ниҳоясига етиши сифатида нишонланади.

Биби Марямнинг ўлими туғрисидаги черков фикрлари IV асрнинг иккинчи ярмида вужудга келган. IV аср урталарида христиан ёзувчиси Епифаний Кипрский Биби Марямнинг ўлими туғрисида ҳеч қандай маълумот йўқ, «у ўлганми ёки ўлмаганми, дафн қилинганми ёки дафн қилинмаганми», маълум эмас, деб ёзган эди. Кейинроқ «Биби Марямнинг ўлими туғрисида» номли китоб пайдо бўлган. Унда Биби Марям ҳаётининг охириги даври ва ўлими баён қилинган.

9. ПРОТЕСТАНТИЗМ

а) Реформация ҳаракати ва протестантизмнинг вужудга келиши

1517 йилда Германияда бутун аҳоли черковни реформа (ислоҳ) қилишни талаб қилиб чиққан ҳаракат бошланди. Бу ҳаракат тарихга «Реформация» номи билан кирган.

Реформация ҳаракатининг йулбошчиларидан бири Мартин Лютер Германияда католик черковини реформа (ислоҳ) қилишни талаб қилиб чиқди. Унинг католик черкови кирдикорларини қоралаб чиқиши Реформация ҳаракатини бошлаб берди. У Виттенберг шаҳридаги черков эшигига ўзининг динга ишонувчиларга қарата ёзган хитобномасини — 95 моддадан иборат тезисларини ёпиштириб қўйди. Бу хитобномада М.Лютер папанинг гуноҳларни кечиш ёрлиқлари — индульгенциялар сотишини қоралади, Германиядаги

черковни Рим папаси қарамоғидан озод этишни талаб этди. Лютернинг бу фикрлари бутун Германияда хайрихоҳлик билан кутиб олинди.

Тезда бутун Германияда католик черковининг зулмига ва зўравонлигига қарши оммавий ҳаракат авж олиб кетди. 1525 йилда эса бу ҳаракат деҳқонларнинг феодал зулмига қарши урушига айланиб кетди.

Халқ ҳаракатининг авж олиши мулкдор синфларнинг бирлашувига олиб келди. Князлар, феодаллар ва руҳонийлар биргалашиб деҳқонлар урушини қонга ботирдилар. Немис шаҳар буржуазияси эса хойнлик қилди.

Гарчи халқ оммаси енгилган булса-да, Германияда католицизмнинг ҳукмронлигига барҳам берилди.

1526 йилда Шпейер рейхстаги немис лютерчи-князлари талаби билан ҳар бир немис князи ўзи ва фуқароси учун хоҳлаган динни танлаш ҳуқуқига эга эканлиги тўғрисида қарор қабул қилди. Бироқ, 1529 йилда 2-Шпейер рейхстаги бу қарорни бекор қилди. Бунга қарши Германиянинг бир қанча шаҳарлари ва 5 князи «протест» (норозилик) билдиришди (протестантизм ана шу сўздан келиб чиққан). Улар «Протестация» деб аталган ҳужжатга, яъни руҳоний ва дунёвий феодалларнинг умумгерман съезди лютерчиликнинг тарқалишини чеклаш ҳақида қабул қилган қарорга қарши протестга имзо қўйдилар. Бу 5 князга протестантлар деб ном берилди. Протестант князлар 1555 йилда Рим билан битим тузишга муваффақ бўлдилар, унга кўра, энди ҳар бир князь ўз фуқаролари билан исталган динни (лютерчилик ёки католицизмни) танлаб олиш ҳуқуқига эга бўлдилар. Шу вақтдан бошлаб М.Лютер, Реформациянинг барча тарафдорлари протестантлар деб, янги черков эса протестант черкови деб атала бошланди. Шундай қилиб, христианликда учинчи асосий йўналиш — протестантизм вужудга келди.

Реформация фақат Германиягагина эмас, балки бошқа давлатларга ҳам ёйилди. XVI асрнинг урталарига келиб Швейцария, Англия, Швеция, Дания ва Норвегия давлатлари ҳам католицизмдан чиқдилар. Протестантизм Бельгия, Голландия ва Францияга ҳам кириб борди. Шарқий Европадаги Чехия, Венгрия ва Польшага ҳам ёйилди. XVII асрдан бошлаб у Шимолӣ Америкага ва Европа давлатларининг бошқа мустамлакаларига ҳам кира бошлади.

1948 йилда жаҳон 44 мамлакатининг 147 протестант черковини бирлаштирган жаҳон черковлари кенгаши тузилди.

б) Протестантизм таълимоти ва маросимларидаги асосий фарқлар

Протестантизм ҳам худднинг борлигини, унинг уч қиёфада намоён бўлиши, жоннинг улмаслиги, жаннат ва дузах ҳақидаги, ваҳий ва бошқалар тўғрисидаги умумхристиан таълимотини эътироф этади. Шу билан бир вақтда протестантизм қуйидаги 3 та янги қонидани жорий этди:

- шахсий эътиқод билан нажот топиш;
- динга ишонувчи барча кишиларнинг руҳоний бўлиши мумкинлиги;
- Инжилнинг олий нуфузи.

Протестантизм таълимотига кўра, дастлабки гуноҳ инсон феъл-атворини бузди, уни яхшилик қилиш қобилиятидан маҳрум этди. Шунинг учун у хайрли ишлар, сирли маросим ва аскетизм (таркидунёчилик) йўли билан эмас, балки бандалар гуноҳини сўраб олиш учун қурбон бўлган Исога шахсий эътиқод йўли билан охиратда гуноҳлардан фориғ бўлиши мумкин.

Чуқинтирилган ҳар бир христиан ўзини худо билан илоҳий мулоқотда бўлишга бағишлайди, черков ёки руҳонийларнинг воситачилигисиз ҳам ибодат қилиш ҳуқуқига эга бўлади. Шунингдек, протестантизм католик черкови гуноҳдан холи, Рим папаси бирламчи, деган таълимотларни рад этади. Руҳоний билан қавмлар ўртасидаги ақидавий фарқни тан олмайди, черков иерархиясини инкор этади. Протестантизмда руҳоний қавмларнинг тавбасини қабул этиш ва уларни гуноҳлардан фориғ этиш ҳуқуқидан маҳрум этилган. Айни пайтда руҳоний жамоага ҳисоб беради.

Протестантизм «савоб ишлар» захираси, аъроф, у дунё ҳузур-ҳаловатлари ҳақидаги таълимотларни ҳам рад этади.

Протестантизм христианлик маросимларига ҳам жиддий ўзгартиришлар киритган. Хусусан, у католикларнинг дабдабали маросимларини бекор қилди. «Таинства» маросимларидан фақатгина чуқинтириш ҳамда нон ва вино тотиш маросимини қолдирган.

Улганларга бағишлаб дуо уқиш, азиз-авлиёларга сизиниш, улар шарафига турли-туман байрамлар утказиш, муқаддас иконаларга топиниш бекор қилинди. Ибодат уйлари ортиқча ҳашамлардан холи қилинди, қунгироқлар олиб ташланди.

Протестантизм черковни дунёвийлаштиргач, монастирлардан ва роҳибликдан ҳам воз кечди. Ибодатлар ниҳоятда соддалаштирилди, ваъз, дуо ва псаломларни (диний қасидалар, диний ашулалар) куйлаш она тилида утказиладиган бўлди. Библия она тилига таржима этилди, уни ўрганиш ва шарҳлаш гуноҳ ҳисобланмайдиган бўлди.

Христианлик ўз тарихида руй берган барча мураккабликларга қарамай, мана 2000 йилдирки, вақт синовига бардош бериб келмоқда. Бугунги кунда христиан дини ҳам бошқа жаҳон динлари каби Ер юзида мустаҳкам тинчлик, турли миллатга, диний эътиқодга мансуб халқлар ўртасида биродарликни, ўзаро ҳурмат, тенглик, тотувлик идеалларини тарғиб этиш ва мазкур идеални рўёбга чиқариш тарафдори ва бу ишларга дин арбоблари ҳам муносиб ҳисса қушиб келмоқдалар.

ИСЛОМ ДИНИ ТАРИХИДАН

1. ИСЛОМ ДИНИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА УНИНГ
ЖАҲОН ДИНИГА АЙЛАНИШИ

Ислом дини жаҳон динлари ичида энг ёш диндир, эътиқод қилувчилар сони жиҳатидан эса христианликдан кейин иккинчи ўринда туради. Йил сайин бу динга эътиқод қилувчилар сони ортиб бормоқда.

Ислом дини VII асрда Арабистон яриморолида (ҳозирги Саудия Арабистони) пайдо бўлди. Бу орол араб тилида «Жазират ал-Араб», яъни арабларнинг яримороли деган маънони англатади. Туркий халқлар ва эронликлар «Арабистон» деб атайдилар.

«Ислом» сўзи қуйидаги маъноларни англатади:

1. Итоат ва буйсуниш.
2. Ихлос ва турли офатлардан саломат бўлиш.
3. Сулҳ ва омонлик.

Ислом — Аллоҳ ягона деган эътиқод билан унга буйсунмоқлик, итоат этмоқлик ва бутун қалб билан унга ихлос қилмоқлик ва Аллоҳ буюрган диний эътиқодга имон келтирмоқлик демакдир.

Аллоҳга итоат қилган ва Аллоҳ юборган пайгамбарларга эргашган киши мусулмон (муслим — садоқатли) дейилади.

Исломнинг пайдо бўлиши VI аср охири — VII аср бошларида Арабистон яриморолида юз берган ижтимоий-иқтисодий аҳвол билан бевосита боғлиқдир. Хуш, бу ижтимоий-иқтисодий аҳвол нималарда ўз ифодасини топган эди?

Аввало, арабларнинг катта-кичик қабила ва уруғларга булиниб кетганлигида. Бундай булиниш — улар уртасидаги доимий узаро урушларнинг асосий омилига айланган эди. Бу урушлар фақатгина вайроналик келтирмоқда эди, холос.

Иккинчидан, қўшни давлатлар — Византия империяси, Сосоний Эрони ва Ҳабашистон Арабистон яриморолида сиёсий бирликнинг йўқлигидан фойдаланиб, доимий равишда бу улкага ҳужум қилардилар, арабларни асоратга солардилар. Шундай қилиб, VII асрда араблар ягона давлат барпо этишини давр ҳам тақозо этмоқда эди. Сиёсий жиҳатдан бирлашиш,

яъни ягона Араб давлатини вужудга келтириш — халқнинг кучини ташқи босқинчиларга қарши кураш учун бирлаштириш ҳамда ўзаро ички урушларга барҳам бериш вазифасини ҳал этиш лозим эди. Бундай сиёсий бирлашув у даврда фақатгина яккахудолик дини орқалигина, ягона худо шиори остидагина амалга оширилиши мумкин эди, холос. VII асрда эса Арабистонда кўпхудолик динлари мавжуд эди.

Айни пайтда, шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, кўпхудолик вужудга келаётган ва аста-секин ўзига тараққиёт йўлини очиб бораётган янги тузум — феодализм жамиятнинг ижтимоий ва сиёсий талабларига ҳам мувофиқ келмас эди.

Юқорида санаб утилган омиллар Ислом вужудга келишининг объектив шарт-шароитларини ташкил этади.

Исломнинг пайдо булишига муайян гоъвий муҳит — биринчидан, араблар миллий онгининг уйғонганлиги, иккинчидан, ҳанифлар (чинакам эътиқод қилувчилар, ҳақиқат изловчилар)нинг диний ҳаракати ҳам қулай шароит яратган эди. Ҳанифлар араб қабилаларини бирлаштириш жараёнининг гоъвий ифодачиси ҳам эди. Ҳанифийликнинг марказий гоъясини — якка худога ишониш, қабила худоларига ва маҳаллий худоларга сифинишдан воз кечиш ташкил этарди. Ҳанифийлар ўз тарғиботларида арабларни «огир аҳволдан қутқарувчи халоскор»нинг келиши яқинлашиб қолганлигини хабар берар, илоҳий қудратнинг ҳукмини сабр билан кутиб туриш лозимлигини уқтирар эдилар. Улар ҳар нарсани ягона худонинг қудрати, унинг марҳамати ёки газаби билан боғлар эдилар. Ижтимоий адолатсизликдан, чет эл босқинчилари, қулдорларнинг асоратидан безор бўлган қулларнинг, огир аҳволда яшаган араб оммасининг қалбида «ягона Аллоҳнинг адолати», «Халоскорнинг келиши», «Дунёнинг охири» ҳақидаги тарғиботлар муайян туйғу, унга ишониш ҳисларини уйғотган.

Хуш, нима учун айнан Макка Исломнинг шаклланган, тарғиб этилган жойи булди? Арабистон яриморалининг Макка, Мадина, Тоиф, Хайбар сингари бир қанча энг муҳим шаҳарларини ўз ичига олган қисми қадимдан Ҳижоз деб аталган. Ҳижоз асосан тоғли ўлка булса-да, ундан қадимги дунёда машҳур булган халқаро савдо йўли утган эди. Бу карвон йўлининг қачон пайдо булганлиги маълум эмас. Баъзи манбалар — бу йул

«сахро кемаси» деб ном олган туя қулга ургатилган вақтдан пайдо булганлигини таъкидлашади. Деярли 2000 километрлик бу йулда, табиийки, дам олиш, сув ва озик-овқат олиш учун муайян карвонсаройлар булган. Вақтлар утиши билан бу карвонсаройлар шаҳарларга айланган.

Милоднинг VI асрида Арабистон яриморолида ҳукм сурган давлатлар қулагач, мазкур карвон йулининг марказида жойлашган Макка Арабистон шаҳарларининг энг йириги ва аҳамиятлиси булиб қолган. У деярли ҳамма томони дарали тоғлар билан уралган водийда жойлашган. Шунинг учун ҳам бу ерда ҳеч қачон шаҳар атрофига девор қуриш зарурати булмаган. Шаҳарни ташқи ҳужумдан ҳимоя қилиш учун дарага соқчилар қўйилишининг ўзи кифоя қилган. У ердаги Аллоҳ қудрати билан яратилган деб ҳисобланувчи Замзам қудуғи, Каъба бора-бора Маккани арабларнинг муқаддас жойига айлантирган, унинг шуҳратини орттирган. Маккада ҳеч қандай археологик ишлар олиб борилмаганлиги учун унинг ёшини аниқлашнинг имкони булмаган. V—VI асрларда Арабистон яриморолидаги давлатлар (Ғассонийлар, Лаҳмийлар, Кинда ва Ҳимёр) инқирозга юз тутганлиги, сўнгра умуман тарих саҳифасидан йўқолиб кетганлиги Маккага қўл келган. Арабистонга қўшни буюк давлатлар — Византия ва Эроннинг яриморол жануби ва шимолида ўз ҳукмини урнатгани ҳам Макка фойдасига хизмат қилган. Бу даврда Маккада қурайш қабиласи ҳукмронлик қиларди. Бутун қурайш уруғларининг ҳурмат-эътиборини қозонган шахс Ҳошим эди. Бу ҳурмат-эътиборга у оддий халққа, йўқсилларга хайр-эҳсон қилиш, қурбонликка моллар сўйиб уларни боқиш ҳисобига эришган эди.

Ҳошимдан сўнг унинг ўғли Абд ал-Муталлиб ҳам катта нуфузга эришган. У анча вақтдан бери яроқсиз ҳолга келиб қолган Замзам қудуғини қайта тиклаган. Макка аристократияси савдо йўллари атрофида яшаётган бадавийлар билан янгича муносабат урнатганлар. Масалан, илгари қабила бошлиқларига карвоннинг хавфсизлиги учун ҳақ тўланган булса, энди улар билан савдодан олинадиган фойдага шериклик ҳақида битимга келишилган. Бу эса бадавийларни оддий қуриқчилардан шерикларга айлантирган. Савдосотиқ ишлари Макка тараққиётининг усишига олиб келди.

Макканинг тинч-осойишта ҳаётида бир воқеа юз бердики, у аҳолининг хотирасида учмас из қолдирган. Бу воқеа — Жанубий Арабистонни эгаллаб турган босқинчи ҳабашларнинг 570 йилда Маккага қарши юриши эди. Бу юришнинг сабаблари ҳақида адабиётларда қуйидаги фикрлар илгари сурилади:

1) Санъода (Яманда) ҳабашлар қурган черковни араблар «ифлослагани» учун жазо бериш мақсади;

2) Каъбани вайрон қилиб, арабларнинг нигоҳини Санъода қурилган христиан черковига қаратиш мақсади;

3) Савдо рақобати.

Ҳабаш аскарлари филдан фойдаланганлиги маккаликларга қаттиқ таъсир кўрсатган. Шунинг учун шаҳар аҳолисининг аксарияти шаҳарни ташлаб тоғларга қочиб кетишган. Абд ал-Муталлиб ва бошқа бир қанча нуфузли маккаликлар ҳабашлар билан музокара олиб боришга ҳаракат қилганлар. Аммо қуйидаги бошқа икки муҳим сабаб Маккани ҳужумдан сақлаб қолган:

— ҳабашлар ёллаган бадавий араб жангчиларининг муқаддас ҳисобланган Макка ҳудудига қурол билан киришдан бош тортганлиги;

— ҳабашлар армиясида чечак касали тарқалганлиги.

Қуръони каримнинг «Фил» сурасида бу воқеа қуйидагича изоҳланган:

«1. (Эй Муҳаммад), Парвардигорингиз фил эгаларини қандай (ҳалок) қилганини курмадингизми?

2. У зот уларнинг (Каъбатуллоҳни вайрон қилиш учун қўллаган барча) ҳийла-найранглариини барбод қилмадимми?

3—4. У зот уларнинг устига сополдан булган тошларни отадиган тўп-тўп қушларни юбориб,

5. Уларни (қурт-қумурсқалар томонидан) чайнаб ташланган сомон каби (илма-тешик) қилиб юборди».¹

Қандай булганда ҳам, ўз ҳимояси учун битта ҳам камон отмаган Макка аҳолисининг обрўси бу воқеадан сўнг янада ортиб кетди, қурайш қабиласи шарафли «ал-Илоҳи», худо ёрлақаган қабилани номини олди. Макка зодагонлари ичида Абд ал-Муталлиб (Муҳаммад Пайғамбарнинг бобоси) ҳабаш лашкарбошиси билан учрашганлиги туфайли энг катта обрў

¹ Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Т., 1992 йил. 523-бет.

қозонди. Қолаверса, у ҳабашлардан келган улжанинг талай қисмини ўзига олди, бу эса унга йуқсил қабиладошларига хайр-эҳсон қилиш имконини берди. Қурайш қабиласи орасида Муҳаммад Пайгамбар ажодлари обрусининг юқори бўлганлиги кейинчалик Пайгамбар тақдирида беқиёс катта роль уйнаганлигининг асоси бўлганлиги инкор этиб бўлмас ҳақиқатдир.

Ҳабашлар Макка юришида муваффақиятсизликка учраган бўлсалар-да, улар Жанубий Арабистонда қарвонларга ҳужум қилаверганлар. Натижада, савдогарлар Европага борадиган савдо йулларини ташлаб, Макка ҳудудидаги хавфли жойларни айланиб ўтиб, Ҳиндистонга қатнашга мажбур бўлганлар. Бунинг натижасида савдо тушқунликка юз тута бошлаган. Аҳолининг иқтисодий аҳволи ёмонлашган, савдогарлар синган, ҳунармандлар қашшоқлашган, чорвачилик ҳужалигининг маҳсулотларига талаб камайган. Эндиликда Макка зодагонлари судхўрликни кучайтирганлар (эҳтимол, кейинчалик Қуръонда судхўрлик қораланганлигига шу омил сабаб бўлгандир). Бундай оғир аҳволдан қутулишнинг йўли — барча араб қабилаларини бирлаштириш асосида ягона, кучли давлат барпо этиш орқали жаҳон майдонига чиқиш эди. Бу вазифани ягона худоликка асосланган мафкурасиз ҳал этиб бўлмас эди. Шундай шароитда Ислом дини вужудга келди. Унинг асосчиси кейинчалик Пайгамбар (Расулulloҳ) деб ном олган Муҳаммад ибн Абдуллоҳ (570—632) бўлди.

2. ИСЛОМ ДИНИ ТАЪЛИМОТИ, УНИНГ ТАРКИБИ, МАРОСИМЛАРИ ВА БАЙРАМЛАРИ

Ислом дини таълимоти унинг муқаддас китоби — Қуръони каримда баён этилган.

Ислом таълимотича, Қуръон Аллоҳ томонидан фаришта Жаброил орқали Муҳаммадга ваҳий¹ қилинган.

Ислом таълимотининг асосини иймон, ислом ва эҳсон ташкил этади. Иймон (эътиқод, ички ишонч) 7 ақидага асосланади. Булар: 1) Аллоҳга; 2) Фаришталарга; 3) Муқаддас китобларга; 4) Пайгамбарларга; 5) Охиратга; 6) Тақдирга; 7) Ўлгандан кейин тирилишга ишонишдир.

¹ *Ваҳий* — худо томонидан юборилган ва унинг хоҳиш-иродаси ифодаладиган ҳақиқатларни одамларга муъжизавий йул билан билдириш.

АЛЛОҲ — дунёдаги барча мавжудотларни яратган. Оламда юз берган ва келажакда юз берадиган барча воқеа ва ҳодисалар, дунёнинг тугаши ва охиратгача Аллоҳ томонидан белгиланган ва унинг иродаси билан содир бўлади. Аллоҳни ҳеч ким бор қилган эмас, у узидан-ўзи бордир. Аллоҳ бирдир, яккадир, ёлғиздир. Унинг шериги, тенгдоши, ухшаши, ўгли, қизи, ота-онаси, қариндоши, эр ёки хотини йўқ. У улмайди, ухламайди. У билувчидир, у билмайдиган бирор иш йўқ. У хоҳловчидир, ҳар ишга қодирдир, кўрувчидир, эшитувчидир, сўзлагувчидир, яъни Қуръондаги барча оятлар Аллоҳникидир. Аллоҳ бўлдирувчидир, тарбия қилувчидир, туғрилиқ қилувчидир. Аллоҳда ҳеч қандай нуқсон ва камчилик йўқдир. У ҳамма ерда ҳозир. Аллоҳ емайди, ичмайди, касал бўлмайди.

ФАРИШТАЛАР — Аллоҳ таолонинг ниҳоятда итоатлик, ҳеч бир гуноҳсиз, нурдан яратилган, одамлар кўзига кўринмайдиган бандаларидир. Улар доимо Аллоҳ таолонинг буюрган ишларини бажарадилар, унинг буйруғидан асло чиқмайдилар. Уларда эрлик, хотинлик, туғиш, туғдириш, ейиш-ичиш, ухлаш каби хусусиятлар йўқ. Фаришталарнинг машҳурлари — Жаброил, Микоил, Исрофил ва Азроилдир. Улар ўзлари хоҳласаларгина инсонлар кўзига ҳар хил суратда кўринишлари мумкин.

ПАЙҒАМБАРЛАР — Аллоҳ таоло тарафидан бандаларига дин ҳукмларини ургатмоқ учун юборилган элчилардир. Улар ақлли, зийрак, туғри ва итоатли бандадирлар. Улар Аллоҳ таоло амридан чиқмайдилар, гуноҳ қилмайдилар. Улар одам болаларидан чиқадиладар. Пайғамбарлар Аллоҳ таоло тарафидан буюрилган дин ва шариат ҳукмларини бандаларига етказадилар, бандаларни ҳақ динга ва яхши ишларга ваъз, насиҳат билан чақирадилар. Қуръонда 25 пайғамбарнинг исмлари зикр этилган. Пайғамбарлар 2 хилга бўлинадилар: а) Расуллар; б) Набийлар.

Аллоҳ таоло тарафидан узларига алоҳида китоб ва шариат берилган пайғамбарлар расул деб аталадилар.

Узларига махсус китоб ва шариат берилмай, бир расулга берилган китоб ва шариат асосида иш қилишга буюрилган пайғамбарлар эса набий дейилади. Набийлар расул бўлаолмайдилар, расулларнинг ҳар бири, айни пайтда, набий ҳам ҳисобланадилар. Барча пайғамбарлардан 8 нафарига (Одам, Идрис, Шис,

Иброҳим, Мусо, Довуд, Исо ва Муҳаммад) алоҳида китоб ва шариат берилган. Масалан, Аллоҳ таоло Тавротни Мусога, Забурни Довудга, Инжилни Исога, Қуръони каримни эса Муҳаммад алайҳиссаломга юборган.¹ Пайғамбарлар силсиласидаги сунгтиси ва барчасидан афзали Муҳаммад алайҳиссаломдир, ундан кейин бошқа пайғамбар келмайди.

МУҚАДДАС КИТОБЛАР (Аллоҳ таолонинг китоблари) — ҳар бир замоннинг узига яраша дин ва муомалат ҳукмларини баён этиб, уша замоннинг пайғамбарларига юборилган ваҳийлар Аллоҳ таолонинг китоблари, яъни муқаддас китоблардир. Аллоҳ таоло пайғамбарларга 100 саҳифа ва 4 китоб юборган. 100 саҳифа Одам, Шис, Идрис, Иброҳимга, 4 китоб эса Мусо, Довуд, Исо ва Муҳаммадга юборилган. Энг охириги китоб Қуръондир. Қуръонда одам болаларининг дунё ва охиратлари учун фойдали бўлган, ҳар замонга тугри келадиган ва қиёматгача ўзгармайдиган ҳикматли ҳукмлар бор.

ОХИРАТ — бу дунёда Аллоҳ таолонинг ўзидан ва у хоҳлаганидан бошқа ҳеч нарса қолмайдиган бир кундир. Унинг қачон бўлишини Аллоҳ таолодан бошқа ҳеч ким билмайди. Ўлган бандалар гурга қўйилганларидан сунг, гурларига Мункар ва Накир исмли икки фаришта кириб, уларни сўроқ қилади. Саволларга дуруст жавоб берганлар яхшилардан ҳисобланиб, қиёматгача роҳатда бўладилар. Ўлган бандалар Аллоҳ таолонинг қудрати билан тириладилар, сунгра Аллоҳ таолонинг тайин қилган ерига йиғиладилар. Йиғиладиган жойнинг номи «Маҳшар ери», куни эса «Қиёмат куни» деб аталади.

ҚИЁМАТ КУНИ — бандаларнинг бу дунёда қилган яхшилик ва ёмонликлари маълум бўладиган, яхши бандалар учун севинч, ёмонлар учун қўрқинчли кундир. Яхшиликлари маълум бўлган бандалар хурсандлик ила «сирот» кўпригидан² утиб, жаннатга, ёмонлар эса бу кўприкдан ўта олмай дўзахга кирадилар. Сирот кўприги — Маҳшар ери билан жаннат орасида дўзах устига қурилган, қиличдан ўткир, қилдан ингичка ва ниҳоятда узун кўприкдир.

ТАҚДИР — Аллоҳ таоло томонидан ҳар бир бўлган ва бўладиган яхши, ёмон ишларнинг қайси

¹ Санджонов Й.С. Дунё динлари тўғрисида баъзи маълумотлар. Т., 1994 й.

² Қаранг: Аҳмад Ҳодий Мақсудий. Ибодати Исломия. Т., 1995. 25-бет.

замонда, қайси жойда, қай равишда бўлмоғини уз илми азалийси билан бўлмасдан туриб олдиндан тайин белгилаб қўйилишидир.

Ислом таълимотидаги асосий 7 ақиданинг Аллоҳ таоло ва Муҳаммадга ишониш қисми Исломда иймон деб ҳам аталади, яъни Аллоҳдан узга илоҳ йўқ, Муҳаммад унинг бандаси ва расули (пайғамбари), деб шоҳидлик бериши тушунилади. Барча 7 ақида тўлалигича иймони муфассал деб аталади.

Шунингдек, Ислом динида «Ислом арконлари» деган тушунча ҳам мавжуд. Бу тушунча 5 та асосий нарсани (ислом устунини) — диний маросим талабларини уз ичига олади. Булар:

1. Калимаи шаҳодат;
2. Намоз ўқиш;
3. Руза тутиш;
4. Закот бериш;
5. Ҳаж қилиш.

КАЛИМАИ ШАҲОДАТ — Аллоҳдан узга илоҳ йўқлигига ва Муҳаммад унинг бандаси ва пайғамбари (расули) эканлигига шоҳидлик бераман демоқликдир. У араб тилида шундай дейилади: «Ашҳаду ан ла илоҳа иллоллоҳу ва ашҳаду анна Муҳаммадан абдуҳу ва расулуҳ».

Ҳар бир мусулмон ва ҳар бир Ислом динини қабул қилаётган кимса «Калимаи шаҳодат»ни ҳамда «Калимаи таййиба»ни (яъни Аллоҳдан узга илоҳ йўқ, Муҳаммад унинг пайғамбари деб тил билан иқрор бўлмоқлик ва дил билан тасдиқламоқлик) ёддан билиши, уларнинг маъноларидан хабардор бўлиши лозим дейилади, диний таълимотда.

НАМОЗ (ибодат) кунига 5 маҳал ўқилади. Кунда 5 маҳал ўқиладиган намоз — Қуръондан оятлар ўқиш, худонинг шаънига ҳамд-санолар айтиш ва бошқа талаблар қўшиб бажо келтириладиган намоз кишида доимий диний кайфиятни сақлашнинг энг муҳим воситаларидан биридир.

Намоз Ислом динига нисбат берадиган ва узини мусулмонман деб ҳисоблайдиган ҳар бир банда (агарда унинг ақли расо, балоғат ёшига етган ва сиҳат-саломатлиги жойида бўлса)га буюрилган. Намозлар фарз, суннат ва вожиб намозларига бўлинади.

РУЗА — кун чиқишдан то кун ботишига қадар емак ва ичмакдан тийилмоқ ва шунга ният қилмоқлик, демакдир.

Руза — ҳар бир мусулмоннинг ўзи тутиб бериши шарт бўлган фарз ибодатдир. У Пайгамбар Муҳаммад алайҳиссалом Мадина шаҳрига ҳижрат қилганларининг иккинчи йили фарз қилинган, дейилади диний китобларда.

Руза — руҳий тарбия ва жисмоний ибодат сифатида қадимдан мавжуд. Қадимги мисрликлар, хитойликлар, юнонлар, римликлар, яҳудийларнинг руза тутганлиги тарихдан маълум. Ислоҳ ҳам Рамазон ойида мусулмонларга руза тутишни фарз қилган. Рузанинг 5 тури мавжуд.

1. Фарз руза, яъни Куръони карим, Ҳадиси шариф билан фарзлиги исбот қилинган ва Рамазон ойида тутиладиган руза.

2. Қазо руза — Рамазон ойида узрлик сабабларга кура тута олмаган кунлар учун бошқа ойда тутиб берилиши шарт бўлган рузадир.

3. Назр руза — Аллоҳга яқинлик пайдо қилиш мақсадида мусулмон томонидан ўзига-ўзи ваъда бериб тутиладиган руза. У қайси куни ва неча кун руза тутишга аҳд қилган бўлса, унга худди уша кунлари руза тутишлик вожиб бўлади.

4. Каффорат руза — қуйидаги ҳолларда мусулмон киши руза тутиб бериши шарт бўлган рузадир:

а) узрсиз Рамазон ойида тутмаган кунлари учун;

б) Рамазон ойида кундуз куни хотини билан яқинлик қилиб қўйган кунлар учун.

5. Ихтиёрий руза — мусулмон одам Аллоҳга яқинлик пайдо қилиш мақсадида тутадиган, аммо вожиб бўлмаган руза.

Руза тутиш тонг отаётгандан бошлаб то Куёш ботгунга қадар давом этади. Ислоҳ динида бўлган, ақлу ҳуши жойида, ҳайз-нифосдан қутилган, руза тутишга қодир, соғ-саломат ва уйида муқим яшаётганлар Рамазон ойининг бошидан охиригача рўзадор бўлишликка мажбурдирлар. Руза тутишга ният қилиш шарт. Ният қилишнинг макони қалбдир. Рамазон бошида, шу ойда тўла руза тутиб бераман, деб бир марта ният қилинса, ой охиригача этади. Ёки ҳар куни саҳарликдан сўнг, эртага руза тутаман, деб ният қилса ҳам жоиздир. Касалмандлик, мусофирчилик, ҳайз ва нифос, қариялик руза тутмасликка узрли сабаб бўла олади.

Маълумки, Рамазон ойи охирида фитр садақаси (фитр руза) берилади. Фитр садақаси — ўзига тўқ

мусулмонларнинг муҳтож ва ҳожатмандлар учун Рамазон ойида берадиган хайр-эҳсонидир.

ЗАКОТ — бадавлат мусулмонларнинг бойликлари ичидаги фақир мискинларга берилиши шарт бўлган Аллоҳнинг ҳаққидир, деб таъриф берилади диний таълимотда. Қуръони каримнинг айрим сураларида у намоз билан ёнма-ён зикр этилган. Ислом таълимотига кўра, хайру эҳсон 2 хил — ихтиёрий ва мажбурий — бўлади. Закот — берилиши шарт бўлган мажбурий хайру эҳсон (садақа) қаторига киради. Закот садақагина бўлиб қолмасдан, айти пайтда у ибодат ҳамдир. Закот — фақирларга, мискинларга, закот йиғувчиларга, динга жалб қилиш учун хайрли иш қилувчиларга, қулларни, асирларни озод қилишга, хайрли иш қиламан деб қарз бўлиб қолган кишиларнинг қарзини узишга, мусофирларга, Аллоҳ йулига (масжид-мадраса солиш, қурилиш ишлари, етимхоналарга) сарфланади.

Закот ўзга диндаги кишиларга, бадавлат одамларга (уларнинг хизматкорларига ҳам), қариндош-уруғларга (ота-она, бува-буви, уғил-қиз, набира), жуфти ҳалоли бўлган хотинига, Муҳаммад Пайгамбарнинг Ҳошим ва Муталлибдан тарқалган авлодларига берилмайди. Ғайридин бўлган фақир бечораларга закотдан эмас, фитрдан ва ихтиёрий садақадан берилиши мумкин.

ҲАЖ, дейилади диний китобларда, — шундай бир улуг ибодатки, унинг сир-асрорларини, ҳикмату донишларини қалби пок ва иймони бақувват кимсаларгини ҳис қила оладилар. Ҳаж — бу, ҳам жисмоний, ҳам маънавий, ҳам моддий бир ибодатдир.

Ҳаж — бу, Каъбатуллоҳни тавоф қилмоқ, Сафо ва Марва тоғлари орасида югурмоқ, Арофат тоғида бўлмоқ ва зарур маросимларни адо қилмоқ учун умрда бир мартаба Макка шаҳрига зиёратга бормоқ демакдир. Манбаларда ҳам ҳижратнинг ё олтинчи, ёки тўққизинчи йилида фарз бўлган дейилади. Ҳажнинг шартлари қуйидагилардан иборат:

- а) Ислом динида бўлиш;
- б) Балоғатга етган бўлиш;
- в) Оқил бўлиш;
- г) Озод бўлиш;

д) Қодир бўлиш (жисмонан соғлом бўлиш, қарлик туфайли заиф бўлмаслик, йўлнинг тинч ва осойишта бўлиши, харажатлари ҳам ўзига, ҳам қайтиб келгунига қадар оила аъзоларига етиши);

е) Аёл кишининг ҳажга ўз эри ёки бирор маҳрам (отаси, ака-укалари, тоғалари, амакилари, қайнотаси, қайнағаси) билан бирга бориши.

Ҳаж қилиш, бориш-келишни қушганда, Қурбон ҳайитидан 40 кун илгари бошланади ва Қурбон ҳайити куни тугайди.

Исломнинг 5 та асосий устуни (рукуни)нинг бошқа фарзлардан ажратилишига сабаб шуки, буларга Муҳаммад фаолиятининг бошланғич давридаёқ муҳим аҳамият берилган эди.

Бу 5 асосий фарзлардан ташқари, жаноза, суннат, никоҳ ва қурбонлик қилиш каби муҳим маросимлар ҳам мавжуд.

Бошқа динларда булганидек, Исломда ҳам диний байрамлар мавжуд. Буларнинг асосийлари — Руза ҳайити (Рамазон), Қурбон ҳайити, Мавлуд (Муҳаммад Пайгамбарнинг туғилган куни) кабилардир.

Рамазон ислом оламида муборак ойлardan саналади. Зикр қилинишича, бу борада Ҳадиси шарифда: «Бу умматим ойи, бунда юз берган гуноҳлар кечирилади» дейилган. Рамазон Қуръонда ҳам эсланган: «Эй иймон келтирганлар! Сиздан аввалгиларга фарз қилингани каби, Сизга ҳам руза тутиш фарз қилинди, шунда ёмонликлардан ҳимоя қилинурсиз». «Руза санокли кунлардан иборатдир. Орангизда хасталанган ёки сафарда булган кишилар руза тутмаган кунлари эвазига бошқа кунларда тутсин. Руза тутишга қийналганлар бир йўқсил қорнини тўйгазар даражада ҳаққини берур. Ҳар ким чин кунгилдан бирор яхшилик қилса, унинг учун янада хайрли бўлади». Еки Қуръоннинг «Бақара» сура-сида эса мана бундай дейилган: «Рамазон ойи шундай ойки, рост билан ёлғонни ажратган, очиқ далилларни ўзида намоен этган, одамларга тўғри йўлни берган Қуръон мана шу ойда туширилган».

Рамазон ҳайити ҳижрий ойлarning унинчиси ҳисобланмиш шаввол ойининг биринчи куни нишонланади. Бунинг боиси, Рамазон ойида 30 кун руза тутган мусулмонлар зиммаларига юклатилган фарз амалини соғ-саломат адо этиб тугатганлари муносабати билан бир хурсандчилик изҳор этиш демакдир. Бу куни ҳайит намози ўқилади. Намозларни адо этиб бўлгандан сўнг кишилар ўзаро кўришиб, бир-бирларини ҳайит билан муборакбод этадилар.

Қурбон ҳайити ҳижрий зулҳижжа ойининг 10-куни нишонланади. Бу кунда қурбонлик қилинади.

Қурбонлик — Аллоҳга яқинлик ҳосил қилиш учун унинг йулида қурбон ҳайити кунлари бирор жонлик суйишдир. Қурбонлик Аллоҳнинг йулига бағишланади. «Бу номнинг аталиш сабаби Иброҳим алайҳиссаломнинг Аллоҳ синов амри билан ўз ўғиллари Исмоилни қурбонлик қилишга киришган пайтда, Тангри бир қучқор юбориб, ўғли ўрнига уни қурбонлик қилишга буюрган», — дейилади манбаларда. Бу ҳақда Қуръонда ҳам аниқ хабарлар берилган. Шу боис, ҳажга борганлар, бой-бадавлат мусулмонлар зиммасига Қурбон ҳайити кунлари жонлик суйиб қурбонлик қилишлари вожиб қилинган. Қурбонлик гуштидан узи, оила аъзолари, қариндош ва қушниларга бериб баҳам куриш лозимлиги белгиланган. Бу байрамлар хурсандчилик, тинч-тотувлик, шукронаи неъмат билан ўтказилишга буюрилган. Бу улуг кунларда қариндошлар, ёру биродарлар бир-бирларини зиёрат қилишиб, табриклашиб ҳол-аҳвол сўрашлари лозим.

3. ҚУРЪОНИ КАРИМ ТАРИХИДАН

Қуръон (арабчадан таржимаси — қироат, ўқиш) — Ислом динининг муқаддас китоби. Мусулмончиликда бу китобнинг бутун мазмуни — Аллоҳнинг осмондан ваҳий қилинган сўзи деб тушунилади.

Исломшунослар Қуръоннинг яратилиши тарихини илмий жиҳатдан асослаб беришга ҳаракат қилганлар. Уларнинг бу масаладаги фикрларининг мазмуни қисқача қуйидагилардан иборатдир.

Муҳаммад Пайғамбар ўқиш-ёзишни билмаган. Шунинг учун ҳам — исломшуносликда ҳамма томонидан эътироф этиб келинган фикр — Қуръон оғзаки ижод натижаси сифатида яратилган.

Маккада Муҳаммад Расулulloҳ сифатида майдонга чиққанида сураларни қофиялаштирган тарзда ваҳийдан кейин баён этган. Унинг ҳаётлиги вақтида ҳеч ким Қуръон матнини, сураларни мунтазам йиғиб бормаган, саҳобалар уларни ёдлаб олганлар ҳамда турли буюмларга ёзиб борганлар.

Турт буюк чорёр (халифа) — Абу Бакр Сиддиқ, Умар ибн Хаттоб, Усмон ибн Аффон ва Али ибн Абу Толиб ва яна саҳобалардан Зайд ибн Собит, Убай ибн Каъб, Маоз ибн Жабал, Абу Суфён ибн Муовия ва бошқалар энг маълумотлилар ҳисобланар эдилар.

Муҳаммад Пайгамбар вафот этганидан сунг халифа Абу Бакр даврида сураларни ёддан биладиган одамлар ҳаётлиги вақтида бу сураларнинг матнини тўплаш зарурати туғилди ва бу иш Пайгамбар ҳаётининг сунгги беш йили мобайнида унинг котиби бўлиб хизмат қилган ва кўплаб сураларни ўзи ҳам ёддан билган Зайд ибн Собитга топширилди. У барча манбалардан йиғилган сураларнинг тўпламини тузди. Сураларнинг бу тўплами «Сухуф» (саҳифалар) деган ном олган. Бу тўплам Қуръоннинг Абу Бакр нусхаси ҳам дейилади. Бу нусха Абу Бакр вафотигача унда сақланган. Бироқ, халифа Усмон даврида Қуръоннинг янги нусхасини тузиб чиқиш зарурати пайдо бўлган. Чунки бу даврда Араб халифалиги жуда кенг минтақаларни эгаллаган эди. Империя кенгайган сари одамлар орасида алоқа воситалари заифлиги учун саҳобалар томонидан тарғибот ишларини олиб бориш қийинлашди. Натижада Қуръони карим оятлари турли жойларда турлича ўқиладиган бўлди, бу эса ихтилоф келтириб чиқарди. Бу ихтилоф ўз навбатида ислом жамияти бўлиниб кетишига олиб келиши мумкин эди. Бу омилни зийраклик билан ҳисобга олган халифа Усмон ибни Аффон тез фурсат ичида Қуръони каримнинг муфассал, бир бутун китоб ҳолидаги нусхасини яратишга амр этди. Бу иш яна Зайд ибн Собитга топширилди. 651 йилда бу вазифа бажарилди. Янги яратилган нусха «Мусҳаф», кўпинча эса «Усмон тўплами» деб атала бошланди. Усмон Қуръони кийик терисига битилди. Келгусида бу борадаги ҳар қандай тафовутларнинг олдини олиш мақсадида, қолган барча тўпламлар, матнлар, шу жумладан, «Сухуф» ҳам йўқ қилиб юборилган. Янги тўпламнинг асл нусхаси Мадинада қолдирилган, 3 нусхаси эса кучиртирилиб, Куфа, Басра ва Дамашққа юборилган. Қуръоннинг «Усмон тўплами» муқаддас китоб сифатида расмий тан олинган. Усмон Қуръони катта жомеъ масжидларида сақланар эди. Ҳатто бирор шакл кўшиш ва ичига бирор қоғоздан ёки баргдан хатчўп солиш ҳам мумкин эмасди. Бу ҳол 50 йил давом этди. Умавий халифа Абдул Малик ибн Марвон даврида аҳвол ўзгарди. Эндиликда Қуръоннинг Усмон тўпламидан нусха кўчириш зарурияти туғилади. Чунки халифалик тобора кенгайиб бормоқда эди. Бу вақтда Ислом Шимоллий Африка, Эрон ва Марказий Осиёда тарқалганди. Ислом билан бирга, бу ерларга, табиийки, араб тили

ҳам кириб кела бошлади. Бу тилдаги Қуръон оятлари қироатига узгаришлар кирмай қолмас эди. Натижада, Қуръондан нусха кўчиришда, уни ўқишда тафовутлар бўлмаслиги учун унга араб ёзувига хос белгилар қўйиб чиқилди ҳамда ҳар бир суранинг номи ёзиб чиқилди. Қуръон 114 сурадан иборат бўлди.

Ислом анъанасида Қуръоннинг асл нусхаси деб тан олинган «Усмон тўплами»нинг туртала нусхаси ҳам мавжуд. Улардан бири Тошкентда сақланмоқда. Бу нусханинг Марказий Осиёга қандай олиб келинганлиги ҳақида турли фикрлар мавжуд.

Айрим манбаларда, Миср подшоси Зоҳир Байбарс муғуллардан энг биринчи бўлиб Исломни қабул қилган, кейинчалик дўстона алоқа урнатган Самарқанд ҳукмдори Баракатхонга совға сифатида юборган, дейилади. Бошқа манбаларда эса, Амир Темур Ироқни босиб олгач, Қуръон қўлёзмасини Куфадан уз пойтахти Самарқандга олиб келган, дейилади. Охирда келтирилган маълумот ҳақиқатга яқинлигини куп олимлар уз асарларида қайд этадилар.

Нима бўлгандаям, мазкур нусха Самарқанддаги Хожа Аҳрор масжидида бир неча юз йил сақланган. 1869 йилда, Туркистонни истило қилган чоризм амалдорлари уни Петербургга юборганлар. Ва ниҳоят, 1923 йилда бу китоб Тошкентга қайтарилган. 1989 йилгача бу китоб Ўзбекистон халқлари тарихи музейида сақланди. 1989 йил 14 март куни, яъни Тошкентда бўлиб ўтган Урта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари IV қурултоғида Ўзбекистон ҳукуматининг қарори билан бу китоб мусулмонлар ихтиёрига қайтариб берилди. Ҳозирда у Темурийлар тарихи давлат музейида сақланмоқда.

«Усмон тўплами»нинг қолган 3 нусхаси Қоҳирада, Макка ва Мадина шаҳарларида сақланаётир.

Қуръон, юқорида таъкидланганидек, 114 та сурага, суралар эса куп ёки оз миқдордаги оятларга¹ булинган (сура бандалари). Суралар яратилган вақти ва жойига кўра иккига:

- 1) Макка сураларига (610—622 йиллар, 90 сура);
- 2) Мадина сураларига (622—632 йиллар, 24 сура)

ажратилади.

Жузъий истисноларни ҳисобга олмаганда, Қуръонда, қадимий араб анъаналарига кўра, аввал узун суралар, кейин эса қисқа суралар келади.

¹ Оят — айнан «муъжиза», «илоҳий белги» деган маънони англатади.

4. ҚУРЪОНИ ҚАРИМ ВУЖУДГА КЕЛИШИНИНГ ДИНИЙ ТАЛҚИНИ

Ислом уламолари Қуръони карим вужудга келишини қуйидагича изоҳлайдилар.

Қуръон Аллоҳ таоло томонидан ўз пайгамбари Муҳаммад алайҳиссаломга туширилган ваҳийдир, яъни Аллоҳнинг ўз пайгамбарига юборган курсатмаларидир ва самовий китобларнинг охиригисидир. Ваҳий — фаришталар орқали юборилиши ёки бевосита Аллоҳ билан гаплашиш воситасида бўлиши мумкин. Пайгамбар Муҳаммад алайҳиссаломга ваҳий қуйидагича амалга ошган:

— Муҳаммад алайҳиссаломга биринчи ваҳий туш орқали намоён бўлган (уша туш ўнгидан келган);

— фаришталар ўзи кўринмай туриб Пайгамбар қалбига керакли нарсани етказган;

— ваҳий кўнгироқ овозидек жаранглаб қулоқларига чалинган;

— Жаброил фаришта Пайгамбаримизга одам шаклида кўринганлар;

— фаришта ўзининг асл қиёфасида кўринган ва ваҳий етказган;

— Аллоҳнинг ўзи Пайгамбар алайҳиссаломга Меърож кечасида намозни фарз қилиш ва шунга ўхшаш баъзи нарсаларни бевосита ваҳий қилган.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, дейишади илоҳиётчилар, ваҳийнинг ҳақиқат эканлигига ўзида ишонч туғдира олмаган кишилар Қуръоннинг нозил бўлиши илоҳий бир ҳодиса эканлигига ҳам иймон келтира олмайдилар.

Дастлабки ваҳий Муҳаммад Ҳиро горида ёлғиз ибодат қилаётганида юборилган. Шу куни «Алақ» сурасининг айрим оятлари нозил бўла бошлаган. Қуръоннинг нозил бўлиши 23 йил давом этган. Гоҳо бир оят, айрим ҳолларда унтагача оят кетма-кет ваҳий орқали нозил бўлган. Бунинг сабаби шундаки, Қуръон оятлари кишиларга яхшироқ сингиши ва қалбларга жо бўлиши назарда тутилган, қолаверса, атрофмуҳит воқеалари, шарт-шароит ҳисобга олинган. Агар Қуръон оятлари тарқоқ ҳолда эмас, биратула тушган тақдирда, кишиларда «биз бунчалик кўп йул-йуриқларни бажара олмаймиз» деган баҳона туғилиши мумкин эди. Қуръоннинг тушиш тартиби одамларни ана шундай маллоқдан халос этган.

Қуръоннинг тарқоқ тушишида ҳикмат куп. Чунончи, ҳар қандай халқ аждодларидан утиб келган ва узи яшаётган тартиботлар, урф-одатлар ва расм-русумлардан бирданига воз кеча олмайди. Бу аста-секинлик билан содир бўладиган жараёндир.

Оятларнинг тарқоқ тушишидаги яна бир ҳикмат шуки — токи уни ёд олувчиларга мушкуллик туғдирмасин.

Ер юзидаги ҳеч бир халқ ўзида мавжуд бирор китобида ё оғзаки ижодида Қуръон сураларига ўхшаш бирорта сура келтиришга қодир эмас. Бу факт Қуръон ҳақиқатан ҳам Аллоҳнинг каломи эканига яна бир далилдир.

Қуръон тушишидан олдин ва, хусусан, Қуръон тушаётган пайтда арабларда сўз санъати — адабиёт (шеъроят), ваъзхонлик бениҳоя олий даражада эди. Улар йил мобайнида бир неча сайл ва маросимлар ташкил этишар эди. Хусусан, Укоз деган жойда шеърхонлик ва ваъзхонлик бобида катта-катта мушоиралар ўтказилар, нуфузли ҳайъат аъзолари уларни бошқарди.

Араблар сўз санъатини бу қадар улуғлашининг, маҳоратлари даражаси улканлигининг икки сабаби бор эди:

1. Одатда саҳро ҳаёти кишиларни хаёлчанликка ундайди, воқеаликни шоирона идрок этиш эса хаёлчанлик мевасидир. Араблар шундай шароитда яшаганлар.

2. Айни чоқда улар қабила-қабила бўлиб яшаганлар. Бу тарзда ҳаёт кечириш ўзаро уруш, зиддият, тортишувларсиз бўлиши мумкин эмаслиги табиий эди. Бундай шароитда ҳар бир қабила қўшни қабилага нисбатан ўз қадр-қимматини сақлашга, ўз фахрифтхорини куз-куз қилишга интилган. Бундай устунликнинг ягона йўли — сўзга чечанлик, шоирлик эди. Сўз санъати соҳиблари ниҳоятда қадрланган.

Қуръоннинг сеҳрли сўзлари ана шундай тарзда яшаётган бир халқ ҳузурига туширилди.

Мана, Қуръон яралгандан буён неча асрлар ортда қолди, бу фоний дунёдан не-не уламою фузалолар, шоири давронлар яшаб ўтмади, лекин биронта инсон фарзанди Қуръон сўзларининг оҳорини тукадиган сўз ижод қила олмади.

5. ПАЙҒАМБАР МУҲАММАД ИБН АБДУЛЛОҲ ҲАҚИДА

Қуръони каримда 25 нафар пайғамбарнинг номи зикр этилганлигини биз юқорида қайд этган эдик. Диний таълимотга кўра ҳеч ким пайғамбарликка ўз ҳаракати, билими ва нияти билан эриша олмайди. Пайғамбарлик — Аллоҳнинг ўзи суйган бандасига ҳаётада этиладиган эҳсонидир. Аллоҳ ўзи лозим топган бандасига бу вазифани иноят этади. Пайғамбарлар ўзларига юклатилган вазифаларга кўра тенгдирлар.

Муҳаммад ибн Абдуллоҳ 570 йилда Маккада қурайш қабиласига мансуб Ҳошимийлар хонадонига туғилган. Отаси Абдуллоҳ Муҳаммад туғилмасидан икки ой олдин 25 ёшида вафот этган эди.

Ўша замонларда арабларда ўзига хос бир одат бор эди. Макка шаҳрининг ҳавоси оғир (дим) бўлганидан ўзига тўқ оилалар янги туғилган чақалоқни ҳавоси яхшироқ жойларга олиб кетишар ва у ерда бирор аёлга эмизиш учун берар эдилар. Чақалоқ Муҳаммад ҳам Саъд уругига берилди. Натижада уни 4 ёшгача Ҳалима исмли аёл тарбиялади. Кейин Муҳаммад ўз онаси Аминага қайтариб берилди. Муҳаммад 6 ёшли бўлганида онаси вафот этди ва у бобоси Абд ал-Муталлиб тарбиясига олинди. Икки йилдан сўнг бобоси ҳам вафот этди. Муҳаммад чўпонлик қила бошлади. Саккиз ёшли Муҳаммадни амакиси Абу Толиб ўз қарамоғига олди. Абу Толиб тижорат билан шуғулланар эди. Муҳаммадни ҳам бу ишга ўргата бошлади. Муҳаммад 25 ёшгача тижорат билан шуғулланди. Савдо қарвонлари билан чет давлатларга борди. 25 ёшида эса Яманга иккинчи марта тижорат иши билан бой аёл Ҳадичага ҳамкор сифатида унинг молларини сотишда кўмаклашиш учун борган эди. Бу ҳамкорлик Муҳаммад билан Ҳадичанинг оила қуришига сабаб бўлади.

Ҳадича 40 ёшли, бой, комил одоб эгаси бўлган бева эди. У Макканинг ҳокими, Каъбанинг муҳофизи бўлган Қурайш қабиласининг Бани Асад уругидан эди. Ҳадича ўз даврининг уқимишли аёли бўлган. У Муҳаммаднинг ҳалол, ишончли одам эканлигини кўриб севиб қолади. Улар 6 нафар фарзанд (икки ўғил, тўрт қиз) кўрган эдилар. Афсуски, фарзандлари асосан ёшлик чоғларидаёқ вафот этган эдилар, фақат Фотима униб-улғайди ва отасининг изидан бориб катта ҳурматга сазовор бўлган.

Хадича Муҳаммадга пайғамбарлигидан олдин ҳам, пайғамбарлик даврида ҳам ҳар томонлама мададкор булган. Натижада Муҳаммад ҳам Макканинг анча бадавлат кишиларидан бирига айланган. Амакиси Абу Талибга ёрдам бўлсин деб унинг кичик ўғли Алини ўз енига олган (кейинчалик қизи Фотимани унга турмушга берган эди).

Диний адабиётларда таъкидланишича, 610 йилда Муҳаммад ҳаётида кескин бурилиш палласи юз берди. Энди унинг ҳаётида пайғамбарлик даври бошланди. Яъни илк илоҳий ваҳий кела бошлаган. Яна шу адабиётларда қайд этилишича, пайғамбарлик илоҳий ваҳийга суянади. Чунки, Аллоҳ инсонлардек гапирмайди. Аллоҳ билан туғридан-туғри гаплашишга инсон дош беролмайди. Улар бунга қодир эмаслар. Шу сабабли Аллоҳ ҳикматига кўра, ваҳий орқали гапирди ва у ўз иродасини 3 хил шаклда билдиради:

1. Ваҳий орқали (бу пайғамбарнинг қалбига тушган илҳомдир).

2. Парда орқасидан гапириш орқали (илоҳий хитобга муяссар булган пайғамбар парда орқасидан бир овоз эшитгандай бўлади. Овоз эшитилади, аммо у овознинг эгаси кўринмайди).

3. Фаришталар юбориш орқали¹.

Муҳаммадга ваҳий кела бошлаганида у 40 ёшда эди. Бинобарин, шу пайтдан бошлаб Муҳаммад пайғамбарга, Аллоҳнинг расулига (элчисига) айланди. Бу фаолият 23 йил давом этди. 23 йилдан иборат пайғамбарлик ҳаётининг бир қисми Маккада (610—622), бир қисми Мадинада (622—632) утганлиги учун Қуръон оятлари ҳам иккига (Маккий — 90 та) ва Маданий — 24 та) бўлинади. Оятлар тупланиб, сура-лар ҳосил булган. Қуръони карим 114 сура ва 6666 оятдан иборат².

Келган ваҳий Муҳаммад Пайғамбарни инсонларни Аллоҳ йўлига чақиришга даъват этади.

Муҳаммад Пайғамбар маккаликларни бутга сифинишдан қутқариш ва ягона Аллоҳ эътиқодига олиб кириш учун 3 йил яширин равишда ҳаракат қилди. Дастлаб фақат ўзи ишонган одамларнигина Исломга чақирди.

Муҳаммад Пайғамбар фақат бутпарастликка қар-

¹ Қаранг: *З. Купрапа*. Пайғамбаримиз ва ашарани мубашшара. 1-китоб. Т., 1995. 13-бет.

² Уша манба, 25-бет.

ши курашибгина қолмай, балки курайшийлар ичидаги айнишларга ва хурофотларга ҳам барҳам беришга ҳаракат қилган. Хуш, бу айниш ва хурофотлар нималардан иборат эди?

Исломгача бўлган динларда ички бузилишлар кучайган, ижтимоий ҳаётда эса тубанлик, ичкиликбўзлик, қимор, бузқлик авж олган эди. Бинобарин, инсонларнинг руҳлари ҳам, эътиқодлари ҳам, хатти-ҳаракатлари ҳам бузилган эди. Одамларда уят туйғуси йуқолган эди. Арабистондаги катта савдо марказлари четдан келган ахлоқий тубанлик ботқоғига гарқ бўлганлар билан тулиб кетган эди. Бир сўз билан айтганда, Арабистон яримороли барча дин ва мазҳабларнинг, урф-одатларнинг, хурофот ва бузқликларнинг катта намоиш жойига айланган, араблар учун энг азиз нарса аёл ва ичкилик бўлиб қолган, фаҳишлик эса бир касбга айланган эди. Аёлларга ҳайвондек муомала қилинарди. Қиз болаларни тириклайин кумиб юбориш одати ҳам бор эди. Араблар қиморга шунчалик берилиб кетган эдики, уларнинг айримлари пуллари тутагач ўзларининг эркини ҳам сотиб юборишарди. Бундай ахлоқсизликлардан қутилишнинг нажот йули керак эди. Муҳаммад Пайгамбар узини ана шундай нажот йулига багишлади.

Уч йиллик яширин фаолият давомида Ислом динига кирганлар 30 нафарни ташкил этди, холос. Ислом пайдо бўлиши билан энди маккаликлар иккига ажралишдилар: булар — Аллоҳнинг бирлигига ва Муҳаммаднинг пайгамбар эканлигига ишонганлар (яъни мўмин-мусулмонлар) ва ишонмаганлар (мушриклар) эди. Натижада Маккада аҳвол кескинлашди. Мушриклар 23 йил давомида Муҳаммад Пайгамбар ва унинг тарафдорларига қарши курашдилар. Бунинг сабаблари қуйидагилар эди.

Биринчидан, Исломга утиш Каъбадаги 360 бутга сифинишдан воз кечишни англатар эди. Буни купчилик истамасди. Чунки араблар учун кўз билан кўриб булмайдиган, ягона, шериги йуқ Аллоҳдан куз кўриб турадиган 360 бутга сифиниш маъқулроқ эди.

Иккинчидан, маккаликларнинг ёмон, ахлоқсиз ишларга, феъл-атворларга берилиб кетганлиги эди. Ислом эса бундай ахлоқсизликни ман этарди. Маккалик зодагонлар, бойлар бутларимизга қурбонлик келтирсак гуноҳимиз ювилади деб ҳисоблар, шунинг

учун ҳам кунгилларига келган ахлоқсизликлардан қайтмас эдилар. Қуръон оятларида эса Аллоҳнинг ҳар бир нарсани куриб, билиб турганлиги, инсонлар охи-ратда ҳисоб беришга мажбур эканликлари, бу ҳисоб-китоб эса инсонларнинг иймонларига асосланиши зикр этилган эди. Бундай оятлар эса мушрикларга, табиийки, ёқмас эди.

Учинчидан, Қуръони карим оятлари ҳамманинг Аллоҳ олдидаги тенглигини эътироф этган. Бундан ташқари, инсонлар бир-биридан мол-дунёси билан эмас, балки тақвоси, қалб софлиги билан ажралиб туриши баён этилган ҳам эди. Бутпарастлик эса, Маккада қурайш юқори табақалари учун бойлик ва шон-шуҳрат манбаи эди. Улар бундай бойликдан, мавқедан ажралишни сира истамас, ана шу бойлик ва шон-шуҳрат манбаини керак булса қон тукиш билан булса-да ҳимоя қилишни афзал деб биладилар.

Туртинчидан, қурайшнинг Ҳошимийлар хонадо-нига қарши булган бошқа хонадонлар Ҳошимийлар-дан пайғамбар чиқишни истамас эдилар.

Мушриклар кундан-кунга мусулмонларга қарши курашни кучайтирганлар. Улар ҳатто Муҳаммад Пайғамбарни жисмонан йўқ қилмоқ пайига ҳам туш-ганлар. Ана шундай вазиятда, Муҳаммад Пайғамбар уз тарафдорларига Маккадан Хабашистонга кучиб ке-тишларига ижозат берган. Маккада қолган мусулмон-лар маҳалласи эса қаттиқ назорат остига олинган. На-тижада Абу Толиб маҳалласида яшовчи мусулмонлар 3 йил тоғларда яшириниб юришга мажбур булганлар. Бу давр ислом тарихига «мусулмонларнинг қамал дав-ри» номи билан кирган. Қамал даври ниҳоятда оғир утган. Озиқ-овқат етишмаслигидан мусулмонлар ҳатто дарахт баргларини еб жон сақлашга мажбур булганлар.

619 йилда Муҳаммад Пайғамбар бошига янада кат-та мусибатлар тушган. Шу йили аввал амакиси Абу Толиб, кейин хотини Хадича вафот этдилар. Бу икки улуғ зотнинг вафотидан сунг мушриклар Пайғамбарга қарши курашни янада кучайтирдилар. 622 йили Муҳаммад уз сафдошлари билан Маккадан Мадинага кучади (тарихда бу воқеа ҳижрат деб ном олган). Бу кучиш мусулмонлар ҳижрий йил ҳисобининг бошла-нишига асос қилиб олинган. Кучиб борганлар Ислом тарихида «муҳожирлар» деган ном олганлар. Бу ерда Муҳаммад аввало тарқоқ арабларни, яҳудийларни ва

муҳожирларни бирлаштирди. Мадинадаги бир-бири билан рақобат қилиб келган энг катта қабила — Авс ва Ҳазражни яраштириб, бир жамоа (умма) ташкил этди.

Шундай қилиб, Мадина шаҳрида рақобатлар йўқотилиб, унинг ўрнига келишув асосида яшайдиган, шаҳарни душмандан ҳимоя қила оладиган ва, муҳими, Муҳаммадга ишонадиган умма ташкил топди. Бу жамоа қисқа вақт ичида кичик, лекин кучли давлатга айланди. Диний, маъмурий ва ҳарбий ҳокимият бутунлай Муҳаммад Пайгамбар қулига ўтди. Мадина атрофидаги барча араб қабилалари бўйсундирилди.

630 йилда Макка ҳам бўйсундирилди. Макка зодагонлари Муҳаммаднинг ерданчиларига айландилар, кейинчалик мусулмонлар жамоасида катта лавозимларни эгалладилар.

631 йилда Муҳаммад Сурия томон юриш қилди. 632 йили Пайгамбар Маккага ҳаж қилди. Пайгамбарнинг бу ҳаж тарихда «видолашув ҳажи» деб юритилади. Бу ҳаж сафари 10 кун давом этди. Мазкур ҳаж чоғида Муҳаммад Расулulloҳ ҳажга тупланган 124 минг мусулмонга қарата туя устида утириб қуйидаги муборак нутқни — Видо хутбасини сўзлаган:

«Эй инсонлар! Сўзларимни диққат билан эшитингиз. Билмайман, балки бу санадан кейин Сиз билан бу ерда яна бир бор бирга бўлолмасман.

Эй инсонлар! ...Бу кунингиз (қурбон куни) қандай муқаддас бўлса, бу оингиз қандай муқаддас бўлса, бу шаҳримиз (Макка) қандай муқаддас бир шаҳар бўлса, билингизки, жонларингиз, молларингиз ҳам шу каби муқаддасдир. Буларга қилинган ҳар қандай тажовуз ҳаромдир.

Асҳобим! Ҳушингизни йиғиб олинг! Билингизки, зинҳор-базинҳор мендан кейин эски адашувга қайтиб бир-бирингизнинг бўйнингизни кесманг!

Асҳобим! Эски жоҳилият давридан қолган ҳамма қон даъволари батамом бекор қилинди.

Асҳобим! Кимнинг ёнида бир омонат бўлса, уни эгасига қайтариб берсин.

Эй инсонлар! Хотинларнинг ҳақларига риоя этингиз. Улар билан шафқат, меҳр ила муомалада бўлингиз. Уларнинг ҳақлари хусусида Аллоҳдан кўрқингиз! Хотинлар Сизга Тангрининг омонатидир. Уларни Аллоҳ номига сўз бериб олдингиз. Сизнинг

хотинлар устида ҳақларингиз бўлгани каби, уларнинг ҳам Сизда ҳақлари бор. Сизнинг хотинлардаги ҳақларингиз — хотинларнинг оила шарафини Сиз ёқтирмайдиган ҳеч бир кимсага оёқости қилдирмасликларидир. Хотинларингизнинг ҳар турли ейиш ва кийиш эҳтиёжларини таъминлашингиз эса, уларнинг Сизнинг устингиздаги ҳақларидир. Улар Сизнинг ҳақларингизга риоя этмоқлари керак. Сиз ҳам уларга назокат билан муомала этишингиз лозим. Бир хотин эрининг руҳсатисиз унинг молидан бирор нарсани бировга бериши ҳалол эмас.

Эй муминлар! Сўзларимни яхши эшитингиз: ...Ҳеч кимнинг бошқалардан устунлиги йўқдир. Шараф ва устунлик фақат фазилат иладир. Ҳар бир мусулмон мусулмоннинг биродаридир. Ҳақсизлик қилманг! Ҳақсизликка бўйин ҳам эгманг! Одамнинг ҳақларини еманг. Бир-бирингиз билан бўғишманг!..

Эй инсонлар! Ҳар бир жинойтчи ўз айбига фақат узи жавобгардир. Ҳеч бир жинойтчининг гуноҳи учун авлоди жазо тортмайди.

Эй муминлар! Сизга бир омонат қолдирыпман. Унга маҳкам боғланганингиз сари йўлингизда ҳеч адашма-гайсиз. Бу омонат Аллоҳнинг китоби — Қуръондир.

Эй инсонлар! Ҳаддан ошишликдан сақланинг.

Муҳаммад Пайгамбар очиқ ва ширин ифода билан баён этган бу сўзларни ҳамма эшитиши учун чиройли ва баланд овозли кишилар томонидан такрорланиб турилган. 632 йилнинг 8 мартада сўзланган бу нутқ катта тарихий ҳодиса» эди.¹ Чунки, бу нутқ инсоният тарихида энг буюк инқилоб ясаган. Видо хутбаси уқилаётган куни мусулмонлик бор қудрати-салоҳияти билан бутун дунёга хитоб этар, эски жоҳилият даврининг бутун хурофотларини, бутун ёмонликларини, қон даъволарини, судхўрликни, қимор, фоҳишаликни уртадан бир-бир йўқотар эди.

...Араблар уртасида «қон даъвосини сақлаш» одати жуда кенг тус олган эди. Бир оила ёки қабиладан бир одам улдирилса, у одамнинг оиласи ёки қабиласи асрлар бўйи қасос олишни муқаддас бир вазифа деб биларди. Бу одат туфайли тўхтовсиз ички урушларга йўл очилар эди. Пайгамбар буни бекор қилди.

Бутун Арабистон судхўрликнинг азобида эди. Бу

¹ З. Кунрапа. Алвидо, дунё! Ассалом, охират! 3-китоб. Т., 1996. 15—18-бетлар.

ёмон одат шу қадар кенг ёйилган эдики, бутун фақирлар бойларнинг қулига айланганди. Муҳаммад Пайгамбар бу одатни ҳам бекор эттирди, судхурлик тақиқланди.

Аёллар Видо хутбаси сузлангунига қадар эркакларнинг молидек эди. Улар бир эркакдан иккинчисига олиб берилар, ҳатто қимор уйинида пул урнига ҳам тикиларди.

Арабистонда инсоннинг жонига ҳам, молига ҳам заррача аҳамият берилмас эди. Одам ўлдириш оддий бир ҳол эди, мол-мулк эса таланарди. Муҳаммад Расулulloҳ одамни ва унинг мол-мулкини ҳам муқаддас деб эълон қилди.

Зулмнинг энг ёмон шаклларида бири — бу оталарнинг жинояти учун болани, боланинг жинояти учун отани жазолаш эди. Муҳаммад Расулulloҳ Видо ҳажида бу одатни бекор қилди¹.

Муҳаммад Пайгамбар ута ахлоқли, одобли, хушфеъл одам бўлган. Хотинлари Ойша бу ҳақда «Расулulloҳнинг ахлоқлари Қуръон эди», деб бежиз айтмаганлар. Қуръон инсонлар қалбини ёритувчи бир ахлоқий қудрат бўлганидек, Муҳаммад Пайгамбарнинг ҳаёт йули ҳам ана шундай юксак ахлоқнинг амалий бир соҳаси эди.

Муҳаммад Расулulloҳ Видо ҳажидан Мадинага қайтгач, 632 йилнинг 27 майида 63 ёшида вафот этади. Бу даврга келиб анчагина мустаҳкам бўлган мусулмон давлати вужудга келган эди. Бу давлат Ямандан Сино яриморолигача, Қизил денгиз соҳилларидан Марказий Қум саҳросигача чўзилган майдонни ўз ичига олган эди. Муҳаммад Расулulloҳ вафот этгач, унинг уринбосарлари (арабчада — халифалар) давлатни бошқарганлар ва шу муносабат билан мусулмонлар давлати тарихда «Араб халифалиги» деб ном олган.

632 йилдан — 661 йилгача бўлган нисбатан қисқа вақт ичида тўрт нафар халифа ҳукмронлик қиладилар (Абу Бакр, Умар, Усмон, Али). Бу даврда Араб халифалиги Ер юзининг катта қисмида ўз ҳукмронлигини урнатди.

661—750 йиллар Ислom тарихида Умавийлар сулоласининг ҳукмронлик даври деб аталади. Бу даврдан бошлаб араблар истилосининг иккинчи даври бошланади. Улар Шимолий Африкадан то Испаниягача

¹ З. Кунрапа. Алвидо, дунё! Ассалом, охират! 3-китоб, Т., 1996, 20—22-бетлар.

булган ерларни босиб олдилар. Араблар VIII асрда Туркистонни босиб олдилар. Босиб олинган ерларда аҳолини Ислом динига киритиш сиёсати амалга оширилди. Айти пайтда, атоқли олим И.Жабборов таъкидлаганидек, «Ислом дини маҳаллий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда халқ орасида кенг тарқалган қадимий кўҳна диний тасаввурлар, урф-одатлар ва маросимлар, ибодат ва гоёларни узида мужассамлаштира бошлаган»¹. Бу омил ҳам унинг тарқалишини осонлаштирганлиги сир эмас.

Ислом дини IX—X асрларда Татаристонда, X—XII асарларда Бошқирдистонда тарқалган.

Араб халифалиги 6 асрдан кўпроқ тарихга соҳибдир. Бу давр мобайнида халифаликда кўтарилиш ва сиёсий инқирозга учраш даврлари ҳам булди. Агар дастлабки 3 аср мобайнида Араб халифалиги марказлашган кўпмиллатли давлат булган булса, IX асрнинг урталаридан бошлаб халифа ўз сиёсий ҳокимиятидан ажралиб, халифалик бир неча мустақил давлатга бўлиниб кетган. Халифалик номигагина 1258 йилгача, яъни Чингизхоннинг невараси Хулагухон Багдодни босиб олгунча яшайди.

XVI асрдан бошлаб турк султонлари бошчилигидаги Усманийлар халифалиги тарихи бошланган. Ҳозирги араб давлатларининг деярли барча ҳудудлари Усманийлар империяси қули остида булган. 1507 йили турклар Мисрни босиб олдилар ва ўзларини фотийлар (яъни бутун мусулмон олами раҳбари) давомчилари деб эълон қилдилар. Бу ҳол Туркия империяси парчалангунча (1918 йил) давом этган.

6. ҲАДИСЛАР: ТўПЛАНИШИ, ТАРТИБГА СОЛИНИШИ

Ҳадислар нима ва улар қай тариқа дунёга келган?

Ҳадис (арабчада ҳикоя, хабар) — Муҳаммад Пайгамбарнинг, саҳобаларнинг айтган сўзлари, қилган ишлари, кўрсатмалари тўпланидир. Ҳадиснинг Муҳаммад Пайгамбар айтган сўзлари, қилган ишлари, кўрсатмаларидан иборат қисмига Суннат (йўл) дейилади. Суннат ислом шариатининг иккинчи асосидир (биринчиси Қуръон).

¹ Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. Т., 1994. 244-бет.

Ҳадислар Исломда Қуръондан кейинги муқаддас манба ҳисобланади.

Хуш, Қуръондек муқаддас калом турганида Ҳадис яратилишига нима сабаб бўлган?

Маълумки, Қуръон қанчалик мукаммал муқаддас китоб бўлмасин, у мусулмонлар жамоасининг барча ҳуқуқий ва ахлоқий масалаларига давр нуқтаи назаридан ҳамиша ҳам жавоб бера олмаган. Халифалик кенга борган сари бу ҳол аниқ сезила берган. Уруғ-қабилачилик шароитларида вужудга келган Қуръон ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ва маданий ҳаёти анча мураккаб бўлган янги истилолардаги мавжуд жамиятнинг кўпгина ҳодисаларига жавоб бера олмаслиги табиий ҳам эди.

Шундай қилиб, янги вазият — кун тартибига ўзгарувчан, даврга мослашувчан, лекин қонунлаштирилмаган янги манбага эҳтиёжни вужудга келтирди.

Натижада, VII—VIII асрларда ҳадислар ёзила бошланди. Эндиликда ҳадисшунослик савоб иш ҳисобланган, ҳадисларни тўплаш мустақил фанга айланган, бу ишда ихтисослашган илоҳиёт олимлари эса муҳаддислар деб аталганлар.

Ҳадисларнинг аксарияти ҳуқуқий ва ахлоқий нормаларни, маросимлар ва урф-одатларга оид курсатмаларни акс эттирган. Шунинг билан бир қаторда, Муҳаммад Пайгамбар таржимаи ҳолини, халифалар, саҳобалар фаолиятини баён этган ҳадислар ҳам бўлган. Илк ислом тарихи, Муҳаммад ва бошқа илоҳиётчилар таржимаи ҳолларига оид асосий асарлар ҳадислар негизида яратилган.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳадисларда Араб халифалигидаги синфий зиддиятлар, ислом илоҳиёти, шариат талқини ифодаланиб, турли синфлар ва ижтимоий гуруҳлар манфаати ўз ифодасини топганлиги сабабли, унда бир-бирига зид фикрлар юзага келиб қолган. Энди, даврлар утиши билан ҳадислар танланиб, тартибга солина бошланган. Натижада Исломда «Саҳийҳ», яъни «Ишонарли тўплам» ва «Ғайрисаҳийҳ», яъни «Ишонарсиз тўплам» ҳадислари вужудга келган.

Исломда таниқли ва нуфузли ҳисобланган кишилар томонидан етказилган ҳадислар «ишонарли» деб эътироф этилган. Ҳадисни етказган кишилар уртасида қандайдир узилиш руй берган бўлса, бу ҳадислар «гузал» (ҳасан), агар ҳадисни етказганлар орасида ҳур-

матга ва ишончга лойиқ бўлмаган одамлар кириб қолган бўлса, бундай ҳадислар «ишончсиз» деб ҳисобланган. Шунинг учун ҳам ҳар бир ҳадис икки қисмдан иборат. Унинг биринчи қисмида ушбу ҳадисни етказган кишиларнинг номлари, бунда Муҳаммад Пайғамбарнинг ҳикматли сўзларини шахсан эшитган одамларнинг номигача санаб кўрсатилган. Иккинчи қисмида эса, ҳадиснинг мазмуни келтирилган.

Ҳадисларнинг 6 та тўплами вужудга келган. Булардан айниқса 2 таси — «Саҳийҳ ал-Бухорий» ва «Саҳийҳ ал-Муслим» кўп эъзозланади.

Юртдошимиз Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810—870) 600.000 дан зиёд ҳадис тўплаган ва унинг 7250 тасини «ишонарли» деб топган ва тўпламга киритган. 4 жилдик бу тўплам ҳозир ўзбек тилида нашр этилган.

Муслим ан-Нишопурий (817—875) 300.000 ҳадисдан 12 мингтасини «ишонарли» деб топган.

Қолган 4 нафар, яъни Имом ибни Можа (887 йилда вафот этган), Имом Абу Довуд (888 йилда вафот этган), Имом ат-Термизий (892 йилда вафот этган), Имом Насайй (915 йилда вафот этган)ларнинг ҳадис тўпламлари ҳам машҳурдир.

Биз бу улуғ инсонларнинг икки нафари — юртдошимиз бўлганлигидан мағрурланамиз.

Шиаларда ҳадисларни тўплаш ўзига хос хусусияти билан ажралиб туради. Уларнинг тўпламлари «Ахбор» (Хабарлар) деб аталади. Улар ўзларининг имомларинигина ва аввалбошдан Алини ҳамда унинг авлодларини қўллаб-қувватлаган арбобларни нуфузли ҳисоблайдилар. Алига ва унинг авлодларига қарши курашган шахслардан эшитган ҳадисларни инкор этадилар.

Муҳаммад ал-Куммий ва Муҳаммад ал-Қулайний томонидан (X аср) тузилган ҳадислар тўплами шиалар учун энг обрўли тўпламлардир.

7. ВАТАНДОШЛАРИМИЗ — БУЮК МУҲАДДИС АЛЛОМАЛАР

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий

Бухородан чиқиб ҳақни топган зот,
Илми-ла Ер юзин айлаганди мот.

Бу улуғ сўзлар буюк ватандошимиз Имом ал-Бухорий ҳақида айтилгандир. Ислом оламида энг етук ва

машхур муҳаддис Имом ал-Бухорий 810 йилнинг 20 июлида Бухоро шаҳрида дунёга келган. Отаси шайх Исмоил ибн Иброҳим ўз даврининг илмли одамларидан эди. Бироқ, унга ўғлининг қандай инсон бўлиб этишишини кўриш насиб этмайди. Имом ал-Бухорий гудаклигидаёқ отадан етим қолиб, онаси қулида катта бўлади. Ақл-идрокли, уткир зеҳнли бўлган Имом ал-Бухорий 10 ёшиданоқ араб тили ва ҳадис китобларини астойдил ўқиш ва уларни ёдлашга қўнт билан киришади.

825 йилда Имом ал-Бухорий онаси ва акаси билан ҳаж сафарига йўл олади. Ҳаждан кейин онаси ва акаси қайтиб кетгач, 6 йил Ҳижозда яшаб ҳадис илмидан астойдил сабоқ олади. Шундан сўнг ўз билимини янада ошириш мақсадида ўша пайтда илм-фаннинг йирик марказларидан ҳисобланган Дамашқ, Қоҳира, Басра, Куфа, Бағдод каби шаҳарларда яшаб машхур олимлардан ҳадис, фикҳ илмидан таҳсил куради. Илмий баҳслар ва мунозараларда қатнашади, толибларга дарс беради.

863—868 йилларда Нишопурда яшаб, мадрасада ҳадис илмидан дарс беради. Ўша пайтда Нишопур мусулмон Шарқидаги энг йирик илмий марказлардан бири бўлиб, бу ерда машхур олимлар тупланган эди. Ал-Бухорийнинг ат-Термизий билан учрашуви ҳам Нишопурда юз бериб, икки машхур муҳаддис ўртасида қизгин илмий баҳслар, купдан-куп ижодий ва дўстона мулоқотлар бўлиб утади. Ат-Термизийнинг ёзишича, у ўз асарлари учун куплаб маълумотларни ал-Бухорий билан утказган мароқли суҳбатларидан олган. Ўз навбатида ал-Бухорий ҳам шогирди ва сафдоши ат-Термизий салоҳиятини юқори баҳолаб: «Сен мендан баҳра топганингдан кура, мен сендан купроқ баҳра топдим»¹, — дейди. Бу сузлар ал-Бухорийнинг ат-Термизийга бўлган чексиз ҳурматининг белгиси эди.

Имом ал-Бухорий зеҳни уткирлиги ва ёдлаш қобилиятининг кучлилиги билан гоёта кенг шуҳрат қозонган инсон эди. Манбаларда ал-Бухорийнинг 300 мингга яқин ҳадисни ёд билгани қайд қилинган.

Имом ал-Бухорий хориждан қайтгач, ўз ватани Бу-

¹ *Абу Исо Термизий. Саҳийҳи Термизий. Т., 1993. 7-бет.*

хорода ҳам кўплаб шогирдлар ва уламоларга ҳадис илмидан сабоқ берди. Бироқ, Бухорий билан Бухоро амири уртасида келиб чиққан ихтилоф туфайли унинг ўз ватанидаги ҳаёти оғир кечди. Бухоро амири Холид ибн Аҳмад аз-Зухалий ал-Бухорий ҳузурига одам юбориб «Ал-Жомеъ ас-саҳийҳ» (Ишонарли тўплам), «Ат-Тарих ал-қабир» (Қатга тарих) китобларини саройга келиб болаларига уқиб бериб туришни тайинлайди. Лекин, ал-Бухорий «Мен илмни хор қилиб, уни ҳокимлар эшигига олиб бормайман. Агар амирга илм керак бўлса, болаларини уйимга ёки масжидга юборсин», — деб жавоб қайтарган¹.

Натижада ал-Бухорийни кўролмаган баъзи ҳасадгуй, фитначи, бўҳтонкор кимсаларнинг гапига кирган Бухоро амири унга Бухорони тарк этишни амр этади. Имом ал-Бухорий Самарқандга кўчишга мажбур бўлади ва Самарқанд яқинидаги Хартанг қишлоғида яшайди. Бу орада касалга чалинган ал-Бухорий 870 йили 62 ёшда вафот этади ва шу ерда дафн қилинади. Ҳозир унинг қабри мусулмонларнинг табаррук зиёратгоҳига айланган.

Имом ал-Бухорийдан бой ва қимматли илмий мерос — 20 дан ортиқ асар қолган.

Уларнинг ичида «Ал-Жомеъ ас-саҳийҳ» (Ишонарли тўплам) ва «Ал-Адаб ал-муфрад» (Адаб дурдоналари) энг машҳурларидир. Имом ал-Бухорийнинг умр бўйи куч сарфлаб юзага келтирган «Ал-Жомеъ ас-саҳийҳ» (Ишонарли тўплам) китоблари Исломоламода Қуръондан кейинги иккинчи муқаддас китоб деб яқдиллик билан эътироф этилган.

Юқорида айтилганидек, Имом ал-Бухорий жами 600 минг ҳадис тўплаб, шулардан 100 минг «саҳийҳ» ва 200 минг «ғайрисаҳийҳ» ҳадисларни ёд олган. Унинг «Ал-Жомеъ ас-саҳийҳ» (Ишонарли тўплам) деб номланган 4 жилддан иборат ҳадислар тўплами китобига 7275 та энг «саҳийҳ» (ишонарли) ҳадислар киритилган².

Бу ҳадисларнинг тарбиявий аҳамияти беқиёсдир. Қуйида улардан намуналар келтирамиз.

Ҳар биримизнинг иймонли бўлмоғимиз лозимлигини ҳаммамиз эшитганмиз. Ҳадисда инсон иймони мукамал бўлмоғининг уч шарти ҳақида бундай дейилади:

¹ Диншунослик асослари. Т., 1995, 129-бет.

² Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис. 1-жилд, 5-бет.

— тўғри эътиқодли бўлмоқ;
— кишилар билан яхши муносабатда бўлмоқ;
— киши ўз устида ишламоғи ва ўзини ибодат ва тоатда чиниқтирмоғи. Кимки буларни тўла ўзлаштира, иймони мукамал бўлгайдир.

Бу фикр кейинги ҳадисларда ривожлантирилиб кишининг иймони мукамал бўлишининг яна уч шарти келтирилади:

- инсофли ва адолатли бўлиш;
- барчага салом бериш;
- камбағаллигида ҳам садақа бериб туриш.

Шунингдек, ал-Бухорий тўпламида инсонларнинг бир-бирига меҳрибон-дилкаш, ҳаёли бўлишликлари, бир-бирларига кўмакдош бўлишлари, оғир кунларда елкадош бўлишлари, бир-бирига нисбатан фисқу фасод қилмаслик, фитнакор бўлмаслик, гуноҳ қилмаслик, мунофиқ бўлмаслик ҳақидаги ҳадислар тарбия ишида алоҳида ўрин тутади. Қуйидаги ҳадислар бу фикримизнинг далилидир.

- «Қўли билан ва тили билан ўзгаларга озор бермаган киши мусулмондир»;
- «Очларни тўйғазиш Исломдандир»;
- «Ўзи яхши кўрган нарсани биродарига раво кўрмоқлик иймондандир»;
- «Фитнадан ҳазар қилмоқ диндандир»;
- «Ҳаё иймондандир»;
- «Гуноҳлар жаҳолат қилмишидир»;
- «Закот бериш Исломдандир»;
- «Жанозада қатнашиш иймондандир»;
- «Омонатга хиёнат қилмоқлик, ёлғон сўзлаш, сўзида турмаслик, кек сақлашлик, ноҳақлик қилиш мунофиқликнинг аломатларидир».

Имом ал-Бухорийнинг «Ал-Адаб ал-муфрад» (Адаб дурдоналари) китобига 4 жилдлик «Ишонарли тўплам»дан 1322 та ҳадис ва хабарлар киритилган. Бу китоб фарзандларнинг ота-она олдидаги бурчи ҳақидаги ҳадислар билан бошланади.

Мана уша бурчларни ўзида акс эттирган ҳадислар:

- «Биз ҳамма инсонларга ота-оналарига яхшилик қилмоқликларини буюрдик»;
- «Ота-она фарзандга зулм қилса ҳам бола уларни ранжитмаслиги керак»;
- «Аллоҳ таолога ширк келтириш, одам ўлдириш, уруш майдонидан қочиш, покиза аёлни фоҳиша деб туҳмат қилиш, ижарахўрлик, етимлар молини емоқ,

одамларни масхара қилиш, камситиш, ота-онани хафа қилиб йиғлатиш — мана шулар энг катта гуноҳдир»;

— «Ота-онанг нимани истаса, ушани ижро қилишдан имтино қилма»;

— «Гуноҳларнинг энг каттаси — Аллоҳ таолога ширк келтириш ва ота-онага оқ бўлишлиқдир»;

— «Ота-онасига лаънат ўқиган кишига Аллоҳ таолонинг лаънати бўлсин»;

— «Ота-она кексайган вақтида дуоларини олмаган кишилар хор бўлади»;

— «Ким ота-онасини рози қилса, Аллоҳ таолонинг умрини ҳам зиёда қилади»;

— «Ота-онанг иккаласи ёхуд улардан биттаси кексайиб қолса, уларга «уфф» деган сўзни айтма, гапларини қайтарма, уларга ёқадиган гапларни гапир, уларга раҳмдиллик юзасидан қанотингни қоқиб тур»;

— «Кишининг уз ота-онасини сўкиши катта гуноҳдир»;

— «Ота-онанинг йиғлаши боласидан норози бўлганликларидан далолат беради ва бу эса энг катта гуноҳлардандир».

Умуминсоний қадриятга айланган бу фикрларга тан бермай иложимиз йўқ.

Маълумки, бугунги кунда фуқаролик жамияти барпо этилаётган мустақил мамлакатимизда фуқароларнинг узини-узи бошқариши масаласига алоҳида эътибор берилмоқда. Бундай жамиятнинг негизи маҳалла бўлиши тушуниб етилди. Шунинг учун ҳам маҳалла қўмиталари ишини ҳар томонлама фаоллаштиришга жиддий эътибор билан қаралмоқда. Маҳалланинг қандай маҳалла бўлишлиги биринчи навбатда қўни-қўшнилар муносабатига боғлиқлиги исбот талаб қилмас ҳақиқатдир. Бекорга, «қўшнинг тинч бўлса — сен ҳам тинчсан»; «ён қўшни — жон қўшни»; «узоқдаги қариндошдан яқиндаги қўшнинг афзал», дейилмаган.

Қўни-қўшнилар муносабати қандай бўлиши кераклиги бундан 1150—1200 йил аввал Имом ал-Бухорий туплаган ҳадисларда баён этилганлигининг бугун гувоҳи бўлиб турибмиз. Ҳадисларда айтилган фикрлар узининг долзарблигини заррача йўқотган эмас. Мана уша ҳадислар:

— «Қўшни ҳаққи — қўлдан келганича унга яхшилик қилиш: ҳадялар бериш, кўрганда очиқ юзлик билан муомала қилиш, саломлашиш, аҳволидан хабар

олиб туриш, муҳтож булган нарсаларини қўлдан келса муҳайё қилиш, унга моддий ва маънавий жиҳатдан зарар етказмасликдан иборатдир»;

— «Қўшничиликда ҳеч қандай дин ва миллат эътиборга олинмаслиги лозим;

— «Қўшниларикинг энг яхшиси қўшнисига муносабатда мумтозидир»;

— «Фоний дунёдаги ёмон қўшнидан кучибгина қутулишинг мумкин»;

— «Қайси бир қўшни ўз қўшнисига зулм қилиб, уни ўз ҳовлисида чикиб кетадиган ҳолатга келтирса, албатта ҳалокатга учрайди».

Ҳадисларда ҳар бир мўмин илм олишга чақирилади.

Муҳаммад Пайгамбар айтадилар:

— «Бешиқдан лаҳад оғзига қадар илм талаб қилинлар»;

— «Илми изланглар, агарчи Чину Мочиндан узоқ жойда бўлса ҳам».

Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий

Тарихий маълумотларга кўра, ат-Термизий 824 йилда Термизда туғилган. Ёшлиқ чоғларидан бошлаб илмга қатта қизиқиш ва иштиёқ кўрсатган. Ҳижоз, Хуросон ва бошқа жойларда машҳур муҳаддислар, уламолар билан мулоқотда булган, улардан сабоқ олган. Имом ал-Бухорийни ўз устози деб билган. Имом ал-Бухорий ат-Термизийнинг ҳадисларни синчиклаб урганишдаги нодир қобилияти, тақводаги устунлигини тан олган.

Ҳофиз Умар ибн Алак бундай деган: «Имом ал-Бухорий вафот этиб, бутун Хуросонда илмда тақвода ва зуҳдда Абу Исо Термизийга тенг келадиган улуг зотни ўзидан кейин қолдирмади»¹.

Имом ат-Термизийнинг машҳур асари ҳам «Ал-Жомеъ ас-саҳийҳ» деб аталади. Шунингдек, «Шамоилю Набавия» (Пайгамбар алаҳиссаломнинг шакл ва сифатлари), «Китоб уз-зуҳд» (Зоҳидлик китоби), «Ас-моъ ус-саҳоба» (Саҳобаларнинг исмлари), «Ал-Ас-моъ вал куна» (Исмлар ва кунялар), «Китобул-илал» (Иллатлар китоби) каби асарлар ҳам битган.

¹ Абу Исо Термизий. Саҳийҳи Термизий. Т., 1993, 8-бет.

Имом ат-Термизий ҳадисларни 3 гуруҳга ажратган. Улар — саҳийҳ, ҳасан, заиф деб аталган. Бу билан Имом ат-Термизий ҳадиснинг саҳийҳлигини (ишонарлилигини) аниқлашда яна бир босқинчга кутарилди.

Ҳар бир ҳадисга «саҳийҳ», «ҳасан» ёки «заиф» белгиларини қўйган эди.

Имом ат-Термизий ҳар доим илм-фанни тарғиб этган, айниқса ёшларни илм олишга даъват қилган. Айни пайтда, мулойимлик ва ҳушфёъллик ул кишининг гузал фазилати эди.

Умр бўйи қилинган машаққатли меҳнат, ҳаётий уқубатлар ўз таъсирини курсатмай қолмас эди. Ҳаётининг сунгги йилларида Имом ат-Термизийнинг кузлари ожиз бўлиб қолади. Ул зот 892 йили 70 ёшида вафот этади.

Имом ат-Термизий тўплаган ҳадисларнинг тарбиявий аҳамияти ҳам беқиёсдир. Қўйида улардан намуналар келтирамиз:

— «Кимки ёлғон сўзлашни, бошқа бировга бўҳтон қилишни қўймаса, унинг тутган рўзасига Аллоҳ таоло муҳтож эмас»;

— «Аёл кишига диёнати учун уйлан»;

— «Агар тўйга чақирилсангиз, албатта боринг»;

— «Мўминларнинг иймонлари комилроғи яхши хулқдиларидур ва сизларнинг яхшиларингиз ахлоқда хотинларингизга яхши бўлганларингиздур»;

— «Пора берувчи ва уни олувчини лаънатланглар»;

— «Ҳазрат Расулуллоҳ (саллоллоҳу алайҳи вассалам) жонлини (ҳайвон ва қушларни) нишон қилиб ўқ отмасликка буюрдилар»;

— «Ҳар бир маст қилувчи нарса ҳаромдир»;

— «Ё Расулуллоҳ! Кимга эзгулик қилай?» Расулуллоҳ: «Онанга», дедилар. «Яна кимга?» дедим. «Онанга», дедилар. «Яна кимга?» деб эдим: «Онанга», дедилар. «Яна кимга?» деб эдим: «Отангга, ундан кейин барча яқинларга», дедилар. Сунг: «Она жаннатнинг уртадаги эшикларидан биридир, дедилар»;

— «Эзгуликнинг энг яхшиси ўз отасининг севган одамларига яхшилик қилишдур»;

— «Уч хил дуо шаксиз мустажобдур: мазлумнинг дуоси; мусофирнинг дуоси; отанинг болага қилган дуоси».

Маълумки, совет тузуми давридаги дин масаласига бағишланган адабиётларда Ислом дини аёлларни кам-

ситувчи, уларнинг қадр-қимматини, шаънини таҳқирловчи дин деб ташвиқот қилинарди. Ҳаёт бу фикрларнинг биреклама, асоссиз, уйдирма эканлигини исботлади. Мана Ҳадиси шарифда аёллар, уларга муносабат ҳақида айтилган фикрлар:

— «Қайсингизнинг учта қизингиз ва ёки учта синглингиз бўлса, уларга яхшилик қилсангиз, жаннатга кирасиз»;

— «Кимгаки Аллоҳ таоло қиз фарзандлар берса, уларни сабр билан тарбиялаб, вояга етказса, улар унга дузахдан парда бўлади».

Ҳадисларда инсонларнинг бир-бирига меҳр-оқибатли бўлиши ҳақида ҳам ажойиб фикрлар баён этилган. Мана уша фикрлар:

— «Кимки кичикларга раҳм-шафқат қилмаса ва катталарга иззат-ҳурмат кўрсатмаса, биздан эмас»;

— «Кичикларингизга раҳм-шафқат қилмаган, катталарга ҳурмат кўрсатмаган, амр-маъруф ила эзгуликка чақирмаган ва ёмонликдан қайтармаган кишилар биздан эмасдур»;

— «Мусулмон киши мусулмон учун бамисоли бир иморат, улар бир-бирини ушлаб туради»;

— «Бир-бирингизнинг орангизни узманг, бир-бирингизнинг орқангиздан айб қидирманг, бир-бирингизни ёмон кўрманг, бир-бирингизга ҳасад қилманг»;

— «Ростгўйликни маҳкам ушланг, чунки ростгўйлик эзгуликка олиб боради»;

— «Ўлганларни сукиб, тирикларга озор берманглар»;

— «Бировга душманчилик кайфиятида юрмоқ гуноҳдир»;

— «Яхши хулқ очиқ юзлиликдир, эзгуликни ёйиш ва одамлардан азиятли нарсани узоқлаштиришдир»;

— «Қайси бир ёш киши қари кишини ҳурмат қилса, у кексайганида уша ҳурматни кўради»;

— «Шарму ҳаё ва тортинчоқлик иймоннинг икки шохобчасидур. Бешармлик ва сурбетлик эса нифоқнинг икки шохобчасидур»;

— «Фитнадан хазар қилмоқ диндандир»;

— «Кимки мусулмон мамлакатада яшовчи бошқа динга мансуб кишини ҳақорат қилса, қиёмат куни ўтдан ясалган қамчи билан урилади»;

— «Кимни сулҳ битими билан яшаётган ғайридинни ўлдирса, у жаннатнинг бўйини ҳам ҳидламайди».

Хулоса қилиб айтганда, Ислом динининг асоси

булган Қуръони каримдан кейин ҳар бир мусулмон амал қилиши лозим булган дастуриламалнинг — Ҳадиснинг буюк юртдошларимиз томонидан тушланганлиги тенги йуқ савоб ишдир.

Бутун мусулмон дунёси бизнинг дин оламида машҳур булган улуғ боболаримизсиз Ислом динининг тараққиётини тасаввур этиб бўлмаслигини тан олганлар. Бу буюк алломаларнинг юртдошлари булганлигимиз билан ҳақли равишда фахрланмоғимиз лозим.

8. ШАРИАТ — МУСУЛМОН ҚОНУНЛАРИ МАЖМУАСИ

Шариат (арабчадан таржимаси — тўғри йул, илоҳий йул, қонунчилик) — ислом диний ҳуқуқи, яъни барча мусулмонлар учун бажарилиши мажбурий булган қонунлар, ҳуқуқий-ахлоқий кўрсатмалар мажмуаси. Бошқа динларда шариатга ухшаш бирон-бир нарса йуқ. Шариат ҳам дунёвий, ҳам диний талабларни ўз ичига олади. Унинг кўрсатмалари ҳуқуқий, ахлоқий ва диний-маросимчилик муносабатларга бирдай тааллуқлидир.

Шариат жамиятнинг ҳуқуқий, ахлоқий ва диний турмушини тартибга солиш мажмуаси сифатида Исломда анча мустақил соҳа ҳисобланади. Бунга — Исломнинг илоҳиёт тизимида маълум булган кўпгина масалаларни жамият ҳаётида амалий жиҳатдан татбиқ этиш нуқтаи назаридан таҳлил этиши сабабдир.

Бундан ташқари, шариат ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ва ахлоқий-маиший нормаларнинг ислом руҳида талқин қилинишидан келиб чиқадиган жуда кўп ҳуқуқий масалаларни ҳам қамраб олган.

Мусулмон ҳуқуқшунослигида Қуръон, Сунна, Ижмоъ¹ ва Қиёс² шариат манбалари ҳисобланади.

Шариатни яратиш жараёнида асосий категориялар белгилаб қўйилганки, у ёки бу амаллар ана шу категорияларга тўғри келади. Бундай категориялар — 5 та. Уларнинг 2 таси мусулмонлар томонидан бажарилиши шарт. Булар — фарз ва мандубдир.

¹ *Ижмоъ* — Қуръон ва Ҳадисда (Суннада) аниқ кўрсатма берилмаган ҳуқуқий масалаларни ҳал этишда фақиҳ ва мужтаҳидларнинг тушланиб ягона фикрга келган ҳолда ҳукм чиқариши (фатво бериши).

² *Қиёс* — Қуръон, Сунна, Ижмоъда бирор ҳуқуқий масалага аниқ жавоб топилмаганда, уни шунга ухшаш масалага таққослаш йули билан ҳукм чиқариш.

Фарз — ниҳоятда мажбурий ҳисобланган амаллардир.

Мандуб — мажбурий эмас, лекин маъқул, лозим деб ҳисобланадиган амаллар.

Яна иккита категория борким, улар тақиқланган соҳаларни ўз ичига олади.

Булар — ҳаром, яъни қатъий равишда тақиқланган амаллар ва макруҳ, яъни тақиқланмаган, лекин маъқул қурилмайдиган амаллар.

Сунги — бешинчи категория муҳаб деб аталади. Муҳаб — тақиқланмаган ҳам, маъқуланмаган ҳам амаллардир.

Шариатда ҳаётнинг барча масалалари, чунончи, мулк, мулкчилик, ворислик, мерос, қарз, жарима, гаров, оила ва никоҳ масалалари, жамият аъзоларининг юриш-туриш меъёрлари, жиноят ва жиноят учун белгиланадиган жазо ва бошқалар ўз ифодасини топган.

Биз шариат мазмуни билан қизиққан китобхонларга 1994 йилда нашр этилган «Мухтасар» (Шариат қонунларига қисқача шарҳ) китоби билан танишиб чиқишни тавсия этамиз.

9. ИСЛОМ ДИНИДАГИ АСОСИЙ ОҚИМЛАР (МАЗҲАБЛАР)

VII асрда Ислом иккита йирик оқимга — шиалик ва суннийликка бўлиниб кетди. Бу бўлинишнинг асосида турли феодал гуруҳларнинг ҳокимият учун олиб борган курашлари ётади. Муҳаммад Пайгамбарнинг куёви, 4 буюк ҳалифалардан бири Али вақтидаёқ (656—661 йиллар), халифанинг ҳокимиятини тан олмаган Умавийлар¹ билан ҳокимият тепасига Муҳаммад пайгамбар авлодларигина келиш ҳуқуқига эгадирлар деб ҳисоблаган Алининг тарафдорлари ўртасида кураш авж олиб кетди.

Халифалар² ҳокимияти тарафдори (яъни халифаларнинг Муҳаммад авлодига мансублиги шарт эмас, деб ҳисобловчилар) бўлган Умавийлар исломдаги ор-

¹ Умавийлар — Қурайш қабиласи хонадонларидан бирининг номи. Муҳаммад Пайгамбар Ҳошимийлар хонадонидан эди. 661—750 йилларда халифаликда Умавийлар сулоласи ҳукмронлик қилган. Унга халифа Муовия асос солган.

² Дастлабки уч халифа — Абу Бакр, Умар, Усмонлар Муҳаммадга қон жиҳатдан яқин кишилар бўлмаган.

тодоксия (анъанавий диний таълимотга амал қилувчилар)ликни даъво қилган суннийликни, Али ва унинг авлодлари ҳокимиятининг тарафдорлари эса шиаликни ташкил қилдилар.

Суннийлик («сунна» сўздан олинган булиб, асл ислом анъаналари тарафдорлари деган маънони билдиради) тарафдорлари узларини «аҳл ас-сунна», яъни сунна аҳли деб атайдилар ва Муҳаммад Пайғамбарнинг шиалар томонидан бузилаётган анъаналарига фақат бизгина амал қиляпмиз, деб ҳисоблайдилар. Исломнинг Муҳаммад давридаёқ шаклланган таълимотининг туғрилигини, Суннани (Ҳадисни) Қуръондан кейинги ислом илоҳиёти ва шариатнинг иккинчи манбаи деб тан олган, исломнинг анъанавий диний маросимларига, маиший, ижтимоий қоидаларига амал қиладиган ҳар бир мусулмон сунний ҳисобланади. Бугунги кунда суннийлар бутун жаҳон мусулмонларининг асосий қисмини ташкил этишади.

Шиалик (гуруҳ, партия, тарафдор, яъни Алининг партияси, гуруҳи, тарафдорлари деган маънони англатади) — Али ва унинг авлодини Муҳаммад Пайғамбарнинг бирдан-бир қонуний ворислари деб тан оладиган турли йўналиш ва секталарнинг умумий номидир.

Сафавийлар сулоласининг биринчи шоҳи Исмоил XVI асрнинг бошларида шиаликни Эроннинг расмий дини деб эълон қилган. Ҳозир ҳам у Эронда ҳукмрон эътиқод шакли ҳисобланади. Ироқ, Афғонистон, Ҳиндистон, Покистон, Озарбайжон ва Тожикистонда, Ливанда ва бошқа давлатларда ҳам ёйилган.

Хуш, шиаларнинг суннийлардан асосий фарқи нималардан иборат?

Шиалар билан суннийлар уртасидаги асосий фарқ — имомат тушунчасининг талқин қилинишидир. Имомат — шиаликда давлатни бошқариш ҳуқуқи ҳақидаги таълимот, эътироф этилган 5 ақидадан бири. Унга кўра, мусулмонлар жамоаси ёки давлатида фақат Муҳаммад Пайғамбар авлоди (куёви Али билан қизи Фотимадан тарқалган авлод) ҳукмрон булиш ҳуқуқига эга деб ҳисобланади.

Суннийлар учун имом одамлар томонидан сайланадиган ёки тайинланадиган диний ёки дунёвий раҳбар ҳисобланса, шиаларда имомлик «Аллоҳнинг инояти» булиб, у бир имомдан иккинчисига ўтади. Шиалар Али ва унинг авлодларидан иборат 12 имом

(Энг олий раҳнамо) ҳокимиятини тан олади. Шу муносабат билан дастлабки халифалардан Абу Бакр, Умар ва Усмонни ҳокимиятни зўрлик билан эгаллаб олган шахслар деб ҳисоблайдилар ва уларни тан олмайдилар. 874—878 йиллар орасида 7-9 ёшида бедарак йўқолган (тарихий нуқтаи назардан улдирилган бўлиши керак) 12-имом Муҳаммад ал-Маҳдийни улар яширинган, замона охир бўлганда, у қайтиб келади ва адолат ўрнатади, деб ҳисоблайдилар.

Бинобарин:

— Суннийликда 7 ақида тан олинса (бу ҳақда аввалги мавзуларда тўхталганмиз), шиалар қуйидаги 5 ақидани тан оладилар: а) Аллоҳнинг ягоналиги; б) Адолат; в) Охират ва улганларнинг тирилиши; г) Пайгамбарлик; д) Имомат.

— Шиалар калимаи шаҳодатга «Алиян валиуллоҳ» сўзларини қўшиб айтадилар.

— Шиалар суннийларнинг ҳадисларини тан олмайдилар. Шунинг учун ҳам улар Муҳаммад, Али ва унинг авлодлари номи билан боғлиқ ҳадислардан «Ахбор» деб номланган тўплам тузганлар. Мазкур тўплам шиаликда Қуръондан кейинги иккинчи муқаддас манба ҳисобланади.

— Шиаликда имомат мутлақо янги ақидадир. Унга кура, имомат Али авлодларига алоқадор «абдий илоҳий нур»нинг эманациясидир, улар илоҳий моҳиятга, беайб ва гайриинсоний билимга эга.

— Баъзи урф-одат, маросимлар ва шарият нормаларида ҳам шиаликда суннийликдан фарқ қилувчи томонлар мавжуд. Масалан, шиалар суннийлар каби Макка билан Мадинани муқаддас ҳисоблаш билан бирга, Карбало, Нажаф шаҳарларида жойлашган шиа имомлари қабрларини ҳам зиёрат қиладилар. Имомларнинг баъзиларигина улдирилган (ёки заҳарланган), лекин шунга қарамай, шиалар уларнинг барчасини халифалар томонидан улдирилган деб ҳисоблайдилар, уларни жабрдийда ва дин йўлида шаҳид бўлганлар деб мотам тутадилар.

Шиаларда ашуро маросими алоҳида урин тутади. Бу мотам маросимидир. Улар муҳаррам ойининг 10-куни Алининг ўғли имом Ҳусайн Ироқдаги Карбало даштида жангда ҳалок бўлган деб ҳисоблайдилар. Шунинг учун шиалар бу ойнинг дастлабки 10 кунлигида мотам тутадилар.

Ислом дини юқорида қайд этилган ички зиддият-

лар, булиниб кетишларга қарамай, у энг навқирон, дунё буйлаб ўз эътиқодчилари сонини тобора кўпайтириб бораётган жаҳон динилигича қолмоқ-дадир.

Марказий Осиё халқлари ҳам, мана 12 асрдирки, Исломга эътиқод қилиб келмоқдалар. Бироқ, Исломга муносабат ҳамма вақт ҳам бирдек кечмади, ҳар қандай таълимот қисматига ёзилганидек, Исломни эътироф этувчилар билан бирга, бир йўла уни рад этувчилар ҳам бўлди.

Лекин шу нарса ҳақиқатки, Ислом энг машаққатли даврлар чигиригидан эсон-омон ўтди. Истаймизми-йўқми, халқимиз онги ва вужудига асрлар давомида сингиган исломий эътиқод ва қарашлар бугунги кунда узининг янгидан камол топиш имконига эга бўлди.

«Ислом дини —бу ота-боболаримиз дини, у биз учун ҳам иймон, ҳам ахлоқ, ҳам диёнат, ҳам маърифат эканлигини унутмайлик. Демак, дин халқ маънавия-тининг юксалишига катта ҳисса қўшиб келган экан, бугунги давлатчилигимиз ҳақида сўз юритганда, режалар тузганда динни, энг аввало, ҳам миллий, ҳам умуминсоний қадрият сифатида эътиборда тутишимиз лозим»¹, — дейди мамлакатимиз раҳбари теран эътироф билан.

10. МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ТАСАВВУФ ВА ТАРИҚАТ

Муҳаммад алайҳиссалом вафотларидан кейин араблар Осиё ва Европанинг кўплаб мамлакатларини босиб олдилар. Улар шу мамлакатларнинг бойликларини таладилар, минг-минглаб одамларни асир қилиб ўз юртларига олиб кетдилар, маънавий ва маданий ёдгорликларни вайрон қилдилар. Араб лашкарбоши-си Ибн Қутайба ҳам Туркистон халқларининг барча бойликларини талаб ўз юртига юбориб турган. «Самарқанд босиб олинганида, биргина шу шаҳарнинг узидан ўн минглаб ёш йигит ва қизлар асир олиниб Арабистонга жўнатилди»². Ўз қўлида жуда катта бойликларни тўплаган, қўлларнинг меҳнатидан фойдаланган араб феодаллари ҳашаматли саройлар қуриб, зебу зийнатда яшашга берилиб кетганлар. Ислом ахлоқига хос бўлган шаръий ҳукмларда

¹ *Каримов И.А.* Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т., 1995. 55-бет.

² *Шайх Нажмиддин Кубро.* Т., 1995. 5-бет.

баён этилган инсонпарварлик ва адолатпарварлик гоялари билан боғлиқ анъаналардан чекиниш бошланди. Бирор фойдали меҳнат қилмай, бошқаларнинг меҳнати ҳисобига яшаш кенг авж олди.

Бундан ташқари, араб мустамлакачилари ва улар билан ҳамкорлик қилган маҳаллий ҳукмрон табақаларнинг меҳнатқашларга утказган жабр-зулмлари мустамлака улкаларда ҳам кенг норозиликни вужудга келтирган. Ана шундай вазиятда мустамлака улкаларда, хусусан, Марказий Осиёда ҳам тенгсизликка, жабр-зулмга, адолатсизликка қарши норозиликнинг бир шакли сифатида тасаввуф таълимоти (суфийлик таълимоти) вужудга келди.

Тасаввуф билан дин тенг ёки айнан бир нарса эмас. Тасаввуф диндан озиқланган, дин бағрида ривожланган, лекин у ҳеч қачон динни ривожлантирган гоёга айланган эмас¹.

Хуш, тасаввуф таълимотининг мазмуни нималардан иборат?

Тасаввуф — одамларни ҳалолликка, покликка, тенгликка, инсон қадр-қимматини ерга урмасликка чорловчи, барча мусулмонларнинг тенг булиб, ҳар ким узининг ҳалол меҳнати билан кун куришини, бошқаларнинг кучидан фойдаланмасликни, ижтимоий адолат қоидаларига риоя этишларини тарғиб этувчи таълимотдир. Бу таълимот намояндалари бундай мақсадга адолатли жамият қуриш, яхши, одил подшоҳга эга бўлиш билангина эмас, балки Аллоҳга вужудан берилиш, унинг моҳиятига етишиш орқали эришиш мумкин, деб ҳисобланганлар.

Тасаввуф таълимотида кўрсатилишича, ҳаётий муаммолар билан боғлиқ бўлган илоҳий ҳақиқатга етишиш босқичма-босқич амалга ошади. Бу босқичларнинг ҳар бирида инсон ҳақиқатга аста-секинлик билан яқинлаша боради. Энг юксак ҳақиқат инсон уз вужуди, ички мулоҳазаси ва кечинмалари орқали етишган билимдир.

Маълумки, Ислом динида Аллоҳнинг моҳияти энг юксак, барча олижаноб маънавий фазилатларнинг йиғиндиси сифатида тасвирланган. Аллоҳга тааллуқли бўлган ҳар бир номнинг мазмуни ҳам мана шундай фазилатларнинг ифодасидир. Демак, Аллоҳнинг

¹ *Комилов Н.* «Тасаввуф тараққиетидаги янги йуналиш». Шайх Нажмиддин Кубро. Т., 1995. 31-бет.

моҳиятини англаш — унга хос булган адолат, етуклик, маънавий камолот чуққиларига етишиш йулидир. Дилга Аллоҳнинг номини жо қилиш инсоннинг қалбини поклайди, уни иймон, ҳалоллик, ахлоқий поклик, меҳнатсеварлик, инсонпарварлик йўлига ундайди. Шу сабабли ҳам тасаввуф (суфийлик) таълимотида дилга Аллоҳнинг номини жо қилиб, ҳалол меҳнат билан кун кўришлик инсон ҳаёти ва фаолиятининг асосий мазмуни сифатида талқин этилади.

Тасаввуфнинг бу йули узининг асосий моҳияти жиҳатидан диний эътиқод ва иймонни дунёвий муаммолар билан боғлаш, уларни адолатли ҳал этишга ҳисса қўшишга кишиларни ундаш билан боғланган эди. Улуғ аждодларимиз — Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Абдуҳолиқ Гиждувоний, Шайх Нажмиддин Кубро, Саййид Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ана шу йул тарафдорлари эди. Улар инсоннинг моҳиятини тўғри англаш, инсонпарварлик тарғиби билан боғлиқ булган фалсафий ғояларни тасаввуф тариқати орқали олдинга сурган буюк алломалардир.

Энди икки огиз сўз «тариқат» тушунчасининг маъноси ҳақида.

Агар «тасаввуф» — инсоннинг комил инсон даражасига етиши натижасида Аллоҳ васлига мушарраф булиши ва руҳан Аллоҳ билан биргалашиб кетиши ҳақидаги таълимот булса, «тариқат» — комил инсон даражасига эришишни кўрсатувчи тўғри йул демакдир, яъни маънавий-ахлоқий покланиш босқичларини босиб утиш ва бу мақоматда тараққий этиш йули-йуригидир.

Тариқатнинг белгиси учтадир: 1) дам (нафас), яъни айтилиши лозим булмаган нарса ҳақида сўзламаслик; 2) қадам, яъни қилиниши ман этилган ишларга қадам урмаслик; 3) карам, яъни иш билан шуғулланиш, шуғулланганда ҳам керакли иш билан шуғулланиш, айни пайтда иш билан шуғулланаётганда ҳам қалб тоатини канда қилмаслик¹.

Хулоса қилиб айтганда, тариқат — Аллоҳ васлига етишиш, руҳан Аллоҳ билан бирлашиб кетишнинг шарти булган комил инсонликка қандай қилиб эришиш мумкинлигини кўрсатувчи йулдир.

¹ Кошифий Ҳ. В. Футувватномаи Султоний. Т., 1994. 13-бет.

Ҳар бир тариқатчи албатта ўз йўлини ишлаб чиққан ва бу йўлни тарғиб этган, ўзига тарафдорлар туплаган. Тасаввуф ўз ичига олган барча жиҳатларни ислом руҳида қайта ишлаб, уни шариатга мослаштирган.

Тасаввуф таълимоти соҳасида йирик тадқиқотлар муаллифи Н.Комилов алоҳида таъкидлаганидек, яссавия, нақшбандия сунний мазҳабига мансуб тариқатлар эди. Ҳазрати Саййид Баҳоуддин Нақшбанднинг асосий хизмати тасаввуф ва тариқатни сунний мазҳабига мослаштириш, уни шиаликка хос хоссалардан тозалашдан иборат бўлган. Шу туфайли нақшбандия тариқати сунний мазҳабдаги аҳоли орасида кенг ёйилган¹.

Марказий Осиёда ана шундай ўз тариқатини, яъни йўлини ишлаб чиққан ва тарғиб этган тасаввуф тариқатчилари бўлмиш Хожа Аҳмад Яссавий, Шайх Нажмиддин Кубро ва Саййид Баҳоуддин Нақшбанд тариқатлари ҳақида, шунингдек, нақшбандия тариқатини янги даврда давом эттирган Хожа Аҳрор Валий ҳақида қуйида тўхталамиз.

1. ХОЖА АҲМАД ЯССАВИЙ ВА ЯССАВИЯ ТАРИҚАТИ

Ислом дини пайдо бўлганидан сунг, унинг доирасида, Қуръони карим ва Ҳадис аҳкомига мос равишда пайдо бўлган тасаввуф таълимотлари X—XI асрларга келиб Марказий Осиёда ҳам кенг тарқала бошлади.

Тасаввуф мусулмон мамлакатлардаги халқларнинг ижтимоий-фалсафий, маданий-маънавий ҳаётида кенг тарқалган, энг мураккаб ҳамда зиддиятларга тўла ғоявий оқимларидан бири саналиб, дастлабки асрларда (IX—X асрлар) еретик (бидъат) таълимотлар қаторига киритилган, унинг тарғиботчилари ва ташқивотчилари аёвсиз қувғин этилган. Ана шулардан бири 922 йилнинг 22 март кунида Бағдодда рижкор шайхлар ва мутаассиб уламолар томонидан даҳрийликда айбланиб дорга осилган, сунгра оёқ-қуллари кесилиб, тана-си куйдирилиб, дарёга ташланган машҳур мутасаввуф Мансур Халлож (858—922) эди². Кейинчалик Аҳмад Яссавий қатор шеърларида уни ҳурмат билан тилга

¹ *Комилов Н.* Тасаввуф. 1-китоб. Т., 1996. 13-бет.

² *Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан.* Т., 1995. 106-бет.

олганлиги бежиз эмас. Аҳмад Яссавий бу илғор, мард, довюрак ва жасур донишманд ҳақида бундай деб ёзган эди,

«Билмадилар муллолар «Анал-Ҳақ»нинг маъносин,
Қон аҳлига ҳол илмин Ҳақ кўрмади муносиб.
Ривоятлар битилди, ҳолин ани билмади,
Мансурдек авлиёни қўйдилар дорга осиб.

Шариатдур, деб олимлар буюрдилар,
Кофир Мансур улмади, деб кўйдурдилар.
Ахгар қилиб кулин кукка совурдилар,
Тоғу тузлар «Анал-Ҳақ», деб турар эрмиш»¹.

Тасаввуф — Яқин ва Урта Шарқ халқларининг маънавий ҳаёти тарихидаги энг мураккаб, зиддиятларга тулиб-тошган ва муҳим ҳодисалардан бири бўлиб, унинг учун тарқидунёчилик, бу дунё бойликларидан ва нозу неъматларидан воз кечиш, Аллоҳ васлига етмоқ учун пок, ҳалол, ўз меҳнати билан яшаш, ихтиёрий равишда фақирлик характерли хусусиятлардан ҳисобланган.

Марказий Осиёда тасаввуф таълимотининг пайдо бўлиши Ҳамадонда (Эрон) 1048 йилда таваллуд топган Хожа Юсуф Ҳамадоний номи билан боғлиқдир. Йирик мутасаввуф олим Юсуф Ҳамадоний умрининг иккинчи ярмини Ҳирот, Марв, Самарқанд ва Бухоро шаҳарларида ўтказган. Марв ва Бухорода хонақо ва мадраса қурдириб, куплаб шогирдлар тайёрлайди. Унинг ана шундай шогирдларидан бири Аҳмад Яссавий эди. Аҳмад Яссавий Юсуф Ҳамадоний мактабини муваффақият билан давом эттирганлардан биридир. Айни пайтда Аҳмад Яссавий XII асрда Марказий Осиёда пайдо бўлган илк тасаввуфий тариқатлардан бирининг асосчиси ҳамдир.

Аҳмад Яссавий 1041 йилда Сайрамда (ҳозирги Чимкент вилояти) Шайх Иброҳим оиласида дунёга келади. Ривоятларга кўра, Яссавий 63 ёшга етгач (Пайгамбар ёши — бу ёш) ер остида хужра ясашиб «Чилла»га кирган, қолган умрини тоат-ибодат қилиб, қимматли ҳикматлар ёзиб, риёзатлар чекиб, ер остида ўтказган. Бир ривоятга кўра унинг 125 йил, бошқасида эса 133 йил умр кўрганлиги қайд этилган².

¹ Буюк сиймолар, алломалар. 1-китоб: Т., 1995. 90-бет.

² Уша жойда, 89-бет.

Хожа Аҳмад Яссавий маданиятимиз тарихида илк туркийзабон шоирлардан бири сифатида ҳам машҳурдир. Унинг тасаввуфни тарғиб этувчи туркийда ёзилган шеърлари тилининг халққа яқинлиги, оҳангдорлиги билан тезда машҳур бўлиб кетган¹.

Хожа Аҳмад Яссавий тасаввуфда Яссавия тариқатига асос солган. Барча тариқатларда бўлганидек, Яссавия тариқатининг ҳам узига хос муайян қоидалари (одоб қоидалари) бўлган. Яссавия тариқатининг тарафдорлари хусусан қуйидаги 10 қоидага амал қилишлари шарт бўлган:

1. Муриднинг ҳеч кимсани ўз пиридан афзал кўрмаслиги, доимо унга таслимият изҳор қилмоғининг шартлиги;

2. Мурид шунчалик зукко ва идрокли бўлиши керакки, у ўз пирининг ҳатто ишораларини ҳам мукаммал англай оладиган бўлсин;

3. Муриднинг пирнинг (шайх) барча сўзлари ва ишларига содиқ бўлиши ҳамда унга мутлақ мутеъ бўлиши;

4. Муриднинг ўз пири барча топшириқларини чаққонлик билан сидқидилдан бажариб, пирни ҳамisha рози қилиб юрмоғи;

5. Муриднинг ўз сўзига содиқ, ваъдасига амал қилувчи, пири кунглида ҳеч қандай шубҳа туғилишига урин қолдирмаслигининг шартлиги;

6. Муриднинг ўз ваъдасига вафодорлиги ва сўзида устивор турмоғининг лозимлиги;

7. Муриднинг ўз ихтиёридаги барча мол-мулкани, бутун бор-йўғини ўз пирига бахшида этмоқ учун тайёр турмоғи;

8. Муриднинг ўз пири барча сир-асрорларидан огоҳ бўлиши;

9. Муриднинг ўз пири барча таклифларини назарда тутиб, унинг мушкулотини осон қилмоғининг, панду насиҳатларини бажо келтирмоғининг шартлиги;

10. Муриднинг Аллоҳ висоли учун ўз пири йўлида бутун молу жонини бахшида этмоққа тайёр туриши, пирининг дўстига дўст, душманига душман бўлиб яшамоғининг шартлиги.

Яссавия тариқатининг барча ақидалари унинг асосий асари бўлган «Ҳикмат»да муфассал баён этилган.

¹ Қаранг: Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Т., 1992.

Бу асарда Яссавия таълимотидаги поклик, ҳалоллик, тугрилиқ, меҳр-шафқат, уз қул кучи, пешона тери ва ҳалол меҳнати билан кун кечирिश, Аллоҳ таоло висолига етишиш йулида инсонни ҳам ботинан, ҳам зоҳиран ҳар томонлама такомиллаштириш каби умуминсоний қадриятлар ифода этилган.

Хожа Аҳмад Яссавий ҳам узининг пири бузруквори Шайх Юсуф Ҳамадонийга ухшаб мол-дунё туплашга мутлақо қизиқмаган, камбағалпарвар ва ғарибпарвар бўлган.

Хожа Аҳмад Яссавий замонининг эзилган йуқсил синфини «ғариб», «ятим», «фақир», деб атайти, узини уларнинг ҳомийси деб билади. Бу фикримизни унинг куйидаги фикрлари ҳам исботлайди:

Ғариб, фақир, ятимларнинг бошин силаб,
Кунгли қаттиқ халойиқдан қочтим мано...
Ғариб, фақир, ятимларни қилғил шодмон,
Хулқлар қилиб, азиз жонинг қилғил қурбон.

Ғариб, фақир, ятимларни ҳар ким сӯрар,
Рози булур ул бандадан парвардигор.
Ятимни кӯрсангиз оғритмангизлар,
Ғарибни кӯрсангиз доғ этмангизлар.

Ятимлар бу жаҳонда хор экандур,
Ғарибларнинг иши душвор экандур.
Ғарибларнинг иши доим сулукдур,
Тирик эрмас, ятим мисли уликдур¹.

Ёки:

Ғариблар кӯрган ерда оғритмангиз,
Ятимларга аччигланиб сӯз қотмангиз,
Заиф кӯриб ғарибларга тош отмангиз,
Бу дунёда ғариблиқдек бало булмас².

Хожа Аҳмад Яссавий мол-дунёга, бойликка ва давлат орттиришга муккасидан кетган, хасис ва очофат кишиларни беаёв танқид қилади:

Бешак билинг, бу дунё барча халқдан утаро,
Ишонмағил молингга, бир кун қулдан кетаро,

¹ Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Т., 1992. 86-бет.

² Уша жойда, 111-бет.

Ато, ано, қариндош қаен кетди, фикр қил,
Турт оёқлик чубин от бир кун санго етаро¹.

Хожа Аҳмад Яссавий таълимотида инсоннинг узлигини билиб олиши барча масалалардан устун қўйилади. Бунинг боиси шундаки, Хожа Аҳмад Яссавий таъбирича, узини билса одам, Ҳақни билади, худодан қурқади-ю, инсофга келади. Лекин Ҳаққа етишиш осон эмас, унинг узига хос қийинчиликлари, сир-асрорлари мавжуд.

Хожа Аҳмад Яссавий оламга нурсиз, ҳеч қандай моҳиятга эга бўлмаган биронта нарса сифатида қарамайди. Олам Аллоҳнинг чексиз макони деб талқин этилади. Демак, Аллоҳ коинотда, барча мавжудотда, жумладан, ҳар бир инсондадир.

Хожа Аҳмад Яссавий халқ оммасини синфий курашга, қирғинбаротга чақирмаган. Хожа Аҳмад Яссавий, ҳатто, зулм-адолатсизликларнинг сабаби — ғариб, ятим, фақирларнинг гуноҳкорлиги, уларнинг худодан узоқлашганлигидир, деб билади:

Санга жазо, Яратгонга елбормадинг,
«Аллоҳ» дебон тунлар туруб инграмадинг,
Ҳақиқатдан сўзлар айттим, эшитмадинг,
Золимларнинг илгин узун қилдим мано².

Хожа Аҳмад Яссавий танлаган йул узига хосдир. Бу узига хослик йули — инсоннинг ўз гуноҳларини, ахлоқий нуқсон ва қусурларини, жумладан шахсият-парастлик, таъмагирлик, бориға қаноат қилмаслик каби иллатларни аёвсиз очиб ташлаш ва улардан халос бўлиш курашидир. Бу йул Хожа Аҳмад Яссавий фикрича, ягона тўғри йул бўлиб, у аслида худо йулидир.

Ҳар бир киши узининг ҳақиқий ахлоқий камолотида, комили инсон бўлиб етишиш жараёнида «шайтон васвасаси»дан қутулиш учун ўз жонини ҳам, мол-мулкини ҳам аямаслиги лозим.

Хожа Аҳмад Яссавий таълимотида дунёдан бутунлай юз угирилмайди. Аксинча, Яссавияда нодонлик, жаҳолат, баднафслик, молу дунёга ҳирс қўйиш иллатлари ва уларни шаклантирадиган омиллар қораланади ҳамда инсонлар улардан узоқлашишга даъват этилади.

³ Уша жойда, 33-бет.

¹ Уша жойда, 35-бет.

2. ШАЙХ НАЖМИДДИН КУБРО ВА КУБРОВИЯ ТАРИҚАТИ

Марказий Осиёда тасаввуф таълимотининг ривожланишида хоразмлик буюк илоҳиётчи олим, нозиктабъ шоир ва ватанпарвар мутафаккир Шайх Нажмиддин Кубро (табаррук қулёзмаларда Аҳмад ибн Умар Абулжанноб ал-Хивақий ал-Хоразмий шаклида зикр этилади) алоҳида урин эгаллайди.

Шайх Нажмиддин Кубро милодий 1145 йилда Хива шаҳрида дунёга келади. Валийлик мартабасига эришган Аҳмад ибн Умарга замондошлари «Нажмиддин» (дин юлдузи), «Кубро» (буюк), «Абулжанноб» (парҳезкор тақводорнинг отаси), «Валийтарош» (валийлар устози) каби лақаб, унвон ва куняларни муносиб кўришган¹. Кўриниб турибдики, ота-боболаримиз буюк ва муборак зотларни мартаба ва нуфузига муносиб равишда улуг номлар билан шарафлаб тилга олишган. Бинобарин, Аҳмад ибн Умар (Шайх Нажмиддин Кубро)нинг ўз исми қолиб, лақаб, унвон ва кунлари эл орасида машҳур бўлганлиги ана шу қадрият билан изоҳланади.

Аҳмад ибн Умар ислом асослари ва шариат илмларини жуда эрта, тез ва теран узлаштиргач, Хоразмнинг манаман деган уламоларидан ўзиб кетади, илмий баҳсларда барчадан ғолиб чиқади. Шу боис у «Тимматул кубро», яъни уламоларнинг етуги, мухташами ва илм аждарҳоси деган лақабни олади. Бундай шарафлаш ёнига «Нажмиддин» (дин юлдузи) деган мартаба қўшилгандан кейин у Нажмиддин Кубро номи билан машҳур бўлиб кетади. «Абулжанноб» сузи эса Шайх Нажмиддин Кубронинг куняси бўлиб, бу куня дунёдан парҳез қилган тақводор отаси маъносида келади ва унинг тақводорлик ва тавба посбони эканлигига ишора этади². «Валийтарош» — лақаб, валийларни тарбияловчи деган маънони англатади.

Ўз билимларидан қоникмаган Шайх Нажмиддин Кубро Мисрга боради, донишманд авлиё Рузбеҳон ал-Мисрий қўл остида диний билимларини такомиллаштиришга эришади. Муршид-устоз Рузбеҳон муридишогирдининг билими ва истеъдодига тан беради, уни ўзига куёвлиқка муносиб кўради. Шайх Нажмиддин

¹ Комилов Н. Нажмиддин Кубро. Т., 1995. 7-бет.

² Уша жойда, 8-бет.

Кубро Ҳижоз ва Эроннинг бир неча шаҳарларида ҳам билим олишни давом эттиради.

Нажмиддин Кубро 1185 йилда оиласи билан Хоразмга қайтади ва она юртида ўз тариқатини тарғиб қилади.

Тариқат ва теран билимлар соҳиби Шайх Нажмиддин Кубро буюк ватанпарвар инсон ҳам эди. Кароматли шайх 1221 йилда Хоразмга хужум қилган ваҳший Чингизхон қўшинларига қарши жангда шаҳид булган. Ҳазрат Алишер Навоийнинг «Насоимул муҳаббат» асарида келтирилишича, муғуллар она юрт байрогини шаҳиднинг чангалидан бармоқларини кесиб олишга мажбур булишган экан.

Атоқли олим Нажмиддин Комиловнинг ёзишича, Шайхнинг теран билими «Олами кабир» (Юксак олам) ва «Олами сағир» (Қуйи олам) муносабатларини талқин этишда айниқса яққол намоён бўлади.

Олами кабир — илоҳий олам. Олами сағир эса инсон оламидир. Ҳақиқатни билишда Олами кабирнинг аҳамияти катта. Инсон ички руҳий кечинмалар, тоат-ибодат йули билан Олами кабирдаги илоҳий ҳақиқатни излайди, унга қалби ва иймони билан аста-секин яқинлашади. Аллоҳни билиш, унинг борлиги ва ягоналигини тан олиш, илоҳий қудратнинг моҳиятини англашга интилиш ҳам Олами кабирни билиш йулидир. Бу ҳақиқатга асосан зикр, ҳиссий билиш, ички руҳий таҳлил орқали етишилади. Айни пайтда, ҳақиқатни билиш Олами сағирни тўғри, теран англаш, таҳлил қилиш билан ҳам боғлиқдир. Инсон Олами кабирнинг бир бўлагидир. Шундай экан, Олами сағир тўғрисида билимларсиз Олами кабир ҳақидаги билимларни ҳам тулиқ деб булмайди.

Кубровия тариқати ўзидан олдинги суфийлик тариқатларидан инсон муаммосига кўпроқ эътибор бериши билан ажралиб туради. Бундан ташқари, Шайх Нажмиддин Кубро тасаввуфда «кенг феъллик» йулини тутган. Шунинг учун ҳам шайхнинг хонақосида сунний мазҳабидаги шогирдлар билан бирга шиа мазҳабидаги муридлар ҳам таълим олаверганлар. Бу билан Нажмиддин Кубро тасаввуфдаги аҳилликни мазҳаблар айирмакашлигидан устун қўйган. Суфийлар наздида Аллоҳ ишқи ва дийдори ҳамма нарсадан устун. Суфий илоҳиёт оламига руҳан қовушиш учун яшайди ва ўзлигини барбод бериб Ёр (Аллоҳ) васлига етишади.

Кубровия тариқатининг узига хослиги шайхнинг дунёқарашида ҳам, амалий ишларида ҳам кузга ташланиб туради. Боя айтилганидек, Шайх Нажмиддин Кубро ҳақиқат сир-асрорига етишиш мақсадида уз тасаввуф мактаби, яъни тариқатини яратишга эришган. Тариқат мағзи эса инсон аслида Олами сағир бўлиб, унда Олами кабирнинг барча хусусиятлари мужассамлашган. Шайхнинг фикрича, комиллик йулида тараққий этиб бораётган солик Аллоҳнинг «Раҳмон» ва «Раҳийм» сифатларидан бошқа Қуръон каримда зикр этилган барча сифатларини эгаллашга қодирдир. Лекин ҳақиқат йулидан бунингдек юксакликка кутарилиб, илоҳий сифатларга эга бўлиш, унда камолотга эришиш учун муайян риёзатли манзилларни босиб утиш зарур. Бу манзиллардан иккитаси хусусда тўхталамиз:

1. Тавба. Тавба барча амалларнинг ибтидоси. Уз гуноҳларини англаб, Аллоҳ таоло наздида тавба қилган, бундан кейинги ҳаётини фақат илоҳий эзгулик ва хайр-саवобга бағишлаган инсонгина тариқатга солик (эргашувчи) бўла олади.

2. Зухди дунё. Зухди дунё — тақво, парҳезкорлик демақдир. Бинобарин тавба қилган киши энди ҳаромдан ҳазар қилиб, тамомила ҳалолликка юз тутиши, Аллоҳдан қурқиши, у ман этган ишларни қилмаслиги лозим.

Шайх Нажмиддин Кубронинг тасаввуф тарихидаги яна бир буюк хизмати шундан иборатки, у жавонмардлик (умрини дўстлар хизматига бағишлаган, фақат яхшилиқни уйлаб, хайрли ишлардан чарчамайдиган, хуш хулқ-атворга эга бўлган, борини ўзгалар билан баҳам кўрадиган, муҳтожларга мадад берадиган, пир-устозлари ва дўст-биродарларининг ор-номуси ва шарафини муҳофаза қиладиган, ҳам зоҳиран, ҳам ботинан пок юриб, покиза зотлар суҳбатига мушарраф бўлган кишилар Шарқда жавонмардлар деб аталган. Уларни «аҳли футувват» ҳам дейишган) гоёсини тариқатига татбиқ этди. Туғри, Нажмиддин Куброга ҳам бундай саъй-ҳаракатлар бўлган. Аммо у жавонмардликни суфийлар ҳаётига янада изчилроқ ва чуқурроқ сингдириб юборган. Натижада мардлик ва поклик, қаҳрамонлик ва фидоийлик, маърифат ва жисмоний-руҳий қудрат бирлаштирилди, инсон камолотида ахлоқий юксаклик ва ватанпарварлик елкадон тарзда уз ифодасини топди.

3. САЙЙИД БАҲОУДДИН НАҚШБАНД ВА НАҚШБАНДИЯ ТАРИҚАТИ

Марказий Осиё, Яқин ва Урта Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган, ўз даврига нисбатан илгор оқим бўлмиш Нақшбандия тариқати Саййид Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд номи билан боғлиқдир.

Баҳоуддин Нақшбанд 1318 йилда Бухородаги Қасри Ҳиндувон қишлоғида туғилади. Сунгра унинг шарофати билан бу қишлоқ «Қасри Орифон» деб аталади¹.

Баҳоуддин дастлаб уни ўзига ўғил қилиб олган Хожа Муҳаммад Бобойи Саммосий қулида, кейинчалик эса унинг шогирди, ўша даврдаги йирик мутасаввуф олим Саййид Амир Кулол даргоҳида таълим олган.

Манбаларда таъкидланишича, Хожа Баҳоуддиннинг шариф насаблари ота томонидан Ҳазрат Алига, она томонидан эса Абу Бакр Сиддиққа бориб тақалади².

Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний яратган ҳамда Баҳоуддин Нақшбанд томонидан бойитилган ва давом эттирилган, кейинчалик «Нақшбандия» тариқати деб ном олган тариқатнинг қоидалари (одоби) қуйидаги 11 қоидани ўз ичига олади:

1. **ҲУШ ДАР ДАМ**, яъни тариқат аъзоси (мурид) ҳаминша Аллоҳ номига зикр қилиши, зикрга гарқ ҳолатда хушвақт ва хушчақчақ бўлиб юрмоғи лозим. Ботиндан чиқаётган ҳар бир нафас ҳушёрлик ва огоҳлик, ҳузур ила чиқмоғи лозим, токи бунда гафлат унга ҳеч йўл топа олмасин.

2. **НАЗАР БАР ҚАДАМ** дегани — тариқат аъзосининг назари доим оёқ панжаларининг устида бўлсин, унинг назари сочилмасин ва кераксиз жойга тушмасин. Шаҳарда, қишлоқда, саҳрода ва бошқа ҳар қандай жойда юрганда ҳар бир қадамига диққат билан разм солсин, огоҳ бўлсин. Лозим бўлмаган жойга бормасин.

3. **САФАР ДАР ВАТАН** одобининг маъноси шуки, тариқат аъзоси башарий табиатда сафар қилсин, яъни башарий сифатлардан малакий сифатларга ва номаъқул сифатлардан маъқул сифатларга утсин.

¹ О. Усмон. Баҳоуддин Нақшбанд. «Мулоқот». 1991. 12-сон, 19-бет.

² Садриддин Салим Бухорий. Табаррук зиёраттоҳлар. Т., 1993, 25-бет.

4. ХИЛВАТ ДАР АНЖУМАН одобининг маъноси тариқат аъзосининг доимо «Дил ба ёру, даст ба кор» шиорига амал қилиши, унинг зоҳиран халқ билан, ботинан Ҳақ билан бўлмоғи даркор, демакдир.

Ҳазрати Хожа Баҳоуддиндан сурадилар: «Сизнинг тариқат йўлингизнинг асоси нима?» Жавоб бўлди: «Хилват дар анжуман, яъни ташқи томондан халқ билан, ички томондан Ҳақ билан».

5. ЁДКАРД — тариқат аъзоси Аллоҳ ёди билан яшамоғи ва зикр тушмоғи керак, деганидир.

6. БОЗГАШТ — тариқат аъзоси тили ёки дилида калимаи таййиба (ло илоҳа иллоллоҳ)ни айтганда, бу калима орқасидан «Худовандо, менинг мақсадим сенсан» сўзини айтади. Бу бозгашт калимаси яхши ёки ёмон фикрларни одамдан ҳайдовчидир, у зикрни холис қилади, зикрни ўзга нарсалардан озод этади.

7. НИГОҲДОШТ дейилганда, тариқатдаги тариқат аъзосининг хаёлини бир жойга қўйиб, хотиржам бўлиб юриш одоби тушунилади. Айни пайтда, ҳар хил фикрлардан халос бўлиш, ташқи оламдан ажралиш учун интилиш бўлиб, калимаи таййибани бир нафасда неча марта айтса ҳам, шу давр ичида хаёлни бошқа нарсаларга юбормаслик одобидир.

8. ЁДДОШТ — тариқат аъзоси учун Ҳақ субҳонаҳу ва таолони доимо завқи ила шавқ билан ёдда тутиш, огоҳ бўлиш одобидир¹.

9. ВУҚУФИ ЗАМОН — тариқат аъзоси учун доимо ўз вақтини ҳисоб-китоб қилиб юриши, вақтининг қанчаси хайрли, қанча шарр (ёмонлик) учун бўлганлигини ўйлаб юрмоғи лозимлиги одобидир.

10. ВУҚУФИ АДАДИЙ — тариқат аъзоси учун ҳамиша ўзининг яғоналигини, танҳолигини, воҳидлигини назарда тутиб юриш одобидир.

11. ВУҚУФИ ҚАЛБ — тариқат аъзоси учун ҳамиша ўз дилида зоти мутлақни (Аллоҳни) сақлаш билан кунгли туқ ҳамда хотиржам бўлиб хуфия зикр ҳолатида бўлиши одобидир².

Ҳазрат Баҳоуддин ўз тариқати моҳиятини шундай тушунтириб берганлар: «Бизнинг тариқатимиз мустаҳкам тутқич, яъни Ҳазрат Расул салоллоҳу алайҳи вассалам мутобиатлари этагидан тутмоқ ва

¹ Абулмуҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балогардон. Т., 1993. 9—14-бетлар.

² О. Усмон. Баҳоуддин Нақшбанд. «Мулоқот». 1991. 12-сон, 20-бет.

саҳобаи киром меросига эргашмоқдир». Яна Ҳазрат деганларки, бизнинг тариқатимиз суҳбатдур. Яъни у киши суҳбат орқали шоғирдлар тарбия қилган. Нақшбандия тариқатидан мақсад, Пайғамбар алаҳийссалом суннатларини қайта тирилтиришдир¹. Бу тариқатда хилватланиш йўқ, балки зоҳиран халқ билан бирга, ботинан Ҳақ субҳонау таоло билан бирга бўлиш шиорига амал қилинган.

Нақшбандийликнинг асосий моҳияти қуйидаги шиорда ўз ифодасини топган: «Даст ба кору, дил ба ёр!», яъни «Қул ишда, Аллоҳ дилда бўлсин». Бу билан Саййид Муҳаммад Баҳоуддин ибн Саййид Жамолиддин ҳаммани меҳнат қилишга чақиради. Ўзлари ҳам умрбод деҳқончилик билан кун кечирган, ўз қишлоғида унчалик катта бўлмаган ерига буғдой ва мош эккан.

Ҳазрат ўз уйида ҳеч қандай мол-дунё ва бойлик сақламаган. Қишда қамишлар устида, ёзда эса буйра устида ётиб кун кечирган. Унинг уйида хизматкори ҳам бўлмаган. Шундай қилиб, Нақшбанд бутун умрини ўз хоҳиши билан фақирлик ва йўқсилликда ўтказган. Ўз қул кучи билан кун кўришни ёқтирган, топган-тутганини етим-есирларга, бева-бечораларга инъом этган, ҳукмдорлардан доимо узини йироқ тутган. Бу фактларнинг барчаси Нақшбанд таълимоти асосида ихтиёрий фақирлик ётишининг далилидир.

Баҳоуддин Нақшбанд шахсининг, оиланиннг ва жамиятнинг равнақи учун «Кам хур, кам хоб ва кам гуфтор буд!» (Кам егин, кам ухла ва кам гапир, деб таъкидлаганлар. Давлат раҳбарларига эса, «Зоҳиран халқ билан, ботинан Ҳақ билан!» деб насиҳат қилганлар².

Ҳазрат соҳибқирон Амир Темурдек улуғ зот ҳам Нақшбанд тариқатига амал қилганлар. Темурнинг ўзи бу ҳақда мана бундай деб ёзган эди: «Пири комил Шайх Баҳоуддин Нақшбандийнинг «Кам егин, кам ухла, кам гапир» деган панду насиҳатларига амал қилдим. Аркони давлатга, барча мулозимларга ҳам айтар сўзим шу бўлди: «Кам енглар — очарчилик кўрмасдан бой-бадавлат яшайсизлар; кам ухланглар — мукамалликка эришасизлар; кам гапиринглар — доно бўласизлар»³.

¹ Садриддин Салим Бухорий. Табаррук зиёратгоҳлар. Т., 1993, 27-бет.

² Каримов Ш., Шамсуддинов Р. Ватан тарихи. Андижон, 1995. 520-бет.

³ Амир Темур унитлари. Т., 1992. 58-бет.

Баҳоуддин Нақшбандга Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар ҳам жуда катта ихлос билан қараганлар. Улар «Нақшбандия» тариқатида булганлар.

Нақшбандсиз Навоий ижодини тасаввур этиш мумкин эмас. Чунки «Нақшбандия» тариқати Алишер Навоий ижодининг гоъвий асосини — мафкурасини ташкил этади.

Саййид Баҳоуддин Нақшбанднинг динни мустаҳкамлаш ва тараққий эттириш учун қилган хизматлари улуг булганлиги учун уни «Баҳоуддин», яъни диннинг фахри, бебаҳоси деб аташган.

Баҳоуддин Нақшбанд кароматли инсон булганлиги учун унга Балогардон деб ном беришган.

«Нақшбанд» тахаллусига келганда шуни айтиш керакки, айримлар уни гул, нақш солувчи (темирларга, ёгочларга) булганлиги учун шу тахаллусни олган десалар¹, бошқалар эса, хусусан Ориф Усмон мана бундай деб ёзади: «Нақшбанд» лақаби Ҳазратнинг ўз таълимотида, «Нақшбандия» тариқатининг ... асосий қоидасидан келиб чиқади. «Зоҳиран халқ билан ва ботинан Худо билан бўлиш» ёки «Дил худо билан ва қул иш, меҳнат билан бўлсин» деган қоида ва шиордаги «Дилда доимо худо зикри бўлсин, Аллоҳ таолонинг нақши битилган бўлсин, яъни нақшбанд бўлсин, дил Худонинг нақши (суврати) билан банд бўлсин», дейиш ҳақиқатга яқиндир².

4. ХОЖА АҲРОР ВАЛИЙ

Хожа Аҳрор Валий милодий 1404 йилда Тошкент шаҳрида таваллуд топган. Унинг болалиги ва ёшлиги она шаҳрида кечади. Ёш Убайдуллоҳнинг тарбияланиши ва таълим олишида тоғаси Хожа Иброҳим катта роль уйнаган.

Хожа Убайдуллоҳ 1427 йилда Самарқандга келади. 1428—1433 йилларда Ҳиротда бўлади. 1433 йилда Хуросон пойтахтидан қайтиб Саййид Баҳоуддиннинг муриди Мавлоно Яъқуб Чархий қулида таълим олишни давом эттиради, пир тутати.

Хожа Аҳрор Валий хусусида тарихий уйдирмалар, ишончли-ишонарсиз ривоятлар ва нақллар жуда кўп. Мамлакатимиз мустақилликка эришгунига қадар, со-

¹ Каримов Ш., Шамсутдинов Р. Ватан тарихи. Андижон, 1995. 520-бет.

² Ориф Усмон. Баҳоуддин Нақшбанд. «Мулоқот» 1991. 12-сон. 21—22-бетлар.

вет тузуми замонида ёзилган илмий ва бадиий адабиётда бу зот реакцион, мустабид руҳоний, илмаърифат душмани, ҳатто Мирзо Улуғбек қатл этилишининг фатвочиси, аллома томонидан қурдиртирилган машҳур расадхонани буздирган, тадқиқот даргоҳидаги илм аҳлини қувғинга дучор қилган шафқатсиз шахс сифатида тасвирланган.

Манбаларнинг далолат беришича, Хожа Аҳрор 1451—52 йилларга қадар Тошкент шаҳри ва унинг теварагидаги манзилларда яшаган. Шу нуқтаи назардан унинг Мирзо Улуғбек ўлимида қўли бор, деган фикрлар ҳақиқатга тўғри келмайди. Мирзо Улуғбек ваҳшиёна улдирилган 1449 йилда Хожа Аҳрор пойтахт Самарқандда катта нуфузга эга эмасди. Агар ҳажга кетаётган собиқ ҳукмдорнинг улдирилишида хожанинг қўли бўлганида, теурий ҳукмдор Султон Абу Саъид уни юксак мартабага кутармас, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур сингари буюкларимиз кароматли валийни ўзларига пири муршид деб ҳисобламаган бўлур эдилар. Аслида Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор олимақом, илоҳий сирларга етишган ориф, давлат ва дин шарифи деган унвонлар соҳиби бўлган. Қора халқ ҳам, зодагонлар ҳам уни ўзларига пуштипаноҳ деб билардилар.

Бунинг сабаблари қуйидагича: аввало, Хожа Убайдуллоҳ ўша замонда халқ оммаси орасида эътибор қозонган Нақшбандия тариқатининг асосий йўналишларини белгилаб берди. Бу йўналишлар, унинг фикрича: «Хожагон тариқати дарвешларининг удуми шундан иборатки, улар ўзларининг бор ҳимматларини бирон-бир иш билан машғул бўлмоққа сарф қилсинлар. Халойиқнинг Ҳақ субҳонаҳуга етишиш воситаси Уни эслаш даражасига боғлиқ бўлса ҳамки, унинг энг яхши йўли бир мусулмон кўнглини кутармоқдан иборатдир».

Хожа Аҳрор нақшбандийликнинг кишиларга ижтимоий жиҳатдан роҳат ва хурсандчилик бағишлашдек олижанобликни гўзал ахлоқ деб ҳисобловчи кўрсатмасига қатъий амал қилар эди. У, шунингдек, мусулмон бўлмоқ — фуқаролар манфаати учун яшаш эканлигини алоҳида таъкидлаган ва ўзи шунга изчил риоя қилган эди. Улуғ суфий жумладан шундай дейди: «Агар биз шайхликни буйнимизга олсак эди, унда бирорта шайх мурид топа олмас эди. Аммо бизга бошқа масъулият, яъни мусулмонларни золимлар зул-

мидан ҳимоя қилиш вазифаси юкланган. Ана шуни амалга ошириш ва мусулмонлар манфаатини ҳимоя қилиш мақсадида подшоҳлар билан мулоқотда бўлиб туриш, уларнинг ишончини қозониш лозим. Агар шайхлар ўз вақтини аяб, бу ишга эътибор қилмаган бўлсалар ҳам, биз фуқаро учун ўз вақтимизни аямай-миз»¹. Бундан ташқари, Хожа Аҳрор ўз тасарруфидаги ерлар ва мулкдан тушган даромадларни халққа солинган ортиқча солиқларни тулашга, масжидлар, мадрасалар, хонақолар ва бошқа иншоотлар қурилишига сарфлар эди.

Айтиб ўтилганларнинг барчаси меҳнаткаш омма орасида Хожа Аҳрорни саҳий, қули очиқ, покиза ва адолатпарвар шахс сифатида намоён этарди. Шу боисдан меҳнаткашлар уни «Хожайи Аҳрор» (хурлар раҳнамоси) деб улуғлашар эдилар.

Хожа Аҳрор фуқаролар осойишталиги, ҳунармандлар ва тижорат аҳли ишининг равнақи учун ҳар қандай баҳсли сиёсий муаммоларни урушсиз ва қон тўкишсиз келишув, муроса ва тинч-осойишта ҳал этишга интилар эди.

Хожа Аҳрор эътиборли фазилатларидан бири — унинг воқеалар ва ҳодисаларни таҳлил қилиб хулоса чиқариши ва уни баён этишда туш қуриш ва таъбирлаш усулидан фойланиши эди. Шу маънода, мудом узгалар манфаатлари ва фойдасини кузлаш улуг шайхнинг фазилатлари сирасига киради.

Улуг суфий шоир Абдурахмон Жомий Хожа Аҳрорни «Каъбаи мақсуд» деб билган бўлса, Алишер Навоий уни «Тариқат қутби» дея таърифлайди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур эса шайхни «Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ» тарзида улуғлаган ва азиз тутган.

Хулоса қилиб айтганда, Хожа Аҳрор Валий Нақшбандия тариқатини ўз даврида ривожлантирган, унинг кенг тарқалиши ва ҳаётга татбиқ этилишига катта ҳисса қўшган буюк инсон эди.

11. ИСЛОМ ВА УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАР

Исломи дини пайдо бўлиши, ривожланиши, тарқалиши ва бизнинг кунларимизда узининг мазмуни ва моҳияти билан янада кўпроқ инсонлар қалби-

¹ *Валихужасв Б. Хожа Аҳрор: уйдирма ва ҳақиқат. «Мулоқот». 1991. 3—4 сон, 67—69-бетлар.*

дан жой олади. Чунки Ислом дини узининг қадриятлари, қонунлари ва талаблари билан инсонларга яқин ва маъқулдир. У инсонпарвар диндир.

Мустамлака йилларида маънавият анча унутилганлиги сир эмас. Инсоний камолот, маънавий етуклик, ички олам гўзаллиги, тил ва дил бирлиги хусусида куп гапириларди-ю, аммо унинг нафи йуқ эди. Ислом эса инсонни қадрлашда маънавий ўлчовни ишга солади. Ана шу ўлчов билан инсон қадрини баҳолайди.

Тақводорлик сўзининг мазмуни ҳозирги пайтда ўзгариб кетган. Аслида эса у сақланиш маъносини, яъни ёмонликлардан, гуноҳ ишлардан сақланишни билдиради. Дунёдаги барча ёмон ишлардан қочиб жамики яхши ишларни қилиш инсон олдида турган энг муқаддас бурчлардан биридир. Фақат одобли, ахлоқли, инсоний ва маънавий камолотга етган одамгина буни чуқур тушунади.

Инсон қадрини ва шахсини камситиш Ислом динига хос эмас. Унда миллатидан, элатидан, танасининг рангидан қатъи назар, инсон инсонлиги учун улуғланади. Миллатчилик, бир-бирини камситиш, талон-торожлик, ирқчилик Исломда бўлмаган. Инсон ҳар қандай миллатчилик кайфиятидан юқори турадиган оламшумул таълимот. Барча миллатларни бирлаштириб, тенг, дўст, ёру биродар қилиб, тинч-омон яшашларини уқтириб келган.

Тилимизда савоб деган сўз бор. Унинг мағзини чаққан ҳар бир киши атрофидагиларга, жамиятга яхшилик қилмоғи, бунинг учун таъма қилмаслиги, қўлидан келган барча яхшиликларни одамларга бахшида этмоғи кераклигини ҳис этади.

Қон тукиш, бир-бирига жабр-зулм қилиш қонунда қораланади. Исломда эса унга разолат ва жаҳолат сифатида қаралади. Бу ҳақда Қуръони каримда «Кимки одам ўлдирмаган, ўлдиришга лойиқ ишларни қилмаган шахсни ўлдирса, у Ёр юзидаги жамики одамларни ўлдиргандекдур», дейилади.

Инсон ҳамиша яхшиликка муҳтож. Яхши кунлар орзуси билан она юрти ва фарзандининг истиқболини кутиб яшайди. Унга фақат меҳнат билан, бир-бирига меҳр-шафқат, саховат, қийналганларга мадад, камбағаллар ва муҳтожларга ёрдам, хайр-эҳсон, меҳрмурувват кўрсатиш билангина етиш мумкин.

Инсон фақат ўзининг шахсий манфаатини кузлаб, ўзгаларга нисбатан лоқайд ёки ўзгалар манфаатини

менсимайдиган кишиларни қаттиқ қоралайди. Масалан, Қуръони карим «Нисо» сурасининг 36—37-оятларида бундай дейилади: «...Ота-онангизга ҳамда қариндош-уруғ, етим ва мискинларга, қариндош, қўшни ва бегона қўшнига, ёнингиздаги ҳамроҳингизга, йўловчи мусофирга ва қўлларингиздаги қўлларингизга яхшилик қилингиз»¹.

«Аллоҳ таоло, — дейилади Қуръонда, — фақат ўзини билувчи, кибру ҳаволи кишиларни ёмон кўради».

Афсуски, бундайлар орамизда йўқ эмас. Шундайлар бўлмаганида эди, кексайиб қолган ота-онасини қариялар уйига ташлаб келадиган, ўзларининг айшишратлари оқибатида мажруҳ туғилган болаларини махсус етимхоналарга ташлаб кетадиганлар бўлмас эди.

Вояга етмаганлар уртасида жиноят содир этишлар урчиб кетмас эди. Ҳаром йўллар билан топган пуллари эвазига ҳашаматли кошоналар, ҳаттоки масжидлар қуриш пойгаси бошланмаган бўлур эди.

Бундайлар шунинг учун борки, улар руҳий бойликлардан маҳрумдирлар, улар руҳий тарбия кўрмаганлар. Буларнинг барчаси худбинликнинг оғир асорати бўлиб, маънавий қашшоқлик, руҳий нопоқликнинг натижасидир.

Қон тўкишнинг, жабр-зулмнинг оғир гуноҳ эканлигини, унинг номи ҳамиша лаънатланишини унутмаслигимиз керак. Ислом ана шунга даъват этади. Зеро, Ислом тинчлик динидир. Бу «салом», яъни «тинчлик» ва «хотиржамлик» деган тушунча моҳиятидаги мақсад муддаода акс этган. Ислом — инсонлар зиммасига Ер юзиде эзгулик ила яшаш ва яратиш вазифасини юклайди.

Тинчлик ва осудаликни ўрнатишнинг омилларидан бири сифатида Ислом одамлар уртасидаги адолатни сақлаш зарурлигини уқтиради.

Эзгулик қилиш, Ислом таълимотига қўра, инсон ҳаётидаги энг олий мартабадир.

Ислом инсонлар меҳр-шафқатини болалардан, хусусан, етим-есирлардан дариг тутмайди.

Қуръони каримда, Ҳадиси шарифда етимларга ғамхўрлик кўрсатиш мусулмонларга хос савоб эканлиги кўп такрорланади.

Ислом етим-есирларни оталиққа олишни буюра-

¹ Қуръони карим. «Чулпон». 1992. 59-бет.

ди: — «Кимки уч етимни тарбия қилса, руза тутган ва туни билан ибодат қилганнинг савобини олади»;

— «Қайси хонадонда етимнинг боши силанар экан, у хонадонга Яратганнинг раҳматлари тайёрдир».

«Адаб дурдоналари» асарида бундай дейилган: «Кишилар уз қушнисини, ака-укаларини ва ҳатто отасини улдирадиган вақт келмагунча қиёмат қойим бўлмайди»¹.

Нафақат диндорлик, балки маърифий, умуминсоний жиҳатдан фикр-мулоҳаза қилинса ҳам, қиёмат худо томонидан эмас, балки одамларнинг ўзлари томонидан содир этилиши маълум бўлади. Тўғри, кундалик ҳаётда ўз қушнисини, энг яқин қариндошларини, ҳатто уз ота-онасини улдираётганлар онда-сонда булса-да бор. Бу уша қотилликни содир этган кишиларда рухий тарбиянинг йўқлиги натижасидир. Ҳар бир мўмин уз кўнглига дин кўрсатмаларини жо этса, шубҳасиз, уларда қотилликка мойиллик ҳиссиётлари бутунлай йўқ бўлиб кетади. Ислом инсонларни ана шунга даъват этади. Айни пайтда исломдаги қиёмат қойим ҳақидаги таълимот инсонларни тушкунликка, умидсизликка туширмайди. Аксинча, Ислом инсоннинг келажакка бўлган умидини ҳамиша қаноатлантиради.

Хусусан, Расулуллоҳ бундай деган эканлар: «Бирортангиз экиш учун қўлингизда бир кучатни ушлаб турган вақтингизда қиёмат қойим бўлиб қолса-ю, қиёмат қойим бўлишидан илгарироқ уни экиб олишга кўзингиз етса, албатта экиб қўйинг»².

12. ИСЛОМ — МАЪРИФАТ ДЕМАҚДИР

Қуръони каримнинг «Алақ» сурасида бундай дейилади: «Сизнинг Парвардигорингиз (инсониятга) қаламни (яъни ёзишни — хатни) ургатган... У зот инсонга унинг билмаган нарсаларини ўргатди»³.

Агар чуқур мулоҳаза юритилса, бу ўринда маърифат ҳақида гап боради. Модомики, Аллоҳ инсонга қалам билан таълим берар экан, демак, кўр кўзлар, гаранг қулоқлар, яраланган диллар маърифат орқалигина баҳра топади. Ахир, бутун Ислом эътиқоди ўзининг мазмун-эътибори билан инсон маънавий

¹ *Имом ал-Бухорий*. Адаб дурдоналари. Т., 1990. 184-бет.

² Уша жойда, 140-бет.

³ Қуръони карим. «Алақ» сураси. Т., 1992. 513-бет.

камолотига даъват этилган эмасми? Инсоният узининг болалик давридан тараққиётигача босиб утган йўлида ҳамиша ва тинимсиз маънавий озуқа излайди.

Туғри, Исломни мутаассиблаштиришга уринганлар булган. Бироқ, бу ҳол Исломнинг маърифатпарварлигига соя сола олмайди.

Ҳадиси шарифда бундай дейилади: «Аллоҳ таоло учун динларнинг қайси бири севимлироқ?» Расулulloҳ: «Яхшилик томонга юзланган ва инсон учун енгил булган диндир», дедилар. «Кишиларга дилдаги оғир, машаққатли амалларни эмас, енгил ва осонларини буюринг, уларни хотиржам қилинг, оғир амалларни буюриб диндан кўрқитиб, чўчитиб юборманг»¹.

Ислом динининг жозибадорлиги ҳам ана шунда булса ажаб эмас.

Ислом оналик ва болаликни муҳофаза этувчи, соғлом авлод учун курашувчи диндир.

«Биз инсонни она ва отасига яхшилик қилишга ҳукм қилдик. Онаси уни қорнида қийинчилик билан кўтариб юради ва қийинчилик ила туғади. Ва уни кўтармоқ ва сутдан чиқармоқ муддатининг ози 30 ой булади».

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг соғлом авлод борасида юритаётган сиёсати Исломнинг оналик ва болаликни муҳофаза этиш ҳақидаги кўрсатмаларига ҳамоҳангдир.

Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини қўлга киритгандан кейинги биринчи булиб таъсис этган ордени бу — «Соғлом авлод учун» ордени булганлиги фикримизнинг далилидир. «Соғлом авлод учун» халқаро жамғармаси ташкил этилди. «Соғлом авлод учун» журнали чоп этилмоқда.

Маълумки, бугунги кунда бутун инсониятнинг муаммосига айланган муаммо — бу экология муаммосидир.

Ислом табиат муҳофазасига эътибор берувчи дин ҳам эканлиги бутун ҳаммага аён. Ислом таълимоти вужудга келган дастлабки даврдаёқ айрим ҳайвонларни, қушларни овлаш ман этилган, дарахтлар ва утўланларга қараш ҳамда парвариш этиш тарғиб қилинган.

Шундай қилиб, Ислом дини узининг ҳар бир инсонга яқинлиги, таъсирчанлиги ва тушунарлиги би-

¹ *Имом ал-Бухорий. Адаб дурдоналари. Т., 1990, 138-бет.*

лан ҳамиша ҳурматда. Унга оддий инсонлар ва буюк арбоблар, алломалар ишонадилар, эътиқод қиладилар ва ҳурмат билан қарайдилар.

13. ИСЛОМ ФУНДАМЕНТАЛИЗМИ ҲАҚИДА

«...Аниқ-равшанки, жаҳон жамоатчилиги... диний экстремизм ва фундаментализм каби кескин ҳодисалар муносабати билан безовталанаётгани, баъзан эса ҳатто хавфсираётгани ҳам кўзга ташланмоқда. Афсуски, ҳозирги замон тарихида ана шу ўта кескин кўринишлар жиддий можароларни, зиддиятларни келтириб чиқариши, барқарорлик ва хавфсизликка таҳдид солиши мумкинлиги инсониятни чуқур айтипти»¹.

Маълумки, Исломни замонавийлаштириш жараёни узоқ вақтдан бери давом этиб келмоқда. Айни пайтда бу жараёнга қарши Исломни дастлабки кўринишда сақлаб қолиш, яъни уни фундаментал асосига қайтариш жараёни ҳам вужудга келган.

Хуш, Ислом фундаментализми нима? Ислом фундаментализми соф ислом асосларига қайтиш, анъанавий ислом ақидаларига риоя қилиш деганидир. Бир қараганда, бу ижобий ҳодисага ўхшайди. Бироқ, ҳаётда бунинг акси юз бермоқда. Бунга кейинги йилларда у ёки бу мусулмон давлатларида ҳаракат қиладиган айрим сиёсий кучларнинг, хусусан, ислом партияларининг Исломга сиёсий тус бериб ислом асосларига, қонун-қоидаларига, ақидаларга суянадиган давлат қуришга ҳамда жамиятнинг бутун ҳаётини соф ислом ақидалари асосида қайта қуришга уринишлари сабаб бўлмоқда. Бу мақсадни амалга ошириш йўлидаги кескин ҳаракатлар, куч ишлатишлар эса жиддий қарама-қаршиликларни келтириб чиқармоқда. Улар Исломни тобора сиёсийлаштирмоқдалар, сиёсат қуролига айлантирмоқдалар.

Шу маънода, тарихга мурожаат этиш фойдадан холи бўлмайди. Маълумки, XX аср миллий-озодлик ҳаракат даври бўлди. Бу ҳаракат натижасида дунё им-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бусағасида. Т., 1997. 34-бет.

периялари емирилди ва миллий давлатлар ташкил топди. Шулардан бири Миср дир.

Инглиз мустамлакачиларига қарши миллий-озодлик кураши олиб борган барча ижтимоий табақаларга мансуб кучлар кучли мафкурага эҳтиёж сезар эдилар. Шу сабабли ислом фундаментализми асосида Мисрда биринчилардан бўлиб «Ал-ихвон ал-муслимийн» (Мусулмонлар биродарлиги) деган ҳаракат вужудга келди. У халқ оммаси, айниқса, ёшлар орасида ислом фундаментализмини кенг ташқивот қилди. 1928 йилда илк маротаба «Мусулмонлар биродарлиги» ўз ташкилотини тузади. «Ислом дини йўлида жонимни ҳам аямайман», — деб қасам ичганларгина ташкилотга қабул қилинар эди. Ташкилотда темир интизом ўрнатилди. «Аллоҳ — бизнинг улгимиз, Пайгамбар — йулбошчимиз, жиҳод — мақсадга эришиш воситаси, Аллоҳ йўлида улиш муқаддас тилагимиз» — ташкилотнинг шиори эди. Икки қиличнинг кесишган жойида Қуръони карим тасвири — уларнинг рамзи эди. Шиор ва рамзнинг маъноси «Бизнинг услубимиз насиҳат ва кенгаш, агарда бу ҳам ёрдам бермаса — куч ишлатишдир» дегани эди¹.

«Мусулмонлар биродарлиги» таълимотининг асосий ғояси — мусулмонлар бирлиги, тараққиётнинг исломий йўли ва ислом демократияси эди.

1952 йилда Мисрда Жамол Абдул Носир раҳбарлигидаги «Озод офицерлар» ташкилоти ҳокимият тепасига келади. Носирнинг ўзи ҳам миллий-озодлик курашида асосан динга энг кўп мурожаат қилган арбоблардан бири эди. Унинг тарафдорлари ва «Мусулмонлар биродарлиги» ўртасида дастлаб илиқ муносабатлар ўрнатилди. Лекин, бу нарса узоққа чўзилмади. «Мусулмонлар биродарлиги» ташкилотининг янги раҳбари Ал-Худайбий Жамол Носирдан ислом фундаментализми тезда ҳаётга татбиқ этилиши ҳамда Мисрда ислом давлати бўлиши кераклиги масаласида референдум ўтказишни талаб қилди. Носир, табиийки, бу талабни бажармайди. Оқибатда, 1954 йилда «Мусулмонлар биродарлиги» мамлакат раҳбарига қарши суиқасд уюштиради. Пировардида ташкилотнинг кўплаб аъзолари ҳибсга олинди ва суиқасд ташкилотчилари осиб улдирилди. Ташкилот фаолияти тақиқланди. Ташкилот обдон яширин ишлашга ўтди ва

¹ Шайхов А. Ислом ва хорижий Шарқ. Т., 1992. 87—88-бетлар.

энди очикдан-очик қурол кучи билан ҳокимиятни эгаллаб олиш йулини тутди.

Президент Анвар Саодат ҳокимият тепасига келгач (1970), унинг сиёсатида динга, шунинг баробарида «Мусулмонлар биродарлиги» ташкилотига нисбатан узгариш юз берди. 1971 йилда Миср конституциясига кура Ислом давлат дини деб эълон қилинди. Шариат қонунчилигининг асосий манбаи деб белгиланди. 1978 йилда шариатга зид иш олиб борувчи мансабдор шахсларнинг олий давлат органларида ишлаши ман этилди, 1980 йилда эса ислом қадриятларига тош отадиганларни жазолаш тўғрисида қонун кучга кирди. Бироқ, бу билан «Мусулмонлар биродарлиги» ташкилотининг ҳаракатини сусайтириб бўлмади. Анвар Саодат мамлакатда «очик эшиклар» сиёсатини юритганлиги туфайли зиддиятлар янада кучайди. Хусусан, бу сиёсат оқибатида давлат аппаратининг барча поғоналарида порахўрлик авж олди. Масалан, Мисрнинг ташқи қарзи 1971 йилдаги 1,7 миллиард доллардан 1981 йилда 20 миллиард долларга етди. Ишсизлар сони ишга яроқли аҳолининг 12 фоизини ташкил этди; жамиятда табақаланиш кучайди. Жумладан 5 фоиз энг бадавлат табақага ялпи миллий даромаднинг 22 фоизи тўғри келар эди¹. Исроил билан муносабатларни яхшилашга уринишлар кескин норозиликларга сабаб бўлди.

«Мусулмонлар биродарлиги» ташкилоти ҳақиқий ислом жамиятини тиклаш билангина бундай инқироздан чиқиш мумкин, деб тарғиб қилди. Тарғибот тарафдорлари шитоб билан ортиб борди. Натижада Анвар Саодат «Динда сиёсат, сиёсатда эса дин бўлмайди», дейишга мажбур бўлди².

1981 йил октябрь ойида Президент Анвар Саодат отиб улдирилди. Миср Араб Республикасининг ҳозирги Президенти Хусни Муборак бошчилик ҳукумат эса «Мусулмонлар биродарлиги» ташкилотига нисбатан мувозанатли ва босиқ йул тутди. Ҳозир ҳам бу ташкилот мамлакатда катта таъсирга эга.

1960-йилларнинг урталарида Жазоирда «Ислом биродарлари» ҳаракати шаклланди ва ташкилоти тузилди. Бу ташкилот ҳукмрон партия — Миллий озодлик фронти сиёсатига очикдан-очик қарши чиқа бошлади.

¹ Азимов А. Ислом ва ҳозирги замон. Т., 1991. 86-бет.

² Уша жойда, 89-бет.

Ташкилот катта таъсирга эга бўлиб борди. Бунга эса ҳукумат сиёсатидаги хатолар оқибатида ижтимоий муаммоларнинг кескинлашганлиги сабаб бўлди. Эндиликда улар мамлакатда ҳаётнинг барча жиҳатлари шариат нормалари асосида бўлишини, илк исломий қарашларни тиклашни талаб эта бошладилар. 1982—83 йилларда улар Жазоир конституциясига қарши баёнот бердилар. «Ислом биродарлари» сайловда ғалаба қозонгач, уларнинг ҳокимиятни эгаллашига йўл қўйилмади. «Ислом биродарлари»нинг фаолияти тақиқланди. Ташкилот гуруҳлари террорчилик ҳаракатини кенг миқёсда бошлаб юборди. 100 мингга яқин аҳоли бу ҳаракат қурбони бўлди ва ҳозир ҳам бу қонли ҳаракат давом эттирилмоқда.

Совет ҳокимияти йилларида бошқа халқлар қатори Тожикистон халқи ҳам диний маънавиятдан четлатиб қўйилган эди. Қайта қуриш жамиятини диний тақиқлардан халос қилганидан кейин оммавий ахборот воситалари, нашриётлар, телевидение шуҳрат қозониш учун узаро мусобақалашиб ўтмишнинг диний хазинасидан шу қадар кўп материаллар чоп этдилар ва кўрсатувлар уюштирдиларки, бундай ёндошув ҳатто мусулмон мамлакатларда ҳам учратилмаган эди. Кишилар уларни зўр иштиёқ билан ўқиб-урғана бошладилар. Диний адабиётлар чоп этилиши салбий ҳодиса эмас эди, албатта. Бироқ, бу иш шу даражага етган эдики, натижада у дунёвий адабиётни четга суриб чиқарди.

Динга фанатикларча сиғиниш бошланди. Устига-устак аҳоли кенг қатлами орасида қайта қуриш сиёсатининг халқ турмуш даражасини кескин пасайтириши одамларда расмий доираларга ишонмаслик кайфиятини кучайтирди. Ҳали 1976 йилда тузилган ва яширин фаолият олиб бораётган Тожикистон Ислом уйғониш партияси бу вазиятдан усталик билан фойдаланди. Партия ислом фундаментализминини зўр бериб ташвиқот қила бошлади. Ёш демократик ҳаракат сиёсий ақидапарастликнинг гаровбанди бўлиб қолди.

Бинобарин, Тожикистон Ислом уйғониш партияси дастлаб гуё «сояда» тургандек эди. У узининг дунёвий филиаллари — Демократик партия ва «Растохез» халқ ҳаракатини майдонга чиқарди. Жаҳон ислом ақидапарастлари республиканинг алоҳида геосиёсий мақомини ҳисобга олиб, кейинчалик ўз ақидаларини

Марказий Осиё мамлакатларига ёйиш учун уни плацдарм тариқасида танлаган эдилар¹.

Ислом партияси қанчалик уринмасин сайловда ғалаба қозона олмади. Улар 75 йилдан купроқ давр мобайнида кишилар диний онгида катта узгаришлар бўлганлиги фактини инобатга олмаган эдилар. Ҳам парламент, ҳам президентлик сайловларида мағлубиятга учраган Ислом партияси ва Қозийёт зуровонлик ва ҳокимиятни бевосита қурол ёрдамида қўлга киритишга утдилар.

Улар ислом тартиботини ўрнатиш учун беҳуда истаклари йўлида ун минглаб одамларни фуқаролар уруши домига тортдилар. Партия аъзолари шу даражада мудҳиш ишларга қўл урдиларки, ҳатто ўзларига эргашмаган ватандошларига (мўмин-мусулмонларга) нисбатан «кофир», яъни дин хоинлари деган ҳақоратли сўзни қўллай бошладилар. Бу эса Қуръони карим қоидаларига зид иш эди. Ҳатто ўз йўлларига кирмаган мусулмонларга жаноза ўқимасликдек шаккокона йул тутдилар. Охир-оқибатда Тожикистонда фуқаролар уруши юз берди. Бир неча ун минглаб бегуноҳ фуқаролар ҳалок бўлди.

Ҳаётий тажриба шуни кўрсатмоқдаки, фундаментализм вужудга келган мусулмон давлатларида асосан сиёсий мақсад, яъни давлатнинг мавжуд тузумини узгартириш, мавжуд тартиботларга қарши кураш мақсади кўзланмоқда. Бунга дунёнинг қатор давлатларида ижтимоий адолат тамойилларининг бузилаётганлиги, ижтимоий тенгсизликнинг кучайиши, ҳал этилмаган ҳаётий эҳтиёж муаммоларнинг тобора чуқурлашиб бораётганлиги, шунингдек, жамиятда рўй бераётган маънавий инқироз сабаб бўлмоқда.

Ислом фундаменталистларининг фикрича, диний арбоблар давлатни бошқаришлари, сиёсат билан шугулланишлари лозим.

Шу мақсадга эришиш йўлида улар куч ишлатиш, қон тўкиш, ҳатто қуролли курашлар йўлини танлаганлар. Ислом фундаментализми бугунги кунда асосан экстремизм, фанатизм ҳамда террорчилик шаклида рўй бермоқдаки, бу ҳол жаҳон жамоатчилигини ташвишга солмоқда.

«Фанатизмнинг ўзига хос хусусияти ва кўриниш-

¹ Раҳмонов И. «Халқ иродасига сўяниб». «Халқ сўзи» газетаси, 1993 йил 18—19 март сонлари.

лари, — деб таъкидлайди И.А. Каримов, — авваламбор уз динининг ҳақиқатлигига ута қаттиқ ишониш, бошқа диний эътиқодларга мурасасиз муносабатда булишдан иборатдир... Айнан фанатизм иялатига йулиққан одамлар ёки уларнинг гуруҳлари жамиятда беқарорлик тўлқинини келтириб чиқаришга қодир буладилар.

Узининг шак-шубҳасиз ҳақлигига, ҳақиқатни фақат ўзи билишига ишонч ҳисси сўнгги чораларга — зўравонлик ҳаракатларига мойиллиги билан ажралиб турадиган диний экстремизмнинг пайдо бўлишига замин яратади»¹.

Хуш, ислом фундаментализмининг Ўзбекистон учун таҳдиди борми? Агар булса, улар нималарда намоён бўлмоқда?

Президент И.А. Каримов номи юқорида қайд этилган китобида бундай таҳдиднинг борлигини ва унинг қуйидаги кўринишларда намоён бўлаётганлигини қайд этган:

— Ақидапарастликни ёйиш орқали диндор мусулмонларнинг ислоҳотчи давлатга ишончини йўққа чиқаришга уринишда кўринмоқда; барқарорликни, миллий, фуқаролараро ва миллатлараро тотувликни бузиш йулидаги уринишларда намоён бўлмоқда.

— Фундаменталистларга кўр-кўрона эргашувчиларнинг ўзгалар иродаси қули бўлиб қолаётганлиги кўринишида намоён бўлмоқда.

— «Ҳақиқий» ва «сохта» диндорлик белгилари буйича қарама-қаршилик келтириб чиқаришда кўринмоқда.

— Ўзбекистоннинг жанубий чегараларидаги қўшни давлатларда фуқаролар уруши давом этаётганида намоён бўлмоқда.

— Мусулмон ва мусулмон бўлмаган мамлакатлар, уларнинг жамоатчилиги орасида ҳам Ўзбекистон ҳақида кўнгилни совутадиган фикр туғдиришга уринишларида намоён бўлмоқда.

— Ислом цивилизацияси билан исломий бўлмаган цивилизация ўртасида ялпи қарама-қаршиликни шакллантиришда намоён бўлмоқда. Бу эса жаҳон ҳам-жамиятига қўшилиш жараёнларига ғоят салбий таъсир кўрсатмоқда.

— Омманинг онгида дин барча иқтисодий, сиёсий

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бусағасида. Т., 1997. 37—38-бетлар.

ва халқаро муаммоларни ҳамда зиддиятларни ҳал қилишнинг универсал воситаси деган фикрни қарор топтиришда кўринмоқда¹.

Ўзбекистон раҳбарияти ислом фундаментализмининг давлатимизга солаётган бундай таҳдидига бефарқ қараб тура олмайди, албатта.

Исломдан ўзларининг асл мақсадларини, яъни давлат ҳокимиятини қўлга киритиш мақсадларини рўёбга чиқариш йулидаги ҳар қандай гайриқонуний ҳаракат тинчлик дини бўлган чин ислом тамойилларига зиддир.

Юртбошимизнинг мазкур мақола аввалида келтирилган сўзлари Ўзбекистон давлати ва жамиятига мансуб барча фуқароларни, шу жумладан мусулмонларни ҳам инсоний ва маърифий огоҳликка даъват этади.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бусағасида. Т., 1997, 45—47-бетлар

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТ

1. Ҷуръони карим. Т. 1992 йил.
2. Инжил. Стокгольм. 1993 йил.
3. Таврот ва Инжил. Алмати. 1993 йил.
4. Инжил. Алмати. 1993 йил.
5. *Абу Исо Термизий*. Саҳийҳи Термизий. Т. 1993 йил.
6. *Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий*. Ҳадис (1-4 жилдлар), Т. 1991—97 йиллар.
7. *Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий*. Адаб дурдоналари. Т. 1990 йил.
8. *Каримов И.А.* Истиқлол ва маънавият. Т. 1994 йил.
9. *Каримов И.А.* Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. Т. 1995 йил.
10. *Каримов И.А.* Ўзбекистон XXI аср бусағасида. Т. 1997 йил.
11. *Абулмуҳсин ибн Муҳаммад Али*. Баҳоуддин Балогардон. Т. 1993 йил.
12. *Азимов А.* Ислом ва ҳозирги замон. Т. 1991 йил.
13. *Асқаров А.* Ўзбекистон тарихи. Т. 1995 йил.
14. *Бертельс Е.* Нажмиддин Кубро. «Мулоқот». 1995. 3-4 сонлар.
15. *Бобохонов Ш.* Муслмонлик асослари. Т. 1993 йил.
16. Буюк сиймолар, алломалар. Т. 1993 йил.
17. *Бухорий С.С.* Дилда ер. Т. 1993 йил.
18. *Бухорий С.С.* Табаррук зиератгоҳлар. Т. 1993 йил.
19. *Валихужаев Б.* Хожа Аҳрор: уйдирма ва ҳақиқат. «Мулоқот», 1991, 3—4-сонлар.
20. *Валихужаев Б.* Хожа Аҳрор тарихи. Т. 1993.
21. Диншунослик асослари. Т. 1995.
22. Диний тақвим. Т. 1992 йил.
23. *Жабборов И.* Ўзбек халқи этнографияси. Т. 1994 йил.
24. *Жузжоний А. Ш.* Тасаввуф таълимотининг илдизлари. «Мулоқот». 1995. 1-4 сонлар.
25. Ислом ва хорижий Шарк. Т. 1993 йил.
26. *Каримов Ш., Шамсутдинов Р.* Ватан тарихи. 1-китоб. Андижон. 1995 йил.
27. Католицизм. М. 1991 йил.
28. *Кошифий Ҳ. В.* Футувватномаи Султоний Т. 1994 йил.
29. *Комилов Н.* Нажмиддин Кубро. Т. 1995 йил.
30. *Комилов Н.* Тасаввуф. 1-китоб. Т. 1996 йил.
31. *Кунрапа З.* Пайгамбаримиз ва ашараи мубашшара. 1-китоб. Т. 1995 йил.
32. *Кунрапа З.* Алвидо, дунё! Ассалом, охират! 3-китоб. Т. 1996 йил.
33. *Мансур А., Шокир Б.* Муслмонликдан илк сабоқлар. Т. 1992 йил.
34. Муҳаммад пайгамбар тарихи. Т. 1993 йил.
35. Мухтасар. Т. 1994 йил.
36. Муслмоннома. Т. 1992 йил.
37. *Насафий (Е.В. Березиков).* Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд. Т. 1993 йил.
38. *Осипов А.И., Шапов Я.Н.* Православие. ПИП. 1991 год, № 6.
39. Руза ва ҳайит намозлари. Т. 1991 йил.

40. *Рабгузий Н. Б.* Қисаси Рабгузий. (1-2 китоблар). Т. 1990—1991 йиллар.
41. *Саиджонов Й.С.* Дунё динлари тўғрисида баъзи маълумотлар. Т. 1994 йил.
42. *Саиджонов Й.С.* Инсон зийнати. Т. 1996 йил.
43. *Сидоров А.И.* Христианство. ПИП. 1990 год. № 5.
44. *Токарев С.А.* Религия в истории народов мира. М. 1965 г.
45. *Усмон Ориф.* Баҳоуддин Нақшбанд. «Мулоқот». 1991 йил. № 2.
46. *Хулафои Рошидин.* Ислом тарихидан тўрт лавҳа. Т. 1992 йил.
47. *Шайх Нажмиддин Кубро.* Т., 1995 йил.
48. *Шоший А.* Ҳажнома. Т. 1991 йил.
49. *Шоший А.* Ислом ақидаси. Т. 1992 йил.
50. *Шоший А.* Ислом арконлари. Т. 1993 йил.
51. *Шайх Абдулҳамид Содиқ ул-Обидий.* Ҳаж ва Умранинг йул-йуриқлари. Т. 1993 йил.
52. *Шайх Зоҳидов Кодир Отахон ўғли.* Пайгамбар қиссаси. Т. 1993 йил.
53. *Шокиров Ю.* Ислом шариати асослари. Т. 1992 йил.
54. *Узгурк Х.* Ислом асослари. Т. 1992 йил.
55. *Ўзбекистон халқлари тарихи.* 1-жилд. Т. 1992 йил.
56. *Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан.* Т. 1996 йил.
57. *Ўзбек тилининг изоҳли лугати.* 1-2 жилд.
58. *Яссавий ким эди?* Т. 1994 йил.
59. *Аҳмад Яссавий.* Девони ҳикмат. Т. 1992 йил.
60. *Ҳасанов А.* Макка ва Мадина тарихи. Т. 1992 йил.
61. *Ҳавойижи диния.* Т. 1993 йил.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
--------------------	---

I б о б. ВИЖДОН ЭРКИНЛИГИ ВА ДИН

1. «Дунё динлари тарихи» курсининг асосий мақсад ва вазифалари .	4
2. Виждон эркинлиги тушунчасининг мазмуни, унинг моҳияти, утмишда виждон эркинлигини амалга оширишда йул қўйилган камчиликлар	5
3. Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар туғрисида»ги янги Қонунининг қабул қилиниши	7
4. Ўзбекистонда динга ва диний ташкилотларга муносабатнинг ўзгариши	11

II б о б. ИЛК ДИНИЙ ТАСАВВУРЛАРНИНГ ПАЙДО БУЛИШИ

1. Дин нима?	19
2. Диннинг ижтимоий, гносологик ва психологик илдизлари	21
3. Илк диний тасаввурларнинг пайдо бўлиши	22

III б о б. ИБТИДОИЙ ДАВРДА ПАЙДО БУЛГАН ДИНИЙ ТАСАВВУРЛАРНИНГ ТАРИХИЙ ШАКЛЛАРИ

1. Тотемизм	26
2. Анимизм	28
3. Фетишизм	30
4. Шомонизм	32
5. Сехргарлик (магия)	35

IV б о б. ХАЛҚ-МИЛЛИЙ ДИНЛАРИ

1. Ҳиндуийлик	41
2. Жайнизм ва сикҳизм	44
3. Даосизм	47
4. Конфуцийчилик	50
5. Синтоизм	54
6. Иудаизм	58
7. Зардуштийлик	65
7.1. Зардуштийлик динининг пайдо бўлиши	65
7.2. «Авесто» — Зардуштийлик динининг муқаддас китоби	67
7.3. Зардуштийлик таълимоти	69

V б о б. ЖАҲОН ДИНЛАРИ: БУДДАВИЙЛИК ДИНИ ТАРИХИДАН

1. Жаҳон динлари ҳақида	73
2. Буддавийликнинг пайдо бўлиши	75
3. Буддавийлик таълимоти ва унинг тарқалиши	76

VI б о б. ХРИСТИАНЛИК ДИНИ ТАРИХИДАН

1. Христианликнинг пайдо булиши, унинг Рим империясида ҳукмрон динга айланиши	82
2. Христианлик таълимоти	83
3. «Библия» — христианликнинг муқаддас китоби	85
4. Христианликнинг асосчиси Исо пайгамбар (Иисус Христос) ҳақида	86
5. Христианликнинг булиниб кетиши	87
6. Католицизм: унинг пайдо булиши, диний таълимоти ва маросимлари	88
7. Ватикан — дунё католицизм черковларининг маркази	92
8. Православие: унинг таълимоти, байрамлари ва маросимлари	93
9. Протестантизм	102
а) Реформация ҳаракати ва протестантизмнинг вужудга келиши	102
б) Протестантизм таълимоти ва маросимларидаги асосий фарқлар	104

VII б о б. ИСЛОМ ДИНИ ТАРИХИДАН

1. Ислом динининг пайдо булиши ва унинг жаҳон динига айланиши	106
2. Ислом дини таълимоти, унинг таркиби, маросим ва байрамлари	110 ✓
3. Қуръони карим тарихидан	117
4. Қуръони карим вужудга келишининг диний талқини	120
5. Пайгамбар Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ҳақида	122
6. Ҳадислар: тупланиши ва тартибга солиниши	129
7. Ватандошларимиз — муҳаддис алломалар	131
Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий	131
Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий	136
8. Шариат — мусулмон қонунлари мажмуаси	139
9. Ислом динидаги асосий оқимлар (мазҳаблар)	140
10. Марказий Осиёда тасаввуф ва тариқат	143
1. Хожа Аҳмад Яссавий ва Яссавия тариқати	146
2. Шайх Нажмиддин Кубро ва Кубровия тариқати	151
3. Саййид Баҳоуддин Нақшбанд ва Нақшбандия тариқати	154
4. Хожа Аҳрор Валий	157
11. Ислом ва умуминсоний қадриятлар	159 ✓
12. Ислом — маърифат демакдир	162
13. Ислом фундаментализми ҳақида	164
Фойдаланилган адабиёт	171

КУТУБХОНА ФОНДИ

ЖУРАЕВ УСМОН ТОШПУЛАТОВИЧ,
САИДЖОНОВ ЙУЛДОШ САЪДУЛЛАЕВИЧ

ДУНЁ ДИНЛАРИ ТАРИХИ

Ўқув қўлланма

«Шарқ» наприёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяги
Тошкент — 1998 йил

Муҳаррир: *Б. А. Эшпулатов*
Мусаввир: *Н. Ҳакимов*
Бадий муҳаррир: *Ф. Башарова*
Техникавий муҳаррир: *Л. Хижова*

Теришга 29.09.97 да берилди. Чоп этишга 23.01.98 да рухсат берилди. Бичими 84x108¹/₃₂. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоғи 9,24. Нашриет-ҳисоб табоғи 9,03. Адади 100.000 дона. Баҳоси шартномада келишилган.

**«Шарқ» нашриет-матбаа концернининг босмаҳонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кучаси, 41.**

